

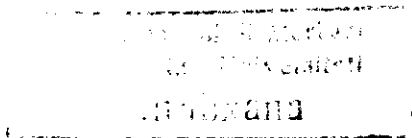
R.Əkbərov, C.Nəzirov

138.61
**BALTİKYANI VƏ SLAVYAN
XALQLARININ DÖVLƏT VƏ
HÜQUQ TARİXİ**

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Elmi-Metodik Şurasının "Dövlət və hüquq"
bölməsinin 10 may 2004-cü il tarixli qərarı
ilə dərs vəsaiti kimi təsdiq edilmişdir*

(Protokol № 11)

QANUN-2004

Elmi redaktor:

h.e.n. dos. E.Q.Nəbiyev

Rəyçilər:

Bakı Dövlət Universiteti "Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi və tarixi" kafedrası
Kafedra müdiri: AMEA-nın müxbir üzvü, h.e.d. prof. M.F. Məlikova

h.e.d. prof. C.İ. Süleymanov

h.e.n. dos. İ.D. Səlimov

t.e.n. dos. F.İ. Vəliyev

dos. Əkbərov Rəhib Abdulla oğlu.

dos. Nəzirov Cəlal Qədir oğlu.

Baltikyanı və slavyan xalqlarının dövlət və hüquq tarixi.

Dərs vəsaitində Baltikyanı, şərq, qərb, cənub slavyanlarının dövlətlərinin yaranması, onların ictimai quruluşu, dövlət quruluşu və hüquq institutları araşdırılmışdır.

Kitab tələbələr, müəllimlər, aspirantlar, idarəetmə strukturunda çalışanlar və geniş oxucu dairəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Q 1300130001-384 04-088
AB 022051

Az2

© Qanun-2004

© Əkbərov R.

© Nəzirov C.

GİRİŞ

Ümumdövlət və hüquq tarixi fənni çərçivəsində hazırlanmış bu vəsaitdə müstəqil Azərbaycanın daxil olduğu regional və beynəlxalq təşkilatların üzvü olan, bizim üçün əhəmiyyət kəsb edən qonşu və ya dost ölkələrin dövlət idarəçiliyi və hüquq institutlarının öyrənilməsi, zənnimizcə, labüd tarixi elmi prosesin tərkib hissəsidir. Çünki məlumdur ki, keçmişin baş vermiş dövlət hüquqi proseslərinin inkişafını izləmədən, dərk etmədən və nəticə çıxarmadan gələcəkdə daha böyük uğurlara nail olmaq çətindir.

Son illərdə vətən və xarici ölkə dövlətlərinin dövlət və hüquq tarixinin öyrənilməsində xeyli müvəffəqiyyətlər əldə edilmiş, dərslilər, dərslərlər və elmi məqalələr nəşr olunmuşdur. Bu kitabla daxil edilmiş Baltıqyanı dövlətlərin, Şərqi slavyanların, Qərbi slavyaların və Cənubi slavyanların dövlət və hüquq tarixi ana dilində ilk dəfə nəşr edilir. Kitabla quldarlıq və feodalizm dövründə göstərilən ölkələrdə mövcud olmuş dövlətlər və bu dövlətlərdə ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq sahələrinin adət hüququ və qanunvericilik normalarının tarixinin öyrənilməsinə cəhd edilmişdir. Xüsusilə feodalizm dövründə mövcud olmuş (məlumdur ki, Avropa dövlətlərinin bir çoxu ibtidai iemadan birbaşa feodalizm quruluşuna keçmişdilər) dövlətlər və onların ictimai quruluşu, dövlət quruluşu, hüquq mənbələri, mülkiyyət və ühdəlik hüquq münasibətləri, ailə nikah və vərəsəlik hüququ, cinayət və cəza sistemi və məhkəmə prosesi araşdırılmışdır. Feodalizm dövründə təkcə dünyəvi hakimiyyətin deyil, katolik və pravoslav kilsəsinin, kanon hüququnun və inkvizisiya məhkəmə prosesinin feodal zülmünə bəraət qazandırmaq, azad fikirlərə qarşı çıxmaq, feodalların torpaq mülkiyyəti üzərində inhisar hüququnu təsbit etmək və s. proseslərin də müstəsna rolu olmuşdur. Bütün hüquq institutları - adət hüququ, kral qanunvericiliyi və kilsə hüququ feodalların siyasi və məhkəmə hakimiyyətini müəyyən edir və beləliklə, feodal özbaşınalıq üçün şərait yaradırdı. Feodal kəndlinin şəxsiyyəti üzərində tam

hakimdir, hətta ev dustaqxanası - karsər icad edir, görünməmiş işgəncə növləri kəşf edirdi.

Orta əsrlərdə dövlətin mərkəzi və yerli idarəetmə orqanlarının, həmçinin, özləri də, ən iri feodallar olan kral və knyazların hakimiyyəti feodal sinfinin tam nəzarətində olmuşdur. Feodal pərakəndəliyi dövründə hökmdardan vassal asılılığında olan yerli hakimlər öz sahibliklərində "dövlət içərisində dövlət" yaradaraq hərbi, inzibati və məhkəmə aparatı təşkil edirdilər. Torpağın əsas istehsalçıları olan kəndlilər torpaqdan məhrum edilərək şəxsi azadlıqlarını da itirməklə təhkimçiyə çevrilirdilər.

Qədim və orta əsr qanunlar külliyyatının mətnləri və onların şərhə o dövrün qanunvericilik və hüquq qaydalarının öyrənilməsində əvəzsiz mənbələrdəndir. 1529-cu ildə hazırlanmış Litva statutu, həmçinin erkən burjua dövrünün qanunvericilik aktları o dövrün ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində, yeni qaydaların yaranmasında əhəmiyyətli hüquqi aktlardandır.

Beləliklə, dövr ardıcılığı ilə öyrənilən ölkələrin dövlət və hüquq tarixi tələbələrin biliklərinin artmasına, fənnin daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək etməklə yanaşı, keçmiş dövrün dövlət idarəçiliyi təcrübəsinin öyrənilməsinə də şərait yaradacaqdır.

I FƏSİL

BALTİKİYANI XALQLARIN DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

BÖYÜK LİTVA KNYAZLIĞININ DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

Ümumi tarixi icmal

E.ə. III minilliyin sonunda Litva ərazisində Baltik tayfalarının əcdadları məskunlaşaraq maldarlıq, əkinçilik və ovçuluqla məşğul olurdular. Eramızın əvvəllərində ibtidai icma quruluşu dağılır və Litva ərazisində iri tayfa ittifaqlarından **letuvyaylar**, **jemayçyaylar**, **aukştayçyaylar** birliyi yaranır. V-VI əsrlərdə dövlətin sinifsiz cəmiyyətdən fərqlənən ön mühüm əlaməti, yəni tayfa əlaqələri ərazi əlamətinə görə bölgü prinsipi ilə əvəz olunur. Artıq dövlət üçün xarakterik olan ərazi birlikləri yaranır. Xüsusi mülkiyyət meydana gəlir. Tayfa ağsaqqalları nəslindən olan varlı ayanlar icma torpaq mülkiyyətini tərk edərək öz əllərində iri torpaq mülkləri cəmləşdirirlər. Litvanın ictimai iqtisadi inkişafı şərq slavyanlarında olduğu kimi inkişaf etmiş, ibtidai icma quruluşundan birbaşa feodalizmə keçid üstünlük təşkil etmişdir. X əsrdə əhali feodallardan və fedaldan asılı təbəqəyə bölünür. Lakin azad icma üzvü olan kəndlilər çox böyük üstünlük təşkil edirdi.

Litvalılar yazılı mənbələrdə **ilk dəfə 1009-cu** ildə xatırlanır. Rus salnamələrində Litvanın, Latqalyanın, Zemqalyanın ruslara xərac vermələri, rus və polyak knyazlarının Litvaya yürüşləri, litvalıların rus torpaqlarına basqımından, həmçinin rus qoşunlarının yürüşlərində litvalıların iştirakından bəhs olunur.

XIII əsrdə feodal münasibətləri sürətlə inkişaf edirdi. Keçmiş Litva nəslə ağsaqqalları olan **rikaslar** və **kuniqaslar** iri torpaq sahiblərinə çevrilərək əhalinin əsas kütləsini təşkil edən azad icma üzvlərini

istismar edir və kəndliləri asılı vəziyyətə salırdılar. Litva ərazisində yaranan knyazlıqlara iri torpaq sahibləri olan kuniqaslar başçılıq edirdilər. Litva knyazlıqları arasındakı əlaqələr getdikcə güclənirdi. XIII əsrin ortalarında feodal münasibətlərinin sonrakı inkişafı feodal knyazlıqlarının vahid dövlətdə birləşməsi üçün zəmin yaradırdı. Digər tərəfdən iki alman ordeni – Tevton və Livon cəngavərlərinin Litva üzərində səlib yürüşü Böyük Litva knyazlığının yaranmasını sürətləndirdi. Təxminən **1236-cı ildə Litva knyazı Mindovq** (1236-1263-cü illər) Litvanı vahid feodal dövlətində birləşdirərək özünü böyük knyaz elan etdi. Lakin bu dövrdə Latviya və Estoniyanı işğal etmiş Livon ordeni Litva üzərində təzyiqlə gücləndirirdi. Mindovqla feodal knyazlığın uğrunda mübarizə aparan Litva kuniqləri Livon ordeni ilə ittifaqa girərək ona hücum etdilər. Mindovq məharətlə çətinlikdən çıxaraq katolik təriqətini qəbul edib, Jeymayti vilayətinin bir hissəsini yepiskop Xristiana verir və 1253-cü ildə Roma papasından kral tacını qəbul edir.

1261-ci ildə knyaz Mindovq rus knyazı Aleksandr Nevski ilə tatarlara qarşı birgə mübarizə üçün danışıqlar aparır. Tezliklə rus dövlətinin zəifləməsindən istifadə edən Böyük Litva knyazı Polosk, Vitebsk, Turovo Rinsk, Beresteysk, Kiyev, Volınsk, Smolensk və Oka çayının yuxarı axarını özünə birləşdirir.

1263-cü ildə Mindovq öz vassalları tərəfindən qətlə yetirilir. Lakin Böyük Litva knyazlığı o qədər möhkəmlənmişdi ki, Mindovqun öldürülməsi Litva knyazları arasında davam edən mübarizə nəticəsində də süqut etmədi.

XIV əsrdə **Litvada knyaz Gedmin (1316-1341-ci illər)** başçılıq etdiyi yeni sülalə hakimiyyətə gəldi. Knyaz Gedminin qonşu əraziləri tədricən zəbt etmək yolunu tutaraq Qərbi Rusiya torpaqlarını birləşdirir. 1307-ci ildə Polosk torpaqları Böyük Litva knyazlığına qatılır. Beləliklə, kiçik bir knyazlıq olan Litva Qərbi Dvinin yuxarı və orta axarını, Neman, Cənubi Buq, Dnepr və Yuxarı Oka çayları hövzəsini əhatə edir.

Gedimin vəfatından sonra onun oğlu **Olqerd (1345-1377-ci illər)** böyük knyaz titulunu əldə edir. Olqerd qardaşı Keystutla birlikdə döv-

lötü idarə edirdi. Olqerd və Keystut arasında bağlanmış razılıq müqaviləsinə görə qardaşların vəfatından sonra onların sevimli oğlanları **Yaqayl və Vitovt dövləti birlikdə idarə etməli** idilər. Olqerdin vəfatından sonra Yaqayl böyük knyaz olur. İlk vaxtlar əmi və qardaş oğlu Keystut və Yaqayl arasında münasibətlər dostluq xarakteri daşıyırdı. Sonralar isə onlar arasında qızgın mübarizə gedir və Keystut öz qardaş oğlu üzərində üstünlük əldə edir. Yaqayl böyük knyaz titulundan məhrum edilir. Lakin tezliklə digər yerli knyazlar Keystuta qarşı çıxırlar. Əsir alınmış Keystut Yaqaylanın əmri ilə qətlə yetirilir.

Tökbaşına hakimiyyətə yiyələnmiş Yaqaylanın mövqeyi heç də möhkəm deyildi. Vilayət knyazları başda Keystutun oğlu Vitovt olmaqla Yaqaylaya qarşı üsyanlar təşkil edirdilər. Yaranmış şərətdə böyük knyaz Yaqayl ölkə xaricində özünə müttəfiq axtarmağa məcbur oldu. Polşa feodalları Litva knyazlığı daxilində narazılıqlardan istifadə etməyə cəhd göstərir. Polşa pənarları Litva üzərində nəzarət etmək üçün böyük knyaz **Yaqaylaya Poşa kraliçası Yadviga ilə nikah** bağlamağı təklif edirlər. Yaqayla onların təklifini həvəslə qəbul edərək irəli sürdükləri bütün şərtləri yerinə yetirir. İlk növbədə özü, qardaşları və qohumları, həmçinin bütün adlı-sanlı oyanlar katolik təriqətini qəbul edir. 1385-ci ildə bağlanmış Krevo uniyasına görə Litva tərəfindən tələb edilmiş bütün Polşa torpaqları geri qaytarılır, Litvanın dövlət xəzinəsi Polşanın tələbatlarının ödənilməsinə verilir. Əsir alınmış bütün polyaklar azadlığa buraxılır və Litvanın torpaqları həmişəlik Polşaya birləşdirilir. Beləliklə, böyük knyaz Yaqaylanın hakimiyyətində birləşən vahid Litva-Polşa dövləti Krevo uniyasının şərtlərinə görə Litvadan çox Polşa üçün əlverişli idi. Knyaz Yaqayl faktiki olaraq Litvanın dövlət maraqlarını təslim edirdi.

1387-ci ildə knyaz Yaqaylanın verdiyi imtiyaz fərmanına görə katolik boyarlar öz torpaqlarından sərbəst istifadə və sərəncam hüququ əldə edirdilər. Boyarlar böyük knyaza verdikləri natural mükəlləfiyyətlərdən də azad olunurdular.

Litva knyazları və rus feodalları böyük knyaz Yaqaylanın siyasətindən qəti narazılıqlar bildirərək Vitovtın başçılığı ilə üsyana qoşuldular. Yaqayl tərəfindən Litva şəhərlərində yerləşdirilmiş Polşa qarni-

zonları darmadağın edilir. Yaqayl güzəştə gedərək **1392-ci ildə Vitovtı** (1392-1430-cu illər) Litvanın böyük knyazı etiraf etməyə məcbur olur. Lakin 1399-cu ildə Vorsk döyüşündə monqol-tatarlara məğlub olan Vitovtun, Litvanın möhkəmləndirilməsi uğrunda apardığı xarici siyasəti müvəffəqiyyətsizliyə uğrayır və müsbət dəyişikliklər dayandırılır.

Litva knyazlığının daxilində sinfi mübarizə kəskinləşərək, milli və dini mübarizə xarakteri almışdı. Polyaklar və litvalıların böyük əksəriyyəti katolik, ukraynalılar və belaruslar isə pravoslavlar idilər. Lakin katoliklər daha imtiyazlı olmaqla Qrodle şəhərində 1413-cü ildə Yaqaylo və Vitovt tərəfindən verilməmiş yeni privileyə (imtiyaz fərmanı) görə yerli feodalların üstünlüyü bir daha təsdiq edilirdi. Digər tərəfdən isə privileydən yalnız katolik təriqətinə keçmiş boyarlar istifadə edə bilirdilər.

Vitovt və Yaqaylo xarici düşmənlərə qarşı mübarizəyə qalxaraq 1410-cu ildə polyak və rus alaylarının köməyi ilə Qrünvald vuruşmasında alman ordenlərini darmadağın edirlər. **1413-cü ildə Qrodle şəhərində yeni Litva-Polşa uniyası** bağlanılır. "Qrodle uniyasına" görə Litva dövlətində hakimiyyətin böyük knyazda olması təsdiq edilir. Böyük Litva knyazlığının imzaladığı 1387-ci və 1413-cü il privileylərinə görə katolik təriqəti rəsmi olaraq qəbul edilirdi.

Qorodle priveleyinə müvafiq olaraq pravoslav knyaz və boyarlar dövlət idarəçiliyində ali vəzifələrə buraxılmırdılar. Dövlət əhəmiyyətli məsələlərin həll edilməsi üçün çağırılan "Rada"-nın (Şura) işində iştirak edə bilməzdilər. Qrodle privileyinə müvafiq olaraq pravoslav knyaz və boyarlar böyük knyazın seçilməsində iştirak etmək hüququndan məhrum edilirdilər. Onlar nə şəxsi, nə də ömlakları üçün təhlükəsizlik təminatı almır, Litva boyarları kimi mükəlləfiyyətlərdən azad edilmirdilər. Rus knyaz və boyarları Qrodle uniyası və privileyindən açıq narazılıqlarını bildirirdilər. Vitovtun vəfatından sonra yeni böyük Litva knyazının seçkiləri təyin edilir. Pravoslav knyazlar və boyarlar öz namizədlərini irəli sürərək Svidriqayl Olqerdoviçin seçilməsinə nail olurlar. Böyük knyaz seçilmiş Svidriqayl rus knyaz və boyarlarına arxalanaraq mərkəzi və yerli idarəçilik orqanlarına rus knyaz və boyarlarını təyin edir, onları Radanın (Şura) tərkibinə daxil edirdi.

Svidriqaylın apardığı siyasətdən narazı qalan Polşa panları Litva panlarının Svidriqayla olan düşmən münasibətindən istifadə edərək onu devirirlər. Vitovtın qardaşı Sigizmund böyük Litva knyazı seçilir. Lakin ukrayna, belarus və rus knyazları Svidriqayla sədaqətli qalaraq Sigizmunda və polyaklara qarşı uzunmüddətli mübarizəyə qalxırlar. Öz növbəsində öz feodallarının mübarizəsini zəiflətmək və onlar arasında parçalanma yaratmaq məqsədi ilə Sigizmund böyük güzəştlərə gedərək 1432-ci ildə yeni priviley imzalayır. Yeni privileyə görə 1387-ci və 1413-cü il privileyindəki katoliklərə verilən bütün imtiyazlar rus feodallarına da şamil edilirdi. Sigizmundun siyasəti tezliklə özünü doğruldur və rus feodallarının Svidriqayla etdikləri kömək zəifləyir. Sigizmundun mövqeyi möhkəmlənir.

1440-cı ildə Sigizmundun vəfatından sonra Yaqaylanın kiçik oğlu IV **Kazimir yeni böyük knyaz** seçilir. Kiçik yaşlı knyazın adından Litva dövlətini idarə edən litva əyanları Polşa ilə münasibətləri kəşirlər. 1444-cü ildə Varna yaxınlığındakı döyüşdə həlak olan Polşa kralı Vladislavın əvəzinə Kazimir öz namizədliyini irəli sürür. Litva knyaz və boyarlarının dəstəyini almaq məqsədi ilə Litva dövləti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən **1447-ci il privileyini** imzalayır. Akta görə Litva pan və şlyaxtaları (zadəganları) rus və Litva köndliləri hesabına böyük güzəştlər ödə edirdilər. IV Kazimir rəsmi olaraq təhkimçilik hüququnu əlan edirdi. Feodallar qaçmış köndliləri axtarıb taparaq onları öz torpaq sahibliyində mühakimə etmək hüququna malik olurdular. Böyük Litva knyazının yanında daim fəaliyyət göstərən feodal əyanlarının pan radası (şura) yaradılır. XV əsrin sonlarında isə şlyaxta seyminin çağırılması rəsmiləşdirilirdi.

Böyük Litva knyazlığında katolik panların mövqelərinin möhkəmlənməsi rus, belarus və ukrayna feodallarının etirazına səbəb olurdu. Rus köndliləri isə yerli mülkədarların zülmündən qaçaraq Litva dövlətinin kənarlarına, Dnepr çayının aşağı axarına çəkilirdilər. Belə qaçqınları türklər kazaklar (qaçaqlar) adlandırırdılar. Köndlilərin təhkim edilməsi şlyaxtanın mövqeyini daha da möhkəmləndirdi. Onların dövlət idarəçiliyinə təsiri də artırdı.

Kral Kazimirin vəfatından sonra Litva maqnatları Polşa ilə bağlanan uniyanı ləğv etmək məqsədi ilə Litva qospodarının (hökmdar) Polşa kralı seçilməsinə mane olmağa çalışırdılar. Öz növbəsində polyak panları Litva qospodarını, eyni zamanda Polşa kralı seçməklə Polşa-Litva uniyasının sülaləli xarakterini davam etdirmək istəyirdilər.

Litva maqnata uniyaya (ittifaqa) qarşı mübarizələrində Litva şlyaxtasından (zadəganlardan) dəstək ala bilmirdi. O dövrdə həlledici siyasi təsir gücünə malik olan şlyaxta Polşa ilə uniyaya üstünlük verirdi. Polşa hökuməti bunları nəzərə alaraq Böyük Litva knyazlığının tərkibində olan ukrayna torpaqlarını zəbt etməyə cəhd göstərir.

1568-ci ildə Lüblində çağırılmış Böyük dövlət seymində polyak hökuməti Böyük Litva knyazlığı ilə Polşanın vahid Reç Pospolitada birləşməsinə qəti olaraq tələb edir. Böyük dövlət seymində irəli sürülən əsas məqsəd Böyük Litva knyazlığının səlahiyyətlərini Polşa krallığına daxil etməklə Ukrayna torpaqlarının idarə olunmasını birdəfəlik olaraq Polşaya verilməsindən ibarət idi. Lakin litva maqnatları Polşa hökumətinin son məqsədlərini bildikdən sonra nümayişkaranə şəkildə dövlət seyminin iclas zalını tərk edirlər. Lüblin uniyası Litva maqnatlarının Polşadan siyasi asılılığını qəti və son olaraq rəsmiləşdirməli, onların Litvadakı siyasi hüquqlarının itirilməsini isə təsbit etməli idi. Litva maqnatlarının Böyük dövlət seymini tərk etmələrinə baxmayaraq məclis öz işini davam etdirərək ukrayna torpaqlarının Polşaya birləşdirilməsi barədə qərar verdi. Öz olacsızlıqlarını görən Litva panları seymin iclasına qayıdaraq 1569-cu ildə Lüblin uniyası adlanan müqaviləni təsdiq edirlər.

1569-cu il Lüblin uniyası böyük çoxmillətli dövlət olan Litvanın müstəqilliyinə son qoyaraq onun Reç Pospolitada birləşdirilməsini hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirdi. Uniyanın şərtlərinə görə, Reç Pospolitanın vahid kralı, senatı və polyak izbasından (şlyaxta nümayəndələri) ibarət iki palatalı bir seymi olmalı idi. Lüblin siyasi sənədi heç bir real iqtisadi bazaya əsaslanmırdı. Polyak panları ukrayna torpaqlarında azad icma üzvü olan kəndliləri istismar edərək onları torpaqdan məhrum edirdilər. Hakim sinfin siyasəti nəticəsində tezliklə Peç Pospolita Rusiya və İsveçlə ağır müharibəyə cəlb olunur.

XVI əsrdə keçirilən torpaq islahatı kondlilərin təhkim olunmasını başa çatdırdı. İqtisadiyyatın digər sahələrində irəliləyiş əldə olunurdu.

1654-1667-ci illərdə Rəcə Pospolita Ukrayna və Belarusiya torpaqları uğrunda Rusiya ilə yenidən müharibəyə başladı. Rus qoşunları 1665-ci ildə Vilyn və Kaunası tutdular. Rəcə Pospolitanın zəifləməsindən istifadə edən İsveç Jemaytianyı ələ keçirdi. 1667-ci il Andrusovo barışıqına görə, Litva sağ sahil Ukrayna və Belarusiya torpaqlarını özündə saxlayırdı. İsveç və Rusiya arasındakı Şimal müharibəsində (1700-1721-ci illərdə) Rəcə Pospolita Rusiyanın müttəfiqi olmuşdur. 1775-ci və 1795-ci illərdə Rəcə Pospolita Rusiya, Prussiya və Avstriya arasında bölüşdürüldü. Nyamunas çayının sol sahilindən başqa Litvanın çox hissəsi 1795-ci ildə Rusiyaya birləşdirildi.

İctimai quruluş

İbtidai icma quruluşundan birbaşa feodalizm quruluşuna keçən Litva dövlətində feodal münasibətləri tədricən inkişaf edirdi. Hakim feodal sinfi nəslə aristokratiyadan: litva və rus knyazlarından, varlı icmaçılardan ibarət olmuşdur. Erkən feodalizm dövründə iri feodallar sığınacaq qəsrələr tikir və "qəsr icmasını" formalaşdırırdılar. Böyük knyaz hakimiyyəti möhkəmləndirildikdən sonra xidmət əvəzinə verilən torpaqlarda bayor (şlyaxta, zadəgan) adlanan feodal sinfi yaranırdı. İlk vaxtlar bayor silkinə daxil olanlara heç bir sosial və milli məhdudiyyət qoyulmurdu və xidmətə daxil olmaq tam azad idi. Hətta Vitovt azad kondliləri də xidmətə cəlb edirdi.

Feodal münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq feodalların əmlak və siyasi hüquqları genişlənir, şlyaxta təbəqəsinə daxil olmaq isə çətinləşirdi. Feodalların hüquqları və imtiyazları böyük knyaz tərəfindən verilməmiş 1387-ci il və 1413-cü il xüsusi aktlarında privileyələrdə təsbit olunurdu. Şlyaxta silkinin imtiyazları qəti olaraq 1528-ci ildə verilmiş xüsusi "Zem fəxri" adlanan sənədə daxil edilirdi. Seymin şlyaxtadan olan rəhbərləri özlərinin zadəgan silkindən olduqlarını sübut edərək fəxri sənədə adlarını daxil edirdilər. Priviley şlyaxtaya böyük knyazı seçmək, ali hərbi vəzifələri tutmaq, şəxsi toxunul-

mazlıq statusu öldə etmək və s. mühüm səlahiyyətlər verirdi. Şlyaxta ona məxsus xidməti torpaqlardan sərbəst istifadə etmək, sərəncam vermək hüququna malik olmaqla vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilirdi. Dövlətin müdafiəsində iştirak edən şlyaxta xidməti müqabilində verilmiş torpağın həcmindən əslə olaraq müəyyən edilmiş sayda süvari verirdi. Şlyaxta malik olduğu torpaq mülkünün sahibi kimi əhəlidən vergi toplamaq və mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməyi tələb etmək hüququna malik idi. Məhkəmənin hökmü olmadan şlyaxta cəzalandırıla bilməzdi. Onun şəxsiyyətinə təcavüz ağır cəzalarla nəticələnirdi. Şlyaxta dövlətdə istədiyi vəzifələri tuta bilərdi. Litva şlyaxtası kənd təsərrüfatı, meşə, ağac materiallarının ticarət hüququ, onların ixracı, həmçinin çoxsaylı məmulatların rüsumsuz idxalı hüququna malik idi. Litva statutu ümumilikdə feodal-zadəganları, **şlyaxta, knyaz, xoruqov panları** (əsgəri hissənin bayraqdarı, komandanı) və **pospolita boyorlarını** fərqləndirirdi.

Knyaz maqnatlar-panlar şlyaxtanın malik olduğu ümumi hüquqlardan istifadə edirdilər. Knyaz maqnatların böyük torpaq sahəsi, qoşunu, böyük torpaq sahibliyində olan əhəlini mühakimə etmək hüququ var idi. Knyazlar bir-birləri ilə müharibələr aparır, mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaqdan imtina edirdilər. Knyaz maqnatlar müharibəyə gəldərkən öz xoruq bayrağı altında döyüşürdü. Knyaz maqnatları yalnız böyük knyaz məhkəməsi-qəspodar məhkəmə mühakimə edə bilərdi. Onlar Litva dövlətinin məşvərətçi orqanı Radanın işində iştirak etmək hüququna malik idilər.

XVI əsrdə şlyaxta silkinin birliyinin daha da artması müşahidə edilirdi. Şlyaxta kiçik xidmətdə olan zümrələrdən ayrılaraq müstəqil siyasi qüvvə kimi çıxış edir. Hətta Kiyev Rus dövlətindən götürülmüş boyar titulu daşıyanların yuxarı təbəqəsi şlyaxtanın tərkibinə daxil olurdu. Bunun üçün isə xüsusi qayda tərtib edilirdi. Belə ki, boyarların ulularının hərbi xidmət keçməsi, bu barədə yazılı aktın tərtib edilməsi və şlyaxtanın şahidliyi tələb olunurdu.

Şlyaxta öz mövqelərini məhkəmləndirmək məqsədi ilə daha bir cəhd göstərir. Belə ki, panların (mülkədar) xüsusi hüquqlarını məhdudlaşdırmaq məqsədi ilə 1565-1568-ci illərdə islahat keçirilməsinə

nail olunur. Panradanın xüsusi olaraq mühakimə edilməsi qadağan edilir. Bütün şlyaxtanı isə xüsusi təsis edilmiş orqanda **povet məhkəmələrinə** (əyalət məhkəmələri) mühakimə etmək nəzərdə tutulurdu.

Bütün görülən işlər və tədbirlər şlyaxtanın vahid silkdə birləşdirilməsini başa çatdırdı. Şlyaxtaçıların sərəncamında böyük pomestye (mülk) cəmləndi. Lakin Reç Pospolita dövlətinin xarakterik cəhəti kimi knyaz və panlardan ibarət iri maqnatlar faktiki olaraq böyük iqtisadi və siyasi təsir gücünə malik idilər. Belə ki, iri panlardan yüzlərlə şlyaxtaçı birliyi asılı olmuşdur. Onlardan seçkilər dövründə və daxili müharibələrdə istifadə olunurdu.

Pan və knyazların bayor və nökörləri mövcud olmuşdur. Müharibə vaxtı bayor və nökörlər öz senyorlarını müşayiət edirlər. Bayor və nökörlər şəxsən azad olmaqla öz ağalarını tərk etmək və yeni sahib tapmaq hüququna malik idilər. Lakin nökör və bayorların istifadəsində olan əmlak pan və knyazlara məxsus olmuşdur.

Bayor və nökörlərə məxsus torpaq mülkiyyəti bəzən o qədər çox olmuşdur ki, onların da qulluqçuları olmuş və onlardan da müharibələr dövründə istifadə edilirdi.

Litva knyazlığının ərazisində çoxsaylı göl, bataqlıq, əlverişsiz torpaq sahələri olması iri kəndlərin mövcudluğunu məhdudlaşdırırdı. Ona görə də **xutor təsərrüfatı** daha çox üstünlük təşkil edirdi. Kənd icmalarının tez bir zamanda dağılması və Litvada torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin meydana çıxması onunla nəticələnirdi ki, kəndlilər uzun müddət şəxsi azadlıqlarını saxlaya bilmişdilər. İcma üzvü olan kəndlilər, **polyanlar** icmaya məxsus əkin sahələrindən əkilərin sayına müvafiq olaraq istifadə edirdilər. İcma kəndlilərinin azad üzvləri "insanlar" adlanır və daha varlı kəndlilər olan "nobillər"dən ("yaxşılar", varlı və nəsil) fərqləndirilirdilər.

Litva knyazlığında uzun müddət **dyaklo** adlanan natural təsərrüfat üstünlük təşkil etmişdi. Hər bir kəndli üçün öz ağasına ödəyəcəyi taxıl, yulaf, odun, balıq və s. dyakl müəyyən edilmişdi. Sonralar ömtəə-pul münasibətlərinin inkişafı ilə olaqədar olaraq diyakl müvafiq pul ödənci ilə əvəz edilirdi.

Kəndlilərin iki zümresi şəxson azad və asılı kəndlilər fərqləndirilirdi. Azad kəndlilər öz ağasını tərk etmək hüququna malik idilər. Onlar "**poxoji**" adlanırdılar və torpaq üzərində mülkiyyət hüququna, evə, mal-qaraya, əmək alətlərinə malik idilər. Təhkim edilmiş kəndlilər isə "**nepoxji**" adlanırdılar. Poxojilər feodal üçün müəyyən edilmiş mükəlləfiyyətləri yerinə yetirir, qəsrlərin, körpülərin, yolların çökilməsində iştirak edir, knyaz qoşununa süvari döyüşçü verirdilər.

Feodal münasibətlərinin inkişafı ilə kəndlilərin iki böyük qrupunun formalaşması da başa çatır. Bunlar qospodar (hökmdar, dövlət) və panlara məxsus olanlardan ibarət idi. Qospodar kəndliləri böyük knyaz domeninə (mülkinə) məxsus olmaqla vaxtilə Litva dünyəvi və dini feodalların ərazilərində yaşamışdılar. Bunlar əsasən azad kəndlilər, yəni icmaçı kəndlilərdən ibarət idi. Böyük knyaz domeninə daxil olan qospodar kəndlilər uzun müddət torpağa malik olmaqla özünü idarə hüququnda olmuşdular. Lakin zaman keçdikcə onların vəziyyəti pisləşdiyindən, qospodar kəndlilər hüquqsuz pan kəndlilərinə bərabər tutulurdular.

Asılı kəndlilərin və ya "azad olmayan çelyadın" **üç qrupu** fərqləndirilirdi: **saray kəndliləri** öz hüququ statuslarına görə qullara yaxın olan və ağalarının təsərrüfatında çalışaraq aldıkları payın hesabına yaşayan qrup, **çelyad** adlananlar ağalarından aldıkları aylıq hesabına yaşayan qrup, **parobki** (rus və polyak mənbələrinə görə "kayminsi") "**kaymas**" kənd sözündəndir) adlanan, öz təsərrüfatı olan, lakin qospodar torpaqlarını becərməyə borclu olan qrup. "Azad olmayan çelyad" qrupuna daxil olanları almaq, satmaq, bağışlamaq və kirayə vermək mümkün idi. Müflisləşmiş icmaçı kəndlilər koymins qrupuna daxil edilirdilər.

Böyük Litva knyazlığında feodal mükəlləfiyyətləri qanunvericilik qaydasında 1447-ci ildə verilmiş privileyde təsbit olunurdu. Priviley feodallara onların torpaqlarında yaşayan kəndliləri mühakimə etmək hüququ verən senyor məhkəməsi kimi çıxış etməyi müəyyən edirdi. İstənilən hər hansı bir azad kəndli feodaldan aldığı torpaq payında müflisləşsə 10 ildən sonra "nepoxji" qrupuna keçirilirdi.

Təhkimçiliyin artması, istismarın daha da güclənməsi, zorakılıq, soyğunçuluq, bütövlükdə feodalların özbaşınalığı kəndli üsyanları ilə nəticələnirdi. 1418-ci ildə Jemaytidə güclü kəndli üsyanı baş verdi. Feodal zülmündən qaçmağa çalışan kəndlilər daha "ədalətli" feodal arzusu ilə Dnepr çayı sahillərinə qaçırdılar. Ona görə də Litva feodalları qaçqın feodalları geri qaytarmaq məqsədi ilə onların təhvil verilməsi üçün öz aralarında razılıq müqaviləsi bağlayırdılar.

XVI əsrin ortalarında Litva hökuməti artan dövlət tələbatlarını ödəmək, istehsalın gücünü artırmaq məqsədi ilə feodal təsərrüfatının yenidən təşkil olunmasına dair **1557-ci il "Volaklar üçün Nizamnamə"** adlanan sənədi qəbul edir. Böyük torpaq islahatı aparan hökumət qəspodar (knyaz hökmdar) torpaq mülkiyyətini hər biri 20 hektara bərabər hissələrə bölür. İslahata görə hər ailə voloka (torpaq kəlinə) malik olmalı idi. Lakin onun yarısı, üçdə biri, hətta dördüdə biri qədər pay alan kəndli tam volok sahibi kimi qeydə alınır və mükəlləfiyyətləri də tam ödəməli olurdu. Torpaq alan kəndli onun üzərində sərəncam vermək hüququndan məhrum edilirdi. Bir volokdan digərinə keçmək də qadağan olunurdu. Beləliklə "volok ölçü" sistemi kəndlilərin tamamilə təhkim edilməsi demək idi.

Volok sistemi qəspodar torpaqlarının idarə olunmasını asanlaşdırmalı idi. Belə ki, hər bir qəspodar mülkündə **folvarok (xutor)** mərkəzi yaradıldı. Müəyyən edilmiş sayda voloklar buraya daxil edilirdi. Beləliklə, kəndli volokları ilə yanaşı xutor folvarokları da təşkil olunurdu.

Ünvanlı qəspodar kəndliləri digər zümrəli kəndlilərdən daha yaxşı vəziyyətdə idilər. Belə ki, onlar dövlət idarələrinə şikayət etmək hüququna malik idilər. Xüsusi sahibkar pan kəndliləri isə feodallardan tam asılı olmaqla çoxsaylı mükəlləfiyyətlər əldə edirdilər. Müntəzəm biyar mükəlləfiyyətindən başqa kəndlilər arvadları və uşaqları ilə birlikdə "**qvalt**" adlanan və il ərzində 12 gün müddətində məcburi mükəlləfiyyət günlərinə cəlb olunurdular. Körpülərin, yolların, ictimai binaların və s. işlərin görülməsinə bütün kənd üzvləri cəlb edilirdi ki, bu mükəlləfiyyətlər "**tolok**" və "**şarvark**" adlanırdı.

Böyük Litva knyazlığında iri şəhərlərin azalmasına baxmayaraq sənətkarlıq və ticarət kifayət qədər inkişaf etmişdir. Meşşanlar adlanan şəhər əhəli əsasən tacir və sənətkarlardan ibarət idi. İri şəhər-

lərin sənətkar və tacirləri müstəqilliyə can atır və orta əsrlərə məxsus olan sex quruluşu və ticarət gildiya nizamnamələrinə müvafiq fəaliyyət göstərirdilər. Lakin iri feodallar onların vilayətində olan şəhərlərdən çoxsaylı vergi və mükəlləfiyyətlər (şəhər qalaları, qəsrlərin tikilməsi) tələb edir və bununla da əhalini özünə tabe etməyə çalışırdı. Almanyanın Maqdeburq şəhər statusuna əsaslanan xüsusi priviley Litvanın böyük şəhərləri üçün verilmişdi. Maqdeburq statutu şəhərlərin müstəqilliyini qorumağa çalışırdı. Böyük Litva knyazları şəhərlərin tənəzzülünün qarşısını almaq, vergi verən əhalinin sayını artırmaq məqsədi ilə Litva və Rusiyada mövcud olmuş şəhər hüquqlarından imtina edərək Maqdeburq şəhər statuna üstünlük verirdilər. Maqdeburq statutu adət hüququnun şəhər əhalisi üçün imtiyazlarının təsbit olunmasını müəyyən edirdi. Maqdeburq statutu meşşanların öz məhkəmələrini yaratmasını nəzərdə tuturdu. Meşşanlar şlyaxta və kəndlilərdən ayrılaraq varislik hüququnda xüsusi silko çevrilirdilər.

Litvanın iri şəhərlərində magistrat adlanan özünü idarəetmə orqanları yaradılırdı. Vilnüs şəhərində Rus tacirləri üçün xüsusi qonaq sarayı inşa edilirdi. Tacir gildiyaları, sənətkar sexləri, həmçinin bürgerlər (meşşan) kifayət qədər müstəqillik, imtiyaz və hüquqlar əldə etdilər. Lakin şəhər əhalisinə tacir və sənətkarlara şlyaxta silkinə hüquq və imtiyazlarına görə bərabərləşmək mümkün deyildir. Çünki qeyd etdiyimiz kimi şlyaxta vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad olmaq, heç bir rüsum ödəmədən ticarət etmək və təhkimli kəndliləri istismar etmək hüququna malik idilər. Şəhərlərə qaçan kəndliləri 10 il ərzində tapıb geriyo, sahibinə qaytarmaq privileyinin verilməsi, şəhərlərə ucuz işçi qüvvəsinin axımının qarşısını alırdı.

Litvanın kiçik şəhərlərində özünüidarə orqanları mövcud olmamışdır. Kiçik şəhərlərin yerləşdiyi torpaqların sahibləri olan feodallar bu şəhərlərə öz kəndləri kimi baxırdılar. Şəhərlərdə əhalinin çox hissəsi feodallara məxsus olmaqla yerli hakimiyyət orqanlarının təbəçiliyindən kənar qalırdılar. Şəhərlər şlyaxtanın özbaşına müəyyən etdiyi mükəlləfiyyətlərdən əziyyət çəkirdilər. Şəhərə gələn şlyaxtaçı ev sahibinin razılığı olub-olmamasından asılı olmayaraq, şəhərdə istənilən vcdə əvəzi ödənilmədən qalırdı.

Dövlət quruluşu

Litva feodal dövlətinin dövlət quruluşu 1569-cu il Reç Pospolita uniyasına qədər erkən feodal monarxiyası, uniyadan sonra isə birləşmiş seymin yaranması ilə əlaqədar olaraq silki nümayəndəli monarxiyaya olmuşdur.

Erkən Litva dövlətinə **qospodar** adlanan böyük knyaz başçılıq edirdi. Litva knyazlığının tərkibinə litva, rus, ukrayna və belarus knyazlıqları da daxil idi. Qospodarın feodallarla münasibəti senyorvassa əlaqələrinə əsaslanırdı. Qospodar hakimiyyəti Qərbi Avropa feodal dövlətlərində olduğu kimi idi. Belə ki, erkən dövrdə onun hakimiyyəti vilayət knyazlarından demək olar ki, fərqlənirdi. Mərkəzi dövlət yarandıqdan sonra vassallıq münasibətləri həm də qospodar təbəçiliyi ilə əvəz edilir. İnzibati ərazi vahidlərinə daxil olmuş vilayət knyazları, udellər və starostalıqlara (kəndlərə) qospodar tərəfindən göndərilmiş məmurlar təyin olunurdu. Lakin uniyadan sonra isə silki nümayəndəli monarxiya, Böyük Dövlət Seymi və hakim feodallar sinfi qospodar hakimiyyətinin məhdudlaşdırılmasına nail olurlar. Hakimiyyətlərini möhkəmləndirmiş Böyük Litva knyazlığının fərman və sərəncamlarının icrası yerli knyazlar üçün məcburi xarakter daşıyırdı. Qospodar yerli feodallara torpaqların verilməsinə və onların təyin etdiyi hakimiyyət strukturlarının işinə müdaxilə edir, vilayət knyazlığından gələn şikayətlərə öz qərarlarını çıxarırdılar. Beləliklə, mərkəzi hakimiyyət gücləndikcə feodal pərakəndəliyinə son qoyulur və yerli feodalların torpaq sahibliklərindəki hüquqlarının məhdudlaşdırılması prosesi gedirdi. Böyük knyaz daha tez-tez udel feodallarının torpaqlarını azaldaraq özünün təyin etdiyi canişinlərin torpaqlarını artırmağa çalışırdı. Torpaq sahibliyi məhdudlaşdırılmış və ya tamamilə torpaqsız qalmış yerli feodallar Böyük Litva knyazının vassallarından onun qulluqçularına çevrilirdilər.

Böyük Litva knyazı qospodar dövlət hakimiyyəti funksiyalarına malik olmaqla qanunverici, icraedici və hərbi komandanlığı özündə birləşdirdi. Ali məhkəmə hakimiyyəti də ona məxsus idi. Qospodar xarici

Merkezi
Universiteti

Qazana

ölkələrə səfirlər göndərir, bürokratik məmurları təyin edir, qanunlar qəbul və ya ləğv edir, dövlət vəsaitlərindən istifadə edir, ön mühüm işlər üzrə rəda panlarının razılığı ilə qərar çıxarırdı.

Polşa-Litva uniyasından (1569) sonra böyük knyaz hakimiyyəti daha çox nümayəndəli orqanın nəzarətində olduğundan onun səlahiyyətlərinin nöinki artması, əksinə azalması baş verir. Reç Pospolita şlyaxta respublikasına çevrilir.

Pan Radasının (Şurasının) tərkibinə ilk vaxtlar böyük knyazın ən iri vassalları knyaz və panlar daxil idi. Radanın (Şurasının) üzvləri sırasına iri məqnatlarla yanaşı **Krevo (1385-ci il)** və **Qrodle (1387-ci il) uniyasından** sonra katolik yepiskopları da daxil edilirdilər. Litvada məközləşmiş dövlət yarandıqdan sonra Radanın tərkibi mərkəzi idarəçilik aparatının ali məmurları olan uryadnik, kansler, kansler köməkcisi, getman, zemmarşaloku, saray marşaloku, zimpodskarbi, saray podskarbiy, döftərxana müdiri, katib və s. hesabına artırıldı. Yerli nisbətən daha iri vilayət hakimləri Vilen, Kiyev, Polosk, Smolensk, Vitetsk, Podlyaşsk voyevodları, Jaymati və Luski starostaları Völinsk torpağının marşoloku Radanın tərkibinə daxil edilirdilər. Panradanın üzvlərinin sayının artması onunla noticələndi ki, onun daxilindən xüsusi daxili qrup "**Gizli Rada**" yarandı. Məxfi toplaşan "**Gizli Rada**" üzvləri pan ağsaqqalları adlanırdılar. Onlar Radanın işini istiqamətləndirirdilər. "Gizli Rada" hər gün toplanırdı.

Yarandığı ilk vaxtlarda Rada panları Qərbi Avropanın orta əsrlər feodal kuryası kimi fəaliyyət göstərirdi. Onun tərkibinə böyük knyazın vassalları olan vilayət knyazları daxil olduqlarına görə qospodar rəda ilə razılaşmalı olurdu. Zaman keçdikcə Radanın siyasi əhəmiyyəti artmağa başlayır, 1492ci ildə **Rada panları qospodanın hakimiyyətini məhdudlaşdıraraq xüsusi priviley verilməsinə nail olurlar**. Belə ki, qospodar səfirlərin təyin edilməsi, qanunların verilməsi və ya ləğv edilməsi, mühüm dövlət vəzifələrinə təyinat və işdən azad etmə, ukraynadaki feodal qalalarına roislərin təyin edilməsi, dövlət xəzinəsinin istifadəsi kimi mühüm işlər barəsində Rada ilə birlikdə müşavirə çağırılmalı idi. Mühüm cinayət işləri və digər işlər üçün də qospodar Rada ilə birlikdə qərar çıxarmalı idi.

Böyük Litva knyazlığında mühüm dövlət orqanlarından biri **Böyük Dövlət Seymi** olmuşdur. Böyük Dövlət Seyminin tərkibinə şlyaxta, pan, knyaz, uryadnik və yepiskoplar daxil idi. **1507-ci ildə qospodar** tərəfindən çağırılan Böyük Dövlət Seymin əsas məqsədi Rusiya ilə aparılan müharibəni müəyyənləşdirmək idi. Bu vaxta qədər isə Seym yalnız vilayətlərdə toplanırdı. Bununla belə 1507-ci ildə çağırılan Seymin böyük siyasi əhəmiyyəti olmuşdur. Beləliklə, sonralar Seymin çağırılması mühüm dövləti məsələlər ilə əlaqədar idi. Birinci seymın iclasında bütün şlyaxta iştirak edirdisə, 1512-ci ildə toplanan Seymdə isə hər povetdən (əyalət) iki nəfər şlyaxtaçı çağırılırdı.

Böyük Dövlət Seymi ildə **iki dəfə** toplanırdı. Seymi fəvqoladə çağırmaq da nəzərdə tutulurdu. **Seym iki palatadan senat və deputatlar** palatasından ibarət idi. Deputatlar palatasının nümayəndələri yerlərdə seçilirdilər. Seçicilər tərəfindən tapşırıqlar alan deputatlar həmin tələblərin yerinə yetirilməsinə çalışmalı idi. Ona görə də Seymin çağırılmasında irəli sürülmüş tapşırıqların həyata keçməsi üçün ümumi razılıq lazım gəlirdi ki, buna da çox vaxt nail olmaq çətin olurdu. XVIII əsrin ortalarından "liberum veto" hüququ tətbiq olunurdu. 1791-ci ilə qədər mövcud olmuş veto hüququndan istənilən deputat istifadə edə və seymın qərarlarını ləğv edə bilirdi.

Mərkəzi idarəçilik orqanları. Erkon feodalizm dövründə idarəçiliklə bağlı mühüm məsələləri qospodar Rada ilə birlikdə həll edirdi. Bununla belə Litvada digər mərkəzi orqanların təşəkkülü də davam edirdi. Erkon feodal dövlətinin hökmdarı olan monarxın ən yaxın qulluqçuları müvafiq idarələrin rəhbərlərinə çevrilirdilər. Mərkəzi dövlət idarəçiliyində **marşalok** mühüm rol oynayırdı. **Zem marşalok** knyaz sarayını, saray marşalok isə qospodar sarayını idarə edirdi.

Qospodar və pan Radası yanında kanslerin rəhbərlik etdiyi dəftərxana fəaliyyət göstərirdi. Dəftərxananın şəxsi heyətinə mirzə, katib və dyak (mirzə köməkçisi) daxil idi. Dəftərxana müdiri eyni zamanda dövlət xəzinəsini idarə etməklə "**qospodar skarb**" adlanırdı. Dövlət xəzinəsini idarə etməkdə, kanslərə zem skarb (zem xəzinədar) adlanan vəzifəli şəxs kömək edirdi. Böyük knyaza məxsus şəxsi xəzinə dövlət xəzinəsindən ayrıldıqdan sonra zem skarb kanslerin təbə-

liyindən çıxaraq birbaşa qospodarın tabeçiliyinə keçir. Dövlət xəzinəsi saray skarbı, qospodar xəzinəsini zem skarb idarə edirdi. Litva knyazlığında **hərbi** qüvvələrə getman və **ali rəhbərlik** başçılıq edirdi. Getmana saray getmanı və zem xoruq (bayraqdar) köməklik edirdi. **Kiçik şlyaxta komandanı, qospodar saray komandanı** və **saray xoruq getmanın** köməkçiləri sırasına daxil idilər. Orduda süvari **qoşun komandanı, yüzbaşı** və **kravçie** (qoşunun və s. təchizatı) vəzifələri də mövcud olmuşdur.

1569-cu il Lüblin uniyasına görə ali hakimiyyət Reç Pospolita kralına məxsus idi. Yeni kralın seçilməsi şlyaxtanın iştirakı ilə (şlyaxta respublikası) bir neçə namizəd olmaqla keçirilirdi. Kral hakimiyyətini məhdudlaşdıran Senatın 16 nəfər daimi üzvü var idi.

Yerli idarəçilik orqanları. XIV əsrin sonlarında Litva ərazisi inzibati cəhətdən **voyevodalıqlara** və **starostalıqlara** bölünürdü. Starosta öz növbəsində **povetlərə** (oyalətlər), **volostlara** (nahiyə), **derjavlara** (qəza) ayrılırdı. Knyaz-vassalların hakimiyyətini məhdudlaşdırmağa çalışan qospodar yerlərə öz məmurlarını təyin edirdi. Polşa idarəçilik sisteminin təsiri ilə qospodar canişinləri voyevodalar və starostalarla əvəz olunurdular. Mərkəzi dövlət hakimiyyətinin yerlərdə nümayəndəsi olan voyevodalar və starostalar dövlət idarəçiliyinin bütün funksiyalarını, o cümlədən hərbi və məhkəmə hakimiyyətini yerinə yetirirdilər.

Yerli seymlərin (qanunverici orqan) yaranmasından sonra voyevodalar və starostalar ön mühüm qərarları seymlərin iclaslarında həll etməli idilər. Yerli seymin tərkibi yepiskoplar, knyazlar, panlar və şlyaxtadan ibarət olmuşdur. Polosk və Vitebsk vilayətlərində yerli seymin tərkibində meşşanlar da iştirak etmişdilər.

Voyevoda və starostalar daha kiçik inzibati ərazi vahidləri olan povetlərə bölünürdülər. Povetlərə **tiun** adlanan məmurlar, sonra isə derjavslar başçılıq edirdi. Starosta, tiun və derjavslar qospodar torpaq sahibliyinə malik olmaqla, yerli hərbi qüvvələrə və məhkəmə sisteminə başçılıq edirdilər. Yerli inzibati orqanlar öz fəaliyyətlərinə görə qospodar sahibliyindən gələn gəlir hesabına mükafatlandırılırdılar.

1566-cı ildə Litva knyazlığında keçirilən ərazi-inzibati bölgü islahatı voyevoda və knyazlıqların ləğv edilməsi və povetlərin yaradılmasını

nəzərdə tuturdu. Voloçni islahatına görə Litva torpaqlarının idarə olunmasında tətbiq olunan onluq sistem min, yüz və onluq sistemi ilə əvəz olunur. Yeni inzibati vahidlərə müvafiq olaraq **uryadnik**, **voyt** və **lavnik** (kənd ağsaqqalı) başçılıq edirdi. Kəndlərdə ön mühüm məsələlər icmanın ümumi toplantısı olan **veçe**, **kruq** və **qromada** da həll edilirdi.

Şəhər idarəçilik orqanları. Maqdeburq şəhər hüququ əsasında litvada şəhər özünüidarə orqanları yaranırdı. 1387-ci ildə ilk dəfə olaraq Vilno (Vülnüs) şəhərinin özünüidarə orqanları təsis edilir. XV əsrdə Kaunas, Trakay, Qrodno, Polosk, XV əsrin əvvəllərində isə Vitbsk, Smolensk və Kiyev bu hüququ əldə edirlər.

Şəhər inzibati idarəsinə qospodar tərəfindən təyin edilən **voyt** başçılıq edirdi. Sonralar bu vəzifə seçki əsasında şəhərin varlı nümayəndəsindən müəyyən olunurdu. Voytun köməkçiləri radts və **burmistr-lər** idilər. Voyt vəzifəsi kimi radts da seçki əsasında müəyyən edilirdi. Meşşanlar tərəfindən seçilən **radtsın** üzvləri şəhər əhalisinin sayından asılı olaraq 6 nəfərdən 25 nəfərə qədər olurdu. Radtslar öz aralarından burmistirləri seçirdilər. Şəhər özünüidarəetmə orqanları bütün inzibati və məhkəmə hakimiyyətini icra edirdilər. Litva knyazlığının mərkəzi orqanlarının səlahiyyətlərinə daxil edilmiş ağır cinayət işləri istisna olunmaqla, digər cinayət işləri üzrə voytların böyük səlahiyyətləri mövcud idi. Malikanəyə basqın (**qvalt**), quldurluq, yanğın, qadına qarşı zorakılıq və şlyaxtanın şəxsiyyətinə təcavüz kimi ağır cinayət işlərində ittiham olunan şəhər əhalisinin mühakiməsinə dövlət nümayəndəsinin-starosta və ya derjav və yerli radotsların iştirakı ilə baxılırdı. Şəhər inzibati idarəsinin başçısı voytun baxdığı cinayət işlərindən apellyasiya qaydasında qospodar məhkəməsinə şikayət etmək olardı. Qospodar məhkəməsi isə işə baxarkən Litva şəhər hüququndan deyil, Maqdeburq hüququ və "Sakson zersal"ı adlanan XIII əsr Sakson hüququnu rəhbər tuturdu.

Böyük Litva knyazlığının iri şəhərlərində özünüidarə orqanlarının daha mürəkkəb idarəçilik quruluşu olmuşdur. Bu şəhərlərdə **Rada** və **Lava** adlanan iki kollegiya mövcud idi. Radanın tərkibinə burmistr və radtslar daxil edilirdi. Onlar şəhərin təsərrüfat inzibati işlərini aparır və mülki işlər üzrə məhkəmə araşdırmalarına rəhbərlik edirdilər.

Lavanın təkibində andlı iclasçılar olan Lava üzvlərindən başqa voyt da daxil edilirdi. Onun üzvləri cinayət işlərinə baxırdılar.

Məhkəmə sistemi. Böyük Litva knyazlığında zadəganlar üçün ali məhkəmə orqanı qospodar məhkəməsi idi. Erkən feodalizm dövründə qospodar bu məhkəmə orqanına tək özü rəhbərlik edirdisə, sonralar o, bunu Rada panları ilə birlikdə yerinə yetirirdilər. Feodalizmin inkişaf etdiyi dövrlərdə isə Rada pan məhkəməsi ali məhkəmə instansiyası oldu. 1581-ci ildə yaradılmış **Baş tribunalın** tərkibinə Seym tərəfindən seçilmiş şlyaxta, həmçinin ruhanilərin nümayəndəsi daxil idi. Tribunal zem və komorsk (torpaq mülkiyyəti ilə bağlı mübahisələrə baxan məhkəmə) məhkəmələrindən gələn şikayətlərə də apellyasiya qaydasında baxırdı.

Yerlərdə voyevoda və starostalar məhkəmə hakimiyyətinə malik idilər. Şlyaxta isə onun tabeliyində olan kəndlilər və digər əhali təbəqəsi üzərində mühakimə etmək səlahiyyətinə malik olmuşdur.

XVI əsrdə yaradılmış assessor (əvəz, köməkçi) məhkəmə qospodar məhkəməsinin səlahiyyətlərinə daxil olan xüsusi işlərin araşdırılması və mühakimə edilməsini icra etməli idi. Marşolok məhkəməsi adlanan səyyar məhkəmə təşkil edilmişdi. Bu məhkəmə orqanında ierarxi şlyaxtanın və marşolokun iştirakı ilə mühüm işlərə baxırdılar.

Litva knyazlığında kəndlərin yaşlı adamlarının iştirakı ilə baxılan **kopni** adlanan icma məhkəmələri də mövcud olmuşdur. Kopni məhkəmələri kəndlilər arasında olan mübahisələri adət hüququ əsasında araşdırıb qərar çıxarırdı. Lakin onların çıxardığı qərarı starosta, voyevoda və digər yuxarı orqanlar ləğv edə bilirdilər.

Hüququn əsas cəhətləri

Hüququn mənbələri. Böyük Litva knyazlığında hüququn ilk mənbələri adətlər olmuşdur. Knyazlığın işğal etdiyi rus torpaqlarında rus adət hüququ və Ruskaya Pravda ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində tətbiq edilirdi. Litvanın qərb torpaqlarında Prussiya adət hüquq normaları olan Pomeran Pravdası, həmçinin Litva adət hüququ qüvvə

vədə idi. Qanunvericilik və məhkəmə işlərinin aparılmasında rus dilindən rəsmi olaraq istifadə edilirdi.

XIV əsrin sonlarından Litva knyazları normativ hüquqi aktlar verməklə qanunvericilik fəaliyyətlərini inkişaf etdirirdilər. Qanunvericiliklə məşğul olan qəspodarlar ayrı-ayrı şəxslərə aid edilən Litva yazılı qanunlarını **list** və ya **priviley** (lat. Priva Lex - xüsusi qanun) verirdilər. İlk vaxtlar, əslində adət hüququ normalarını təsbit edən qəspodar privileyləri xüsusi şəxslərə məktub şəkildə göndərilirdi. Sonralar isə ayrı-ayrı silklərə, milli qruplara (yəhudilərə, tatarlara), şəhərlərə, dini qruplara aid edilən ümumi xarakterli privileylər verildi. Priviley ən müxtəlif münasibətlərin tənzimlənməsinə, o cümlədən mükafatlandırılma (xidmətə görə), güzəşt edilməsi, imtiyaz və s. üzrə verildi. Böyük Litva knyazlığında sonralar verilmiş qanunvericilik aktları "qərar", "nizamnamə", "uxval" adlanırdı.

1447-ci ildə IV Kazimir Litva, Rus və İmud əraziləri üçün ilk dəfə olaraq ümumzəm privileyi verərək iri boyar və ruhanilərin torpaq sahibliyini təsbit etdi. İlk priviley isə 1387-ci ildə Polşa kraliçası Yadviga ilə bağladığı nikahdan sonra Böyük knyaz Yaqaylın verdiyi şlyaxtanın imtiyaz qramotası olmuşdur. İkinci priviley isə 1413-cü ildə verilmiş Qrodle privileyi idi. Sonralar isə hər yeni qəspodar priviley verərək şlyaxtanın imtiyaz və hüquqlarını genişləndirdilər. Şlyaxtaya "hədiyyə" edilən privileylərdə onların mərkəzi dövlət və yerli idarəçilik orqanları, həmçinin cəmiyyətin digər silkləri ilə münasibətləri müəyyən edilirdi.

Böyük Litva knyazlığında ilk məcolləşdirinə kral IV Kazimirə məxsusdur. Cinayət və cinayət prosessual hüququ normalarını əhatə edən Sudebnik 25 maddədən ibarət olmaqla 1468-ci ildə hazırlanmışdı.

Hüququn bütün əsas sahələrini əhatə edən ilk mühüm ümumdövlət miqyaslı statut Vilno (Vilnüs) şəhərində toplanmış Şlyaxta Seyminə qəbul edilmiş və 1529-cu ildə son redaksiyada kral Siqizmund tərəfindən təsdiq edilmişdir. Litva statutunun mənbəyinə IV Kazimirin Sudebniki, Litva privileyləri, Roma, Polyak, Alman hüquqları və məhkəmə praktikası daxil idi. IV Kazimirin Sudebnikindən fərqli olaraq yeni statut dövlət hüququ və mülki hüquq normalarını da özündə bir-

ləşdirirdi. 13 bölmədən ibarət olan statut artikullara (maddələrə) bölünürdü. 1529-cu il statutunda maqnatların hökmran mövqeyi təsbit edilir, şlyaxta silki hüququ cəhətdən bir daha rəsmiləşdirilir və onun tərkibinə daxil olmaq hüququ məhdudlaşdırılırdı. Statut cəmiyyətin bütün üzvlərinin hüquqlarını rəsmi olaraq təsbit etsə də, faktiki olaraq feodalların maraqlarını ifadə edirdi.

Litva şlyaxtası 1529-cu il birinci statutundan heç də razı deyildi. Onlar öz hüquqlarının daha da artırılmasına çalışırdılar. 1544-cü ildə Bresteyk Seymində şlyaxta qospodardan statuta düzəliş və əlavələr etməsini tələb etdi. İri maqnatların və qospodarın mövqelərinin zəifləməsindən istifadə edən şlyaxta 1566-cı ildə yeni redaksiyanın qəbul edilməsinə nail oldu. İkinci Litva statutu adlanan yeni qanunnamə şlyaxtanın hüquqlarını daha da genişləndirirdi. Yeni redaksiyada "Ruskaya Pravda" və "Sakson zersal"ından istifadə edilirdi.

İkinci Litva statutunda dəyişiklik və əlavələr edilməsinə çalışan şlyaxta uzun mübarizədən sonra, 1588-ci ildə buna nail olur. 1588-ci il statutu üçüncü Litva statutu adı ilə təsdiq edilmişdir.

Mülki hüquq. Litva knyazlığında erkən feodalizm dövründə torpağa sahiblik icma torpaq mülkiyyəti institutunun dağılması və yeni feodal torpaq institutlarının yaranması əsasında inkişaf edirdi. Feodalların torpaq üzərində sahiblik hüququ Litva qanunları ilə təsdiq edilirdi. Feodal torpaq mülkiyyəti formalarından olan *danina* erkən feodalizm dövründə daha çox yayılmışdı. Qospodar xidmət əvəzinə (məmurluq və əsasən hərbi) vassallarına – pan və şlyaxtaya torpaq verirdi. Bu torpaqları ömürlük (bir qarın üçün), iki nəsil varis də daxil olmaqla ("iki qarın" üçün) və müddətsiz ("qospodarın idarəsi və qayğısı" olaraq) paylayırdı. Qospodar tərəfindən verilən torpağa sahib olmuş feodalın əsas vəzifəsi və borcu "atı, dəmir zirehli geyimi və silahı ilə" qospodarın hüzuruna gəlməyə borclu idi. Bu tələbin icra olunmamasına görə torpaq sahibi mülkiyyət hüququndan məhrum edilirdi.

Xidmət əvəzinə verilən torpaq mülkiyyəti formaları ilə yanaşı torpaq üzərində sahiblik, ondan istifadə, vərəsəliyə verilmə, yeni torpaq mülkiyyətini əldə etməyin müxtəlif formaları da mövcud olmuşdur. Birinci Litva statutu torpağa sahibliyin üç əsas növünü fərqləndirirdi.

Bunlar bəxşiş edilmiş, vərəsəliyə verilmiş və satın alınmış torpaqlardan ibarət olmuşdur.

Statut torpaq mülkiyyətindən sərbəst istifadə edilməsini təsbit etsə də feodal mülklərinin parçalanmasının və dağılmasının qarşısını almaq üçün məhdudiyətlər də nəzərdə tuturdu. Belə ki, yalnız torpağın üçdə birindən çox olmamaq şərti ilə onu satmaq, bəxşiş etmək və ya vəsiyyət etmək mümkün idi. Torpağın qalan üçdə iki hissəsini isə girov qoymaqla istifadə etməyə icazə verilirdi. Həmin torpaq sahibi və ya onun qohumları tərəfindən geri alınmaq hüququ təsbit olunmaq şərti ilə, müəyyən edilmişdi.

Torpaq üzərində sahiblik hüququnun təsbit olunması mürokkəb şərtləri keçməklə rəsmiləşdirilirdi. Belə ki, ilk növbədə qospodanın adına ərizə (**çelobit**) verilməli, böyük knyaz dəftərxanasında imtiyaz qramota ("İst", "priviley") yazılmalı və torpaq mülki müəyyənləşdirilməli idi. Bəzi hallarda böyük knyaz qramotaları mövcud feodal sahiblik hüququnu təsdiq edirdi. Lakin zaman keçdikcə torpağa sahiblik hüququnun olub-olmaması dövlət tərəfindən yoxlanılırdı. Əgər mülkiyyətçi öz hüquqlarını sənədləri ilə təsdiq edə bilmirdisə, onun torpağı dövlət tərəfindən zəbt edilirdi.

Litva hüququ torpağa sahiblik hüququ ilə yanaşı, həmin torpaqlarda yaşayan kəndlilər üzərində də feodalların imtiyaz hüququnu təsbit edirdi. Üçüncü Litva statutu feodaldan asılı olan digər kəndli zümrələrini və qulluqçularını birləşdirərək təhkimli kəndli kateqoriyasına daxil edirdi.

Litva statutu özgə əmlakından istifadəni nəzərdə tutan, sahibinin hüquqlarını məhdudlaşdıran **servitut institutunu** qəbul edirdi. Məsələn, özgəyə məxsus meşədən keçmək, meşə materiallarından istifadə etmək, ov etmək, ot çalmaq, mal-qaranı örüşdən keçirmək və s. hüquqlar müəyyən edilmişdi. Eyni hüquqla mülkiyyətçiyə onun ərazisindən keçən çayın istiqamətini dəyişdirmək, digər mülkiyyətçiyə ziyan vuracaq dəyirman tikmək və s. qadağan idi.

Öhdəlik hüququ. Litva knyazlığında müqavilələr əsasən yazılı formada bağlanılırdı. Onların həqiqiliyi üçün məhkəmədə şahidlərin iştirakı ilə təsdiq olunması praktikası da mövcud idi. Ən çox geniş ya-

yılmış müqavilələr alqı-satqı, borc və əmlak kirayəsi olmuşdur. Öhdəliklərin təmin olunmasında girovdan ("**zastovniy list**") istifadə edilirdi. "Girov kağızı" ər və arvadın adından yazılmaqla qohumlara da bu barədə xəbərdarlıq edilirdi. Torpaq mülkiyyəti də "zastava"ya verilə bilirdi. Lakin "zastava" sahibi qospodar üçün xidmətdə olduğunu da etiraf etməli idi. "Zastava"ya sahib olmuş müvəqqəti mülkiyyətçi kondliləri istismar edə bilirdi. Maraqlıdır ki, Litva knyazlığında nöinki əmlak, hətta vəzifələr də müvəqqəti "girov" qoyulurdu. Məsələn, voyt, starosta vəzifələrinin girovluğa verilməsi praktikası mövcud olmuşdur. Borc ödənildikdən sonra girov müddəti bitmiş sayılırdı.

Nikah-ailə hüququ. Litvada xristianlıq dininin qəbul olunmasına qədər əsas nikah forması gəlinin oğurlanması və ya qaçırılması olmuşdur. Erkən dövr Litva nikah hüququna görə kəbin kəsilməsi qospodar və vilayət hakimləri tərəfindən razılaşdırılmalı idi. Lakin bu tələb 1457-ci ildə ləğv edilir. Xristianlığın qəbulundan sonra nikah mərasimi katolik və pravoslav ayinlərinə müvafiq olaraq kilsədə aparılırdı. Ailə-nikah münasibətləri isə əsasən kanon hüququna əsasən tənzimlənirdi. Nikaha daxil olmuş ərli arvadın əmlakı onların ümumi mülkiyyəti sayılırdı. Qadının gətirdiyi cehiz xüsusi hüquq normaları ilə tənzimlənirdi. Ər öz əmlakının müəyyən olunmuş hissəsini cehiz haqqı olaraq qadına verirdi. Ərin vəfatından sonra cehiz dul qadının mülkiyyətinə keçirdi. Valideynlərin övladları cəzalandırmaq hüququ təsbit olunurdu. Onlar yeniyetmə uşaqlarını "girov" qoya, sata və təhkimli adamlara çevirə bilirdilər.

Cinayət hüququ. Sınıfı xarakteri ilə səciyyələnən Litva cinayət hüququ hakim təbəqə olan şlyaxtanın əmlak və şərəfinin pozulmasını ağır cəzalarla cəzalandırmaqla yanaşı, şlyaxtanın törətdiyi cinayət əməllərini yüngül cəzalandırır və ya ümumiyyətlə, cəzalandırmırdı. Erkən dövrlərdə Litva hüququna cinayət anlayışı məlum deyildi. Yalnız digər şəxsə maddi və mənəvi ziyan vurmaq kimi xarakterizə edilən əməllər göstərilirdi. Buna müvafiq olaraq "**krivdi**" və ya "**şkodı**" terminləri ilə ifadə olunan "təqsir" anlayışı yaranır. Zaman keçdikcə cinayətə yeni baxışın formalaşması ilə qanunların, hüquq normalarının pozulması kimi müəyyən edilən "vistup", "qvalt", "zloçinstvo" ad-

lanan terminlər daxil edilirdi. 1457-ci il privileyi şəxsi məsuliyyəti müəyyən edən prinsipi təsbit etdi. Obyektiv məsuliyyət daşıma qabiliyyəti 7 yaşdan müəyyən edilərsə də, azyaşlıların cəzalandırılması dərcəsi bir neçə dəfə azaldılmışdı. Qəsdən, səhlənkarlıqdan və ya resdiv olan cinayətlər fərqləndirilmirdi.

Litva cinayət hüququ cinayətlərin bir neçə növünü müəyyən edir. **Dövlət və ya din əleyhinə** olan cinayətlər xüsusi təsnifləşdirilirdi. Dövləti cinayətlərə "**obrajeniyə məsəstatu**" (əlahəzrətin təhqir edilməsi), xoyanət, iğtişaş, qəslərin düşməyə verilməsi daxil idi. Din əleyhinə olan cinayətlərə xristianlıqdan imtina etmək, xristianı yəhudi və ya müsəlmana çevirmək, cadugərlik və s. aid edilirdi. Göstərilən cinayətlərə görə ölüm cəzası, əmlakdan məhrum etmə, müsadirə, imtiyazların alınması və s. nəzərdə tutulurdu. Yalan informasiyaya görə də ağır cəza verilirdi.

Litva hüququnda **şəxsiyyət və əmlak əleyhinə** olan cinayətlər geniş şərhləndirilmişdir. Bu kimi cinayətlərə görə əsasən zərərçəkənin və qospodarın xeyrinə pul ödənilirdi. Sonralar isə pul cəriməsi ilə yanaşı qorxuducu cəzalar da müəyyən edildi. Litva hüququna görə xolop cinayətin subyektivi ola bilərdi. Kazimirin verdiyi "Qanunnamə"yə müvafiq olaraq xolopa ilk dəfə etdiyi oğurluq cinayətinə görə bədən cəzası, təkrar oğurluğa görə isə ölüm cəzası verilirdi.

Kazimirin Sudebnikinə görə 7 yaşına qədər olan uşaqlar, ikinci statuta görə 14 yaşına qədər olanlar, üçüncü statuta görə isə 16 yaşına qədər olanlar cinayətin subyektivi sayılmırdılar. Lakin azyaşlı uşaqlar bir neçə dəfə cinayət törətdikdə, onlar da böyüklər kimi cəzalandırılırdılar.

Oğurluğa görə çox ağır cəza verilirdi. At oğurlamağa və təkrar hər hansı oğurluğa görə dar ağacından asılmaqla ölüm cəzası tətbiq edilirdi. İnsan oğurluğu, yanğın törətməyə görə də dar ağacından asırdılar.

Valideynlərin, örin və ya arvadın, feodalın (ağanın), arvadın oynasının, həmçinin məhkəmə zalında və ya ağanın yanında törədilmiş qətlə görə ölüm cəzası verilirdi. Litva statutları bəzi qətlərə görə yüngül cəzalar nəzərdə tuturdu. Məsələn, ata tərəfindən uşaqların öldürülməsinə, nikahdankənar doğulmuş uşağın öldürülməsinə, dalaşma zamanı ölümə görə, zəruri müdafiə zamanı ölümə görə və s. Litva

cinayət hüququna müsəlman hüquq (fiqh) normalarının təsiri də olmuşdur. Belə ki, ölin, ayağın, gözlərin, qulağın, burunun, dişlərin və dodaqların kəsilməsi ilə törədilmiş əmələ görə cinayətin yarısı qədər cərimə alınır. Hər iki ölin kəsilməsi tam cərimə (müsəlman hüququ, tam deyə) ödənilməsi ilə noticələnirdi.

Litva hüququ **mənəviyyat və ailə əleyhinə** olan cinayətlərə də xüsusi diqqət verirdi. Ailə əleyhinə olan cinayətlərə nikaha daxil olmağa məcburetmə, ikiarvadlılıq, yaxın qohumlarla nikaha daxil olma, ərdə olan qadının oğurlanması, uşaqlar tərəfindən valideynlərin təhqir edilməsi daxil idi. Göstərilən cinayətlərə görə ölüm cəzası, əralakın müsadirə edilməsi və cərimə ödənilməsi nəzərdə tutulurdu. Mənəviyyat əleyhinə olan cinayətlər sırasına zorlama və vasitəçilik etmə daxil edilirdi. Birinci cinayətə görə ölüm cəzası, ikinciyə görə isə qulağın, burunun və dodağın kəsilməsi və yaşadığı orazidən qovulması nəzərdə tutulurdu.

Məhkəmə prosesi. Litva hüququna müvafiq olaraq məhkəmə prosesi ittiham xarakterli idi. Məhkəmə prosesi zərərçəkmiş şikayətçinin ərizəsi ilə başlayırdı. Tərəflər öz nümayəndələri ilə təmsil oluna bilərdilər. Bu nümayəndələr prokurator və ya natiqlər adlanırdılar. Məhkəmə şikayət ərizəsi aldıqdan sonra ittihamçıya və cavabdehə məhkəməyə gəlmələri üçün çağırış vəərəqəsi göndərirdi. Birinci Litva statutu məhkəməyə tərəflərin iştirakı olmadan qiyabi qərar çıxarmaq hüququ verirdi. İkinci Litva statutu isə üç dəfə çağırışdan sonra məhkəməyə gəlməyən tərəflərin iştirakı olmadan hökm çıxarmaq səlahiyyətini müəyyən edirdi. Üzürsüz səbəbdən gəlməyən tərəflər cərimə edilirdilər. Üzürlü səbəb kimi qospodar xidmətində olmaq, ağır xəstəlik, Seymin iclasında olmaq, epidemiyaya göstərilirdi.

Məhkəmə sübutlarına maddi sübutlar, üzləşdirmə, yazılı sübutlar, şahid ifadələri, səmimi etiraf daxil idi. Oğurluq cinayətləri ilə bağlı işlərdə işgəncədən istifadə edilirdi. Şahid ifadələrində şlyaxtanın verdiyi ifadə daha mötəbər hesab edilirdi. Şahidlər ifadə verməmişdən əvvəl and içirdilər. İkinci Litva statutuna görə yalnız xristianların şahidliyi qəbul edilirdi.

LATVIYA VƏ ESTONIYA ƏRAZISİNDƏ DÖVLƏT VƏ HÜQUQ

Ümumi tarixi icmal

Latviya dövləti. Arxeoloji mənbələrə görə e.ə. IX-IV minilliklərdə artıq müasir Latviya ərazisi əkinçi və maldar tayfalar tərəfindən məskunlaşmışdı. Bizim eranın ilk əsrlərində gələcək latış xalqının əcdadları olan etnik birliklər **latqallar, zemqallar, kurşlar, sellər** formalaşır. Latviya tayfaları inkişaf etmiş feodal dövlətləri Rusiya və Litva knyazlıqları, Almaniya, İsveç və Polşanın əhatəsində idi.

IX-XIII əsrlərdə Latış tayfalarında ibtidai icma quruluşunun dağılması, sinifli cəmiyyətin yaranması prosesi gedirdi. Kənd icmaları daxilində tayfa ittifaqları təşəkkül tapırdı. Tayfa ağsaqqallarının və hərbi drujinaların feodallaşmış hissəsinin başçılıq etdiyi erkən ərazi siyasi birlikləri formalaşır.

XI-XIII əsrlərdə Şərqi Latviyada üç Latqal knyazlığı **Köknese, Yersika** və **Talava** yarandı. Latviya knyazları ilə əlaqələr qurmaqdan ötrü alman tacirləri və katolik missionerləri tez-tez Baltikyanı ərazilərə gəlirdilər. 1198-ci ildə yepiskop Bertold başda olmaqla alman cəngavərlər və səlibçilər Dvin çayı mənsəbinə gələrək yerli əhalini xristianlaşdırmağa cəhd göstərdilər. Papanın "elçiləri" liv tayfaları tərəfindən qovulur. Vəziyyətin belə dəyişməsi, Papa III İnnokentiyyə "büt-pərəstlərə" qarşı səlib müharibəsi elan etməyə sövq etdi. Alman yepiskopu Albert Buksqevend 1199-cu ildə Qərbi Dvin çayının mənsəbinə gələrək livlərin əyanlarını aldatmaqla həbs edir və onları xaç suyuna salmaqla xristianlaşdırır. 1201-ci ildə Albert Dauqava çayı sahilində livlərə məxsus kənddə Rıqa qalasının əsasını qoyur. Yepiskop Albert Buksqevend Roma papasından Qılınçlılar ordenini yaratmaq barədə icazə alır. Sonralar Latviyanın bütün ərazisi işğal edilərək Livon ordeninin təbəçiliyinə daxil edilir. Qılınçlılar ordeni Roma kuryasına təbə olmayaraq Rıqa yepiskopunun vassalları sayılırdılar. Onlar tampliyerlər (məbədçilər, katolik-ruhani cəngavər ordeni) ordeninin nizamnaməsi əsasında fəaliyyət göstərirdilər.

Latviya tayfaları tez-tez alman feodallarının təcavüzünə məruz qalırdılar. Lakin Baltikyanı xalqlar işğalçılara ciddi müqavimət göstərirdilər. 1210-cu ildə İrben körfəzində ağır məğlubiyyətə uğrayan alman cəngavərləri, 1212-ci ildə Autin döyüşündə livləri və latqalların birləşmiş üsyançı qüvvələri tərəfindən də darmadağın edirlər.

1236-cı ildə latış və estonlar Qılınçlılar ordenini yenidən məğlub edir. Qılınçlılar ordeninin qalıqları Tevton ordeninə birləşir və orden yeni adla Livon ordeni kimi tanınmağa başlayır. Livon ordeninin ərazisi şimalda Fin körfəzindən cənubda litva knyazlığına qədər uzanırdı. Bu ərazilər Livoniya (alm. Livland "livlər torpağı") adlanmağa başlandı. Şərqdən öz ərazilərini genişləndirməyə çalışan Livoniya ordeninin 1242-ci ildə Buz döyüşündə ruslara məğlubiyyəti bu niyyətin qarşısını aldı.

XIII əsrin ikinci rübündən 1561-ci ilə qədər Latviya Livoniyanın tərkibində olmuşdur. XVI əsrin 20-ci illərində Latviyada reformasiyanın lüteranlıq cərəyanı yayıldı. Livoniya müharibəsi (1558-1583-cü illər) dövründə Latviya torpaqlarının bir hissəsi Rəcə Pospolitanın əsli vəziyyətdə düşür. Latviyanın qalan ərazisində Kurlandiya hersoqluğu təşkil edildi. Kurlandiya və Zemqaliya hersoqluğunun mərkəzi Mitava (Yelqava) şəhəri idi. Kurlandiya 1795-ci ildə Rusiyaya birləşdirilərək quberniyaya çevrilir. Rəcə Pospolita İsveç müharibəsindən (1600-1629-cu illər) sonra Latqaliya Polşanın (Rəcə Pospolita) tərkibinə, Riqa, Vidzeme vilayətləri ilə birlikdə İsveçə qatılır. Şimal müharibəsində (1700-1721-ci illər) 1710-cu ildə Riqa rus qoşunları tərəfindən tutulur. Niştadt sülh (1721-ci il) müqaviləsinə görə İsveç Rusiyanın xeyrinə Vidzeme vilayətindən imtina etdi. 1772-ci ildə Latqaliya, 1795-ci ildə Kurlandiya hersoqluğu və Piltene vilayəti Rusiya imperiyasına birləşdirildi.

Estoniya dövləti. E.ə. III minillikdə Estoniya ərazisində **fin-uqor** tayfaları məskunlaşmışdı. Sonralar Baltik tayfaların əcdadları bu ərazilərə gəlmiş və bu tayfaların birləşməsi nəticəsində e.ə. I minillikdə estlər təşəkkül tapmışdır. IX-XI əsrlərdən başlayaraq feodal münasibətləri yaranırdı. Estoniyada ticarət mərkəzləri və limanlar Koluva (Tallin), Tartu (Yuryev) və digərləri meydana gə-

İrldi. 1030-cu ildə Tartu şəhərin işğal edən Yaroslav Mudrı Yuryev qalasının əsasını qoydu. 1208-ci ildə alman təcavüzünə məruz qalan Estoniya 1217-ci ildə Vilyandi yaxınlığındakı həlledici döyüşdə estlər Qılınçlılar ordeninə məğlub oldular. Danimarka kralı II Voldemar 1219-cu ildə şimali Estoniyayı tutaraq Tallini dayaq məntəqəsinə çevirdi.

Alman ordeni XIII əsrin 20-ci illərində Estoniyanın materik hissəsini, 1227-ci ildə isə Saaremaa adasını işğal etdi. 1238-ci ildə Estoniyanın şimal hissəsi Danimarkaya qatıldı.

1224-cü ildə Cənub-Şərqi Estoniyada Tartu Yepiskopluğu, 1228-ci ildə isə Qərbi Estoniyada Saare Lyaenemaa yepiskopluğu yaradıldı.

Livon ordeninə qarşı eston tayfalarının güclü etiraz çıxışları olmuşdur. 1343-cü ildə Şimali Estoniyada Xaryumaada üsyanı başladı. 1343-1345-ci illərdə baş vermiş Yuri gecəsi üsyanı Qərbi Estoniyada yayılaraq Saaremaa adasında daha güclü şəkildə aldı. Lakin Livon ordeni üsyanı yatırdı.

1346-cı ildə Danimarka kralı IV Voldemar Şimali Estoniyayı Tevton ordeninə satdı.

Orta əsrlərdə köndlilərin təhkimçiliyə salınması prosesi gedirdi. Sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri kimi Tallin, Tartu, Narva, Vilyanda, Pyarnu şəhərləri inkişaf edirdi. Tallin, Tartu və Vilyandi şəhərləri Hanza dəniz ticarəti ittifaqının üzvləri olmuşlar. Livoniya müharibəsi dövründə, 1559-cu ildə Qərbi Estoniya Danimarkaya, 1561-ci ildə Şimali Estoniya İsveçə, Cənubi Estoniya isə Reç Pospolitaya təbə edildi. Şimal müharibəsi dövründə, 1710-cu ildə bütün Estoniya Rusiya İmperiyasına birləşdirildi.

Latviya və Estoniyanın ictimai quruluşları

Latviya və Estoniyada feodal münasibətlərinin inkişafı daxili proseslərlə şortlaşsa da xarici işğallar bu prosesi daha da sürətləndirmiş və bu proses bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənirdi. İlk növbədə hakim istismarçı sinif ayrı-ayrı millətlərdən olmaqla, müxtəlif dillərdə danı-

şırdılar. İkincisi isə sinfi ziddiyyətlər milli azadlıq hərəkatı ilə daha da gərginləşirdi. Nəhayət dövlətlərin və feodal münasibətlərinin inkişafına teokratik xarakter verən katolik kilsəsi böyük təsir göstərmişdi. Latviya və Estoniyanın ictimai quruluşu göstərilən amillərin təsiri ilə inkişaf etmişdir.

Feodal sinfinin ən yüksək pilləsi yepiskoplar, digər ali rütbəli kilsə ruhaniləri və Qılınçlılar ordeninin (sonralar Livon) kollektiv feodal qrupu ilə təmsil olunurdu. Roma Papası 1228-ci və 1255-ci ildə verdiyi bullalarla (qanun) özünün Qılınçlıların himayədarı, katolik təriqətini qəbul etmiş yerli əhalini isə Roma kilsəsinin təbəələri elan edirdi.

Feodal sinfində ən yüksək mövqedə olan yepiskopların öz domenləri (mülkləri) mövcud idi. Yepiskoplar domenlərindən gəlir əldə edir, qalan torpaqları isə vassal xidmətində, lən hüququnda paylayırdılar. Hər yepiskopluğun torpaqlarının üçdə biri Ordenə lən hüququnda verilirdi. Magistrlər isə öz növbəsində yepiskopa sədaqətli olacaqlarına and içirdilər.

Qılınçlılar ordeninin tərkibində yüksək rütbəli mənurlara daxil olan **magistrlər, kamturlar, landmarşallar, foxtlar** böyük ərazilərdə lən torpaqlarına malik olmaqla öz vassalları olan cəngavərlərə torpaq mülki paylayırdılar. Livoniya işğalları dövründə alman feodalları ayrı-ayrı yerli starşinaları öz tərəflərinə çəkərək onlara imtiyaz olaraq cəngavər titulu verirdilər. Sonrakı əsrlərdə cəngavər rütbəsi almaq çətinləşir və əcdadın beş nəslinin cəngavər olduğunu sübut etmək lazım gəlirdi.

Livon ordenin (cəmiyyətinin) feodalları Latviya və Estoniya ərazilərində gəlmə kəndliləri yerləşdirərək öz mövqelərini möhkəmləndirirdilər. Alman feodalları əhalini məskunlaşdırmaqdan ötrü adam toplayı, yeni köçüb gələnlərə güzəştlər edirdilər. Feodallar votçinalarında (mülk) immunitet hüququna malik olmaqla, hər biri öz sahibliyində ümumi dövlət qanunvericiliyinə zidd olmayan qanunlar müəyyən etməklə tam hüquqlu idilər. Cəngavərlər nöinki tabeliyində olan kəndlilərin, hətta torpaq mülklərində olə keçirdikləri istənilən "cinayətkarın" həyatı üzərində ölüm tətbiq etmək hüququna malik idilər. Orden üzvü olan cəngavərləri yalnız onlar üçün təşkil edilmiş məhkəmə orqanı mü-

hakimə edə bilərdi. Onlar hərbi mükəlləfiyyət istisna olmaqla, digər vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad idilər.

Livon ordenin süqutundan sonra (1562-ci il) ordenin yepiskop və cəngavərləri yenidən onlara məxsus torpaqları öz zadəgan məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar. Ümumilikdə isə Livoniya müharibəsində (1558-1583-cü illər) müvəffəqiyyətsizliyə uğramış Rusiyanın zəifləməsindən istifadə edən Polşa, Litva, Danimarka və İsveç, onların himayəsinə verilmiş Livon yepiskop və cəngavərlərini "reduksiya", yəni torpaq sahibliyinin qanuniliyi üçün yoxlama keçirirlər. Sahiblik hüququnu sübut edə bilməyən alman baronuna məxsus torpaq mülkləri onlardan alınaraq polyak, isveç, və digər zadəganlara verilir.

XVIII əsrin ortalarında alman zadəganları öz silklərini hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirməyə çalışaraq xüsusi siyahı **matrikul** tərtib edilməsinə nail oldular. Matrikula daxil edilmiş zadəganlar cəngavər silkinə təsdiq olunaraq Livoniyada məskunlaşma vaxtı nəzərə alınmaqla üç dərəcəyə bölünürdülər. Liflandiyada 1747-ci ildən matrikul siyahısı tərtib edilmişdi. Matrikul reylystrinə daxil edilməmiş zadəganlar zemstvo siyahısına salınmaqla **landzasmlara** aid edilirdilər.

Qərbi Avropada başlanmış reformasiya hərəkatından sonra Livoniyada ruhanilərin hüquqi vəziyyətlərində dəyişiklik yaranır. Laqtafiya istisna olmaqla, katolik kilsəsi Livoniyada öz mövqelərini itirir. Katolik ruhaniləri yeni elçilər – protestant pastorlar əvəz edir. Bununla belə katolik ruhanilər imtiyazlı təbəqə kimi qalmaqda davam edirdi. Siyasi, iqtisadi və hüquqi statuslarına görə ruhanilər fərqlənirdilər. Reformasiyadan sonra yaranmış pastorlar təbəqəsi hakim alman, polyak, isveç və danimarkalılardan idilər. Onların sıralarına estonlar və latışlar daxil edilirdilər.

Latviya və Estoniya kəndliləri icmalarda yaşayaraq feodal qosrləri ətrafında qruplaşdırırdılar. İcmaların birgə istifadə etdiyi otlaqlar, biçməklər, meşələr, su hövzələri ümumi mülkiyyət hesab edilirdi. XIII-XIV əsrlərdən başlayaraq kəndlilərin tədricən təhkimləşdirilməsi prosesi başlamışdı. İcma üzvü olan kəndlilər ərəzilərində olduqları feodala icma gəlirindən onda bir hissə vergi ödəyirdilər.

İri feodallar öz qəsrlərini sahibsiz torpaqlarda və icmalardan pulla alınmış və ya "bəxşiş" edilmiş torpaqlarda tikirdilər. Alman cəngavərləri torpaqlarını genişləndirmək məqsədi ilə kəndliləri öz torpaqlarından qovur, torpaq mülklərini arındırdılar. Kəndlilər kilsonin də xeyrinə onda bir vergi hissə ödəyirdilər. Feodallar vergi və mükəlləfiyyətlərin sayını artıraraq natural renta, işləyib ödəmə rentası, çinş (pul töycüsü) tətbiq edirdilər. İctimai işlərə cəlb etmə mükəlləfiyyəti XIII əsrdə hər həyətdə ildə 4 gün müəyyən edilirdi. XVI əsrdə bu müddət 30-40 günə çatdırılmışdı. XVI əsrdə hər kəndli nadelində ("**qaka**") ümumi mükəlləfiyyət ağasının xeyrinə 300 günə çatdırılmışdı. Kəndlilər əkin sahələrində işləməklə bərabər, digər işlər üçün də müəyyən olunmuş sayda işçi cəxarmalı idilər.

Kəndlilərin müxtəlif təbəqələrə ayrılması cəngavərlərin hücumundan sonra daha da dərinləşirdi. Şəxsən azad kəndli təbəqəsi təhkimçilik hüququ loğv edilənə qədər mövcud olmuşdur. Bu təbəqəyə kurşsk kralları adlanan və çox ehtimal ki, kurşsk tayfa başçıları nəslindən olanlar daxil idi. Onlar şəxsən biyar və töycüdən azad edilsələr də vassallar kimi feodallar üçün hərbi xidmət keçirdilər. Estoniyada icmalardan ayrılmış həyatını sahələrdə yerləşən və "**mızam**" adlanan, sonralar isə iri təsərrüfata çevrilən feodal mülkləri olmuşdur. Mızamlar nisbətən müstəqil vəziyyətdə idilər.

Torpaq paylarına malik olan kəndlilər yepiskopluq, orden, Danimarka və İsveç təbəəliyində olmaqlarından asılı olaraq müxtəlif hüquq və vəzifələrə malik idilər. Kəndlilərin "azad təbəqəsi" biyardan azad olmaqla yalnız pul töycüsü ödəyirdi. Varlı kəndlilərin bir çoxu tez-tez yoxsul kəndliləri istismar edirdilər. Müflis olmuş kəndlilər torpaqdan məhrum olmaqla **bobilya** (torpaqsız və atsız kəndli təbəqəsi) təbəqəsinə daxil olaraq, ağa və ya varlı kəndli tərəfindən ayrılmış həyatıyanı ərazidə və bostanda çahşırdılar.

Ərkən feodalizm dövründə **varqi** və **drell** adlanan qul təbəqəsi də mövcud olmuşdur. Onlar adətən hərbi əsirlərdən və ya ölüm cəzası verilmiş cinayətkarlardan olmaqla 10 markaya alınmışlardan və bərcunu ödəməyən (bərcu ödəyəne qədər) adamlardan ibarət idilər. Baltikyanı dövlətlərdə təhkimli qullar da mövcud olmuşdur. Xüsusi ağır

şəraitdə olan təhkimli qullar, sonralar təhkimli kəndlilərə qarışmışdılar. Feodal istismarından əziyyət çəkən kəndlilər daha "ədalətli" feodalların yanına qaçmağa çalışırdılar. 1494-cü ildə arxiyepiskop Mixail vassalları ilə bağladığı müqavilədə onlara məxsus kəndliləri təhkimçi kəndli kimi təsdiq edirdi. Kəndlilərin təhkim olunmasında növbəti addım onlara məxsus torpağın satılması ilə bağlı olmuşdur.

XVI-XVIII əsrlərdə kəndlilərin hüquqi statusuna çox az dəyişiklik olmuş, əvəzində onların istismar edilməsi və soyğunçuluq daha da artmışdır. 1804-cü ildə verilmiş kəndli qanunları Estlandiya və Liflandiya quberniyalarında kəndli mükəlləfiyyətlərini nizamlayırdı. 1810-cu ildə Estlandiya **landtaqındakı (qanunverici orqan)** zadəganlar kəndlilərin azad olmasını prinsip etibarı ilə bəyöndilər. Buna müvafiq olaraq, 1817-ci ildə Rusiya hökuməti "**Estlandiya kəndliləri barəsində əsasnamə**" verərək təhkimçilik hüququnu ləğv edir. Həmin il Kurlandiya kəndliləri də təhkimçilikdən azad edirlər. 1819-cu ildə verilmiş "Liflandiya kəndliləri barəsində əsasnamə" də həmin məqsədlərə xidmət edirdi. Baltikyanı ərazilərdə keçirilmiş kəndli islahatlarının əsas prinsipləri aşağıdakılardan ibarət idi: 1) kəndlilər şəxsən azad edilsələr də məhdud hərəkət hüququna malik olurdular; 2) mülkədarlara məxsus olan torpaq onların mülkiyyəti elan edilirdi; 3) mülkədar və kəndlilər arasında mülkiyyət münasibətləri icarə müqaviləsinə əsaslanırdı; 4) mülkədarların polis və məhkəmə hakimiyyəti saxlanılırdı.

Kəndli islahatları, feodal-təhkimçilik qalıqlarını saxlayır, xüsusilə də hiyərət qalması kəndlilərin həyəcanlarına səbəb oldu. 1858-ci ildə Maxtra kəndli üsyanı baş verdi. Torpağın pulla icarəyə götürülməsi üstün yer tuturdu. Kəndlilər torpağı mülkədardan pulla almağa məcbur olurdular.

Şəhər əhalisi. Baltikyanı dövlətlərin şəhərləri orta əsr alman şəhərlərinin xarakterik cəhətlərini özündə birləşdirirdi. İlk vaxtlar özünüidarə hüququnda olan şəhərlərdə hər bir sakin də bürger (şəhərli, meşşan) statusuna malik idi. Lakin sonralar bu hüququ daşınmaz əmlak sahibi olan varlı tacirlər və sənətkarlar əldə edirlər. Şəhərlərin yuxarı təbəqəsi olan patrisilər özünüidarə orqanlarında hakimiyyəti öz

ölkərində saxlayırdılar. Tacirlər iri gildiyalarda, sənətkarlar isə sexlərdə birləşirdilər. Patrisilər əsasən almanlardan ibarət idilər.

Şəhər əhalisinin xeyli hissəsini plebslər (şəhər yoxsulları) təşkil edirdi. Orta əsr şəhər hüququna görə şəhərdə bir il və ya il yarım yaşamış kəndli şəxsən azad olurdu. Lakin əmlak və digər vətəndaşlıq hüquqları onlara şamil edilmirdi.

Dövlət quruluşu

Baltikyani dövlətlərdə mövcud yepiskop və orden torpaqlarında hakimiyyət ruhani və dünyəvi feodal hakimlərinin səlahiyyətlərində olmuşdur. Roma Papası və alman imperatorunun ali hakimiyyətini qəbul edən **yepiskop** ruhani və dünyəvi hakimiyyəti özündə birləşdirməklə tam faktiki dövlət başçısı idi. XIII-XIV əsrlərdə dörd yepiskopluq dövləti mövcud olmuşdur. Roma Papasının Livoniyada səlahiyyətli nümayəndəsi kimi Riqa yepiskopunun xüsusi mövqeyi olmuşdu. Hər yepiskopluqda onun hakimiyyətini qismən məhdudlaşdıran **məşvərətçi orqan-domkapitul** fəaliyyət göstərirdi. Domkapitulun 12 nəfər ali məmurlardan ibarət üzvü vardı. XV əsrdə yepiskopun vassalları əhəmiyyətli müstəqillik əldə edərək **Yepiskop Şurasının** yaradılmasına nail olurlar. Kapitullardan başqa yepiskopun təqdimatı ilə bir neçə yepiskop vassalları, Riqa, Derpt (Tartu) və bir neçə şəhər magistratı Şuranın üzvü idilər. Yepiskop Şurası ali inzibati və məhkəmə orqanı kimi fəaliyyət göstərirdi. Yepiskopun qanunvericilik aktları Yepiskop Şurasında bəyənildikdən sonra qüvvəyə minirdi.

Livon ordeni vilayətinə magistr başçılıq edirdi. Alman Tevton ordeninin mərkəzi Prussiyanın Marienburg şəhərində idi. Tevton ərazisinə böyük magistr rəhbərlik edirdi. Hər il burada Ordenin ali rütbəli şöbələrinin iştirakı ilə **Baş kapitul** toplanırdı. Livon ordeni magistri yanında **əyalət kapitulu** fəaliyyət göstərirdi. Əyalət kapitulunun tərkibində **landmarşal (ali baş komandan)**, ayrı-ayrı torpaqların hakimdəri **kamturlar** və **foxtlar**, həmçinin **orden qardaşları** daxil idilər. Magistrin qəbul etdiyi çox mühüm məsələlər üzrə qərarları təsdiq etmək üçün orden və ya gizli şuranın rəy bildirməsi çox vacib hesab edilirdi.

Estoniyanın şimalındakı Danimarka tabeliyində olan torpaq mülklərində canişinlərin idarəçiliyi həyata keçirilirdi. Canişin yanında 12 nəfər üzvdən – landratlardan ibarət olan Zem Şurası fəaliyyət göstərirdi.

Livoniya müharibəsində Cənubi Estoniya, Vidzeme və Latqaliya Polşa-Litva dövləti tərəfindən zəbt edilir və burada özünəməxsus koloniya yaradılır. Polşaİsveç müharibəsindən (1600-1625-ci illər) sonra Livoniyanın ərazisi azalaraq, yalnız Latqaliya əyaləti qalır. Zəbt olunmuş ərazilər Polşa İnfantı (1629-1772-ci illər) adlanmaqla, litva-pol-yak nümunəsində Polşa kralı tərəfindən təyin edilmiş qubernator və ya canişin tərəfindən idarə olunurdu.

Livoniyada ali məşvərətçi orqan kimi **feodal qurultayı** fəaliyyət göstərirdi. Mühüm məsələlər barəsində ümumi siyasət işləyib hazırlamaq, müharibə və sülh məsələləri, beynəlxalq müqavilələrin bağlanması üçün Livoniya dövlətinin iri feodalları qurultaya toplaşırdılar. 1304-cü ildə çağırılan ilk qurultayda iri feodalların vassalları da iştirak edirdi. 1419-cü ildə isə vassallar hər il qurultaya toplaşaraq, yeni qanunverici orqan olan **landtaqların** əsasını qoydular. Landtaqların işində magistr, yepiskop və onların kapitulları və şuraları ilə yanaşı, səlahiyyətli cəngavərlər və vassallar, Riqa, Tallin və Derpdən (Tartu) olan deputatlar iştirak edirdilər. XV əsrdən silki nümayəndəli orqan kimi fəaliyyət göstərən landtaqların işində şəhər nümayəndələri çox az, konditlər isə, ümumiyyətlə, təmsil olunmamışdılar. Landtaqlar müharibə və sülh məsələləri ilə yanaşı, qanun qüvvəli qərarlar qəbul edir, ali məhkəmə instansiyası kimi mühüm işlərə baxırdı.

Yerli idarəçilik orqanları. Yepiskop torpaqlarında idarəçilik kifayət qədər səlahiyyətli və müstəqillikləri olan vassallar tərəfindən həyata keçirilirdi. Yepiskop domenini (mülk) **foxt** idarə edirdi. Domenədən gələn gəliri yepiskop foxtu yepiskop və onun kapitulun saxlanmasına xərcləyirdi.

Orden vilayətlərinin torpaqları **komturlar** və ya foxtlar tərəfindən idarə olunurdu. Komturlar və ya foxtlar vilayətdə fəaliyyət göstərən və 12 nəfər cəngavərdən ibarət olan **konvetlə** birlikdə idarəçiliyi həyata keçirirdilər. Ordenin torpaqlarında (vilayətlərdə) vassalların müstəqilliyi məhdud idi.

Şəhər idarəçiliyi ratmanlar və **burqomistirlərdən** ibarət magistrat tərəfindən icra edilirdi. Ratmanlar və burqomistirlər əvvəllər pat-

risilərdən qısa müddətə seçilirdilərsə, sonralar isə magistrilər şurasında ömürlük təyin olunurdular. Magistrat öz səlahiyyətləri daxilində şəhərlərə verilmiş hüquqlardan istifadə etməklə bütün işləri icra edir və şəhərlər üçün ali məhkəmə instansiyası kimi fəaliyyət göstərirdi. Şəhərlər arasında mübahisələri, həmçinin şəhərdə və ya şəhər dairəsində baş vermiş cinayət işlərini magistr tərəfindən seçilmiş və yepiskop tərəfindən təsdiq edilmiş foxt araşdırırdı. Foxt özünə köməkçi və müavin təyin edirdi. Riqa şəhərində foxtla birlikdə Livon ordeninin bir nəfər üzvü məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirirdilər.

Baltıqyanı ərazilərin Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra bu ərazilər rəsmi olaraq "Pribaltika ölkəsi" adlandırıldı. Pribaltika ölkəsinin inzibati ərazi quruluşu əhalinin heç bir etnik tərkibini, tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almadan bölünmüşdü. Estoniyanın qərb hissəsində Estlandiya quberniyası yaradılmışdı. Lifflandiya quberniyası mərkəzi Riqa şəhəri olmaqla Estoniyanın bir hissəsini və Latviyanın mərkəzi hissəsini özündə birləşdirirdi. Latviyanın cənubuna doğru, Baltik dənizi sahillərindən, Dauqava çayı boyu ərazilərdə yerləşən Kurlandiya quberniyasında kompakt şəkildə latışlar yaşayırdılar. Lakin Latqaliya əraziləri isə "Pribaltika ölkəsinin" ərazisinə daxil edilməmişdi. Latqaliya əvvəlcə Pskov quberniyasının, sonra Belarusiyanın, XIX əsrin əvvəllərində isə Vitebsk quberniyasının tərkibində olmuşdur.

1827-ci ildə Rusiya imperiyası və Pribaltika ölkəsi arasında gömrük sərhədlərinin ləğv edilməsi dövlət idarəçiliyi və hüququn unifikasiya (vahid) edilməsi üçün əlverişli şərait yaratdı. Dövlət idarəçiliyində ali hərbi və mülki hakimiyyət general-qubernatora məxsus idi. General-qubernatorluğun yanında quberniya idarəsi fəaliyyət göstərirdi. İdarənin rus və alman dəftərxanası mövcud olmuşdu. General-direktorun başçılıqı ilə xüsusi təsərrüfat idarəsi dövlət mülkiyyətini və dövlət gəlirini idarə edirdi.

Peterburqda Kurlandiya və Estlandiya işləri üzrə yustiskollegiya fəaliyyət göstərirdi. Kollegiya Riqa qəfərxanasına (Ali məhkəmə) üçün ali instansiya (idarəçilik və təftiş) idi. 1737-ci ildə yustiskollegiya Senata, 1738-ci ildə isə kamerkontor idarəsi ilə birləşərək təsərrüfat idarəsinə ("Ekonomika") təbə edildi.

Hüququn əsas cəhətləri

Hüququn mənbələri. Livoniya ərazisində hüququn mənbələrinə adətərlə yanaşı mərkəzi və yerli ali hakimiyyət orqanlarının verdikləri normativ hüquqi aktlar da daxil idi. Latviya və Estoniya torpaqlarında öz nominal hakimiyyətlərini quran Roma Papası, Alman imperatoru, Danimarka, İsveç və Polyak-Litva kralları ali hakimiyyətin daşıyıcısı kimi hüquqyaratmada iştirak edirdilər. Beləliklə, hüququn mənbəyini **iki əsas qrupa: ali hakimiyyət və yerli ali hakimiyyət** orqanlarının verdiyi aktlara bölmək olardı. Birinci qrupa Roma Papasının, "Alman millətinin müqəddəs roma imperiyası"nın, Tevton ordeni, kral və ali magistrlərin qanunları daxil idi. İkinci qrupa daxili quruculuqla bağlı məsələləri tənzimləyən yepiskop, magistr, landtaqların və s. orqanların verdikləri aktlar aid edilirdi.

Livoniya hüququ feodal-silkli xarakter daşımaqla cəngavər, şəhər və kənd hüququna bölünürdü. Adət hüquqlarının toplusu olan külliyyatlar sonralar qanun qüvvəli aktlara çevrildilər.

Liflandiya cəngavər hüquq toplusu ilk dəfə XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəllərində tərtib edilmişdi. Alman len hüququnu özündə birləşdirən Liflandiya cəngavər hüququnun bir sıra özünəməxsus cəhətləri olmuşdur. XIV-XV əsrlərdə Riqa arxiyepiskopunun vassalları üçün **Livoniyanın Orta təbəqə cəngavər hüququ** adlanan qanunlar külliyyatı verilir. Qanunlar külliyyatı Livoniyanın digər feodal sahibliklərində də fəaliyyət göstərməklə XIX əsrə qədər qanunvericilik və məhkəmə təcrübəsində istifadə edilirdi. Estoniyanın Danimarka idarəçiliyində olan şimal torpaq sahibliklərində 1315-ci ildən qüvvədə olan "**Valdemar-Erixin len hüququ**" adlı qanun normaları ictimai münasibətləri tənzimləyirdi.

Cəngavər hüququnda kəndlilərlə münasibətə dair normalar təsbit olunmuşdu. Bundan əlavə xüsusi verilmiş qanunlar külliyyatı **kəndli hüququnu** tənzimləyirdi. İlk belə norma XIII əsrdə arxiyepiskop Albert tərəfindən hazırlanmış "**Riqa arxiyepiskopluğunun kəndli hüququ**" adlanırdı. Qanunnamədə cinayət və cəzaların siyahısı verilirdi. Sonrakı dövrlərdə kəndli hüququ adı ilə bir neçə qanunnamə məlumdur. Bunlardan "**Kurların kəndli hüququ**", "**Liv və Estlərin kəndli hüququ**", "**Saare-Lyaenemaa kəndli hüququ**" qeyd olunmalıdır. İlk

kəndli hüququ külliyyatlarında cinayət və cəza məsələlərinə üstünlük verilirdisə, sonradan torpaq, ailə və vərəsəliklə bağlı kəndli hüququna geniş yer verilirdi. Kəndli hüququnun əsas mənbəyi alman adət hüququ olsa da, buraya yerli adət hüququ da daxil edilirdi.

Latviya və Estoniya **şəhər hüququ** Qərbi Avropa və yerli adət hüququnun təsiri ilə formalaşmışdı. XIII əsrin əvvəllərində Tallinin aşağı hissəsində yaşayan tacir və sənətkarlar **Visbi şəhər hüququna** əsaslanırdılarsa, XIII əsrin ortalarında artıq **Lyubek şəhər hüququ** ictimai münasibətləri tənzimləyən əsas hüquq normalarına çevrilir. Tallinin zadəganlar yaşayan və **Toompea** adlanan yuxarı hissəsində zadəgan, cəngavər və zəhmətçi hüququ qüvvədə olmuşdur. Livoniya şəhərinin nizamnamələri alman nümunəsi əsasında, yerli şəraitə uyğunlaşdırılaraq hazırlanırdı. **Riqa** və **Tallin** şəhəri üçün hazırlanmış **ilk nizamnamələr** Livoniyanın digər şəhərləri üçün də nümunə olmuşdur. Şəhərlərin idarə olunmasında və hüquq münasibətlərinin nizamlanmasında istiqamətverici rolə malik olan nizamnamələrlə yanaşı digər mənbələrdə: "**vətəndaş sözü**" (Riqa bürgerlərinin nitqi) gəlirdi və s. mövcud olmuşdur.

Mülkiyyət hüququ. Latviya və Estoniyanın işğalına qədər icma torpaq mülkiyyəti geniş və eston torpaqlarında əsas mülkiyyət forması olmuşdur. "Orta təbəqə cəngavər hüququnda" icma mülkiyyəti öz təsirini saxlamışdır. Belə ki, kənd və nahiyə üzvü olanların hüquqları qorunurdu. Nahiyənin ümumi yığıncağının razılığı olmadan torpaqların satılması qadağan edilirdi. Bununla torpaq ümumi icma olsa da, kəndlilər onlara məxsus torpaq payından (nadel) bir hissə kəsərək, onu sata, kilsə və ya barona bağışlaya, cinayət əməlinin əvəzi olaraq cərimə kimi ödəyə bilirdi. Buna görə də icma torpaqları tədricən azalırdı, kəndlilərin bir hissəsi müflisləşirdi, digər hissəsi daha çox torpaq əldə edirdilər. Lakin icma torpaqlarının böyük hissəsi dünyəvi və dini feodallar tərəfindən mənimşənilirdi.

Livoniyada icma mülkiyyəti ilə yanaşı feodal torpaq sahibliyi də mövcud olmuşdur. Almaniyada olduğu kimi, burada da feodal torpaq institutları vassallıq prinsipinə əsaslanırdı. XV əsrdən başlayaraq hərbi xidmət əvəzinə verilməmiş torpaqlara sahib olanlar, faktiki olaraq vərəsəlik hüququna malik olurdu.

1783-cü ildə II Yekaterina "Zadəganların imtiyaz formanna" müvafiq olaraq Pribaltika zadəganlarına və baronlara qeyri-məhdud miqdarda torpaq verilməsi, köndlilər və onların ömlakları da daxil olmaqla, geniş mülkiyyət hüququ verirdi.

Ailə-nikah və vərəsəlik hüququ. Latviya və Estoniya ərazilərində katolik kilsəsinin kanon hüququ əsasında nizamlanırdı. Alman ailə-nikah hüququ Roma hüququnun mənimsənilməsinə üstünlük verərək hüquqi boşluqları aradan qaldırmağa çalışırdı. Pribaltikamı işğal etmiş digər dövlətlər də öz ölkələrinə məxsus ailə-nikah və vərəsəlik hüququ normalarını yaymağa çalışırdılar. İsveçlərə məxsus hüquq normaları alman dilində Pribaltikada istifadə olunurdu. Polşa-Litva hüquq normalarının tətbiqi də müvafiq ərazilərdə yayılmışdı. 1677-ci ildən Latqaliyada üçüncü Litva statutu fəaliyyət göstərirdi.

Rusiya imperiyasının işğalından sonra ümumimperiya qanunlarına zidd olaraq "**kapitulyasiyalar**", "**universallar**" Pribaltikada qüvvədə qalmaqda davam edirdi.

Livoniyanın **cinayət hüququ** Alman dövlətinin erkən orta əsrlər feodal hüququ və "barbar pravda"ları əsasında hazırlanmışdı. Katolik kilsəsinin təsiri ilə din və dini əqidə əleyhinə olan cinayətlər ön planda idi. Bu cinayət növünə allahsızlıq, bidətçilik, cadugərlik və s. daxil edilirdi. Hakimiyyət əleyhinə olan cinayətlər də ağır cinayətlər sırasında idi. Əmlak və şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər üzrə. Barbar pravdalarında olduğu kimi konkret cinayətlərə görə ödənilən cərimələr müfəssəl olaraq göstərilirdi. "Liv köndlilərinin hüquqları" adlı qanunnamədə gözün çıxarılmasına görə 20 marka, ölin və ya ayağın kəsilməsinə görə 20 marka, baş barmağın kəsilməsinə görə 10 marka, digər barmaqların kəsilməsinə görə 5 markadan 3 markaya qədər cərimə ödəmək nəzərdə tutulurdu.

Cəza sistemində vergeld (qan pulu) üstünlük təşkil edirdi. Zərərçəkənə pul ödəməklə istənilən cinayətdən fiziki cəza almadan yaxa qurtarmaq olardı. Lakin nəzərdə tutulmuş cərimənin ödənilməməsi kələlik və ya ölümlə nəticələnə bilərdi. Əzabla öldürmək üstünlük təşkil edirdi. Buraya: çarmıxa çəkmək, asmaq, başın kəsilməsi, yandırma və s. daxil idi. Bədən xəsarətləri ilə bağlı cinayətlərə görə talion prinsipi üstünlük təşkil edirdi. Zindana və ya qalaya salınmış hobsdə olanları zəncirli divara bağlayırdılar.

XVI-XVIII əsrlərdə cinayət hüququnda əhəmiyyətli dəyişiklik baş verməmişdi. Yalnız vergilərlə bağlı cinayətlər və cəzalar təkmilləşdirilirdi. Cəzalar əvvəlki kimi qorxutmaq xarakteri daşıyırdı. XIX əsrin sonlarında ümumrusiya imperiyasının cinayət qanunları Pribaltikada tətbiq olunurdu.

Məhkəmə və proses. Livoniyanın məhkəmə sistemi xarici işğalçıların təsiri ilə mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir. İşğalçılar ilk vaxtlar yerli mühakimə orqanlarına öz təbəələrinin işlərini araşdırmağı və adət hüququ əsasında qərar çıxarmağa imkan verirdilər. Lakin hakimiyyətlərini möhkəmləndirdikdən sonra yepiskop və cəngavərlər öz mühakimə orqanlarını yaratmağa başladılar. Yepiskop və cəngavərlər yerlərə səyyar məhkəmə göndərirdilər. Mənşəcə alman olan Latviyalı Henrixin salnaməsində göstərilirdi ki, onlar (səyyar hakimlər) ilahi ədalətdən çox eibləri üçün çalışırdılar. Orta əsrlərdə inzibati aparat məhkəmə hakimiyyətindən ayrılmağına görə, yepiskop və orden tərəfindən təyin edilmiş foxt və komturlar eyni zamanda məhkəmə hakimiyyətini də yerinə yetirirdilər. İşğalçı hakimiyyət orqanlarında gizlənməyə çalışan kənd icma məhkəmələri ərazidəki mövcud mübahisələri adət hüququ əsasında özləri araşdırır və cinayətkarları cəzalandırırdılar. Feodal mülkündə fəaliyyət göstərən məhkəmələrə feodal özü başçılıq etməklə kəndlilərdən xalq iclasçısı təyin edirdi.

Şəxson feodalların məhkəmə işinə baxan landtaq, mantaq və zadəgən məhkəməsi mövcud idi. Feodallar ümumalman imperiya məhkəməsinə də müraciət etmək hüququna malik idilər.

XV əsrin sonlarında qaçqın kəndlilərin verilməsinə dair xüsusi "kəndli hakimlər" (qakenrixterlər) məhkəməsi yaradıılır. Qakenrixterlər kəndlilərin təhkimləşdirilmələrində böyük rol oynadıılar.

Məhkəmə prosesi ümumi tarixi qanunauyğunluqlarla inkişaf edirdi. Əvvəlcə çəkişmə xarakteri daşıyan məhkəmələrdə ərdaliyadan istifadə edilirdi. Sonralar inkvizisiya və işkəncə üstünlük təşkil etməyə başlayır. Məhkəmə prosesində sosial və milli qeyri-bərabərlik də özünü göstərirdi.

Rusiya imperiyasına qatıldıqdan sonra 1864-cü ildə keçirilən məhkəmə islahatı 25 ildən sonra, 1889-cu ildə Pribaltikada tətbiq edilir. Mülkədar və polis hakimiyyəti vətənlərdə (mızlarda) hələ qalmaqda davam edirdi.

II FƏSİL

SƏRQ SLAVYANLARININ DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

UKRAYNANIN DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

Ümumi tarixi icmal

Ukrayna ərazisi paleolit dövründən başlayaraq məskunlaşmışdı. E.ə. IV minillikdə burada yüksək səviyyədə inkişaf etmiş Tripoli mədəniyyəti yaranmışdı. E.ə. I minilliyin sonunda Ukraynanın meşə-göl zonasında oturaq əkinçi və maldar tayfaları yaşamışdılar. Onlar slavyanların qədim əcdadları hesab olunurdular. IV əsrdə qotlara qarşı mübarizədə Şərqi slavyanların – antların ittifaqı yarandı. VIII-XI əsrlərdə mərkəzi Kiyev olan Slavyan knyazlığı ətrafında Kiyev Rus dövləti təşəkkül tapır. Novqorod, Polotsk, Çerniqov, Pereyaslav, Smolensk, Rostov, Qərbi Buq çayı ətrafındakı torpaqlar Kiyev knyazlığının hakimiyyətində idi.

XII əsrdə Kiyev Rus dövləti müstəqil knyazlıqlara parçalandı. Həmin dövrdə coğrafi anlayış kimi "**Ukrayna**" termini (**kray-sərhəd**, "**okrayna**" **kənar**) işlədilir. 1237-1240-cı illərdə Kiyev Qızıl Orda tərəfindən işğal edildi və onun vassallığını qəbul etdi. XIV-XV əsrlərdə Ukrayna xalqı Litva feodallarına, türk-tatarlarına qarşı mübarizə aparır. Litva knyazlığı Kiyev, Pereyaslav, Volmsk və Çerniqov Seversk torpaqlarını, Polşa Qaliç knyazlığının bir hissəsini, Macarıstan Qaliç knyazlığının Zakarpat hissəsini işğal edir. XV-XVI əsrlərdə Ukraynada kazaklar (türk, qaçaq adamlar) adlanan xüsusi qaçqın əhali qrupu yarandı. 1569-cu ildə Lüblin uniyasına görə Ukrayna torpaqlarından Volın, Bratslav, Kiyev və Pereyaslav Polşanın idarəçiliyinə verilir. Ukrayna mədəniyyəti, dili təqiblərə məruz qalır, xüsusilə kondililər ağır istismar olunurdular. Lüblin uniyasından sonra Ukraynanın katolikləşdirilməsi prosesi güclənir. Xüsusilə yezuist ordeni (cəmiyyəti) üzvləri bu işdə fəallıq göstərirdilər.

Tezliklə Lvov şəhərində Ukrayna mədəniyyətinin qorunması uğrunda mübarizə aparən "Bratstvo" təşkilatı yaranır. Bratstvonun təşkil etdiyi məktəblərdə Ukrayna mədəniyyəti və dili təbliğ edilirdi.

XVI əsrdə kazakların Zaporozjədə xüsusi təşkilatı yarandı. Zaporozjye Seci (istehkam) Ukrayna xalqının feodal təhkimçilik quruluşuna və xarici təcavüzə qarşı mübarizəsində böyük rol oynayırdı. Hərbi demokratik quruluşa malik Zaporozjye Seci Ukrayna xalqını polyak panlarından və türk-tatar ordularından qorumağa çalışırdı. 1648-ci ildə Boqdan Xmelnitskinin rəhbərliyi ilə Ukrayna xalqı Polşaya qarşı mübarizəyə qalxdı. 1654-cü ilin yanvarında toplanmış Pereyaslav Radası (Şurası) Ukraynanı Rusiya ilə birləşdirməsi barədə qərar qəbul etdi. Həmin il başlayan Rusiya-Polşa müharibəsi 1667-ci ildə Andrusovo barışı ilə nəticələndi. Müqavilənin şərtlərinə görə Sol sahil (Dnepr çayındır) Ukraynası və Kiyev Rusiyanın tərkibində qaldı, Sağ sahil Ukraynası isə Polşaya verildi.

1654-cü il Pereyaslav Radası Pereyaslavlı maddələri adlanan və Ukrayna-Rusiya arasındakı münasibətləri tənzimləyən hüquqi normalar qəbul etdi: 1) restro daxil edilmiş kazakların ümumi sayı 60000 müəyyən edilirdi; 2) kazak getmanı döyüşçülər tərəfindən seçilirdi; 3) Ukrayna əhalisinin övvəllər istifadə hüquqlarının Moskva hökuməti tərəfindən qorunacağı barədə təminat verildi; 4) getman və zaporozjye ordusu Polşa və İsveç səfirləri istisna edilməklə, digər xarici səfirləri qəbul etmək hüququna malikdirlər; 5) Ukraynanın dövlət hakimiyyəti orqanlarına nümayəndələr yerli əhalidən seçilməli, lakin Moskva hökumətinin xəzinə vergilərinin yığılmasına nəzarət etmək üçün öz nümayəndələrini göndərmək hüququ təsbit edilirdi. Beləliklə, Pereyaslav Radası feodalizm dövrü üçün xarakterik olan süzəren-vassallıq münasibətlərinə əsaslanan Rusiya Ukrayna əlaqələrini rəsmiləşdirirdi.

Şimal müharibəsinin gedişində, 1708-ci ildə İsveç qoşunları Ukraynaya soxulur. Getman Mazepa başda olmaqla Ukrayna starşınası İsveçlərin tərəfinə keçir. Moskvanın təkidi ilə Mazepanın yerinə polkovnik Skoropadski getman seçilir. Getmanın hüquqlarını məhdudlaşdırmaq məqsədi ilə Moskva Ukraynanın mərkəzi şəhərini Qluxova köçürür.

Çar Rusiyası **Sloboda Ukraynasında (Xarkovşina)** kazak idarəçiliyini ləğv edərək, onun əvəzinə **Sloboda quberniyasını** təşkil edir. 1775-ci ildə isə muxtariyyət quruluşunu tamamilə ləğv edərək, Malorusiya kollegiyası yaradır. Ali məhkəmə, mərkəzi ordu və alay idarəçiliyinin fəaliyyəti tamamilə dayandırılır.

1795-ci ildə Polşanın üçüncü bölüşdürülməsindən sonra Sağ sahil Ukraynası və Volni Rusiyaya birləşdirilir. XVIII əsrdə Ukraynada qaydamaklar (türkəo haydamak – hücum etmək) hərəkatı başladı. 1734-1750-ci illərin qaydamak üsyanı daha güclü idi.

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Ukraynada təhkinçilik sisteminin dağılması və kapitalist münasibətlərinin inkişafı dövrü başlayır. XIX əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq Ukraynada inqilabi hərəkat genişlənir. Dekabristlərin cənub cəmiyyəti Kiyev şəhərlərində yaradır.

XIX əsrin 70-80-ci illərində Ukraynada xalqçılar hərəkatı aparıcı rol oynayır. Xalqçılar Kiyevdə "Cənubi rus fəhlə ittifaqı" (1880-1881-ci illərdə) yaratmışdılar.

Ukraynada Təhkinçilik hüququ ləğv edildikdən sonra kapitalist münasibətləri daha sürətlə inkişaf edir, burjuaziya formalaşır.

İctimai quruluş (XVI-XVIII əsrlər)

Ukraynanın ictimai quruluşu, əhalinin hüquqi statusu Litva-Polşa qanunvericiliyi ilə tənzimlənirdi. Ukraynada cəmiyyət əsasən iki silkdən hakim feodal və kəndli sinfindən ibarət idi. Lakin hər iki sinfin tərkibində hüquqi vəziyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənən çoxsaylı zümrələr, qruplar, təbəqələr mövcud olmuşdur.

Hakim feodal silkinin milli tərkibi müxtəlif olmaqla Litva, Polyak və Ukrayna feodallarından ibarət idi. Livoniya müharibəsi dövründə (1563-cü ildə) Ukrayna feodallarını öz tərəfinə-çökməyə çalışan Polşa kralı II Sigismund Avqust onların hüquqlarını polyak panlarına bərabər tutur.

Feodal silkinin tərkibi iri **maqnatlar** və kiçik şlyaxtadan ibarət olmaqla iki əsas qrupda cəmləşirdi. Şlyaxtaya iri torpaq sahibləri olan **maqnatlar** və **panlar** başçılıq edirdi. Kiçik və orta torpaq sahibləri şlyaxtanın aşağı qrupuna daxil idi. Kilsə və monastırlara məxsus iri torpaq sahibliyi mövcud olmuşdur. XVI əsrin ortalarında Ukraynada 100-dən çox iri maqnat ailələri, minlərlə isə şlyaxta sahibləri var idi. Ukrayna ali hakimiyyətinin nümayəndələri və kazak starşinaları böyük votçmilərə malik olmuşdular. Hər bir getman və kazak ali starşinasının üzvləri Moskva çarından mülkləri üçün qramota alır və qramotalarda onların kəndlilər üzərində imtiyazlarının və səlahiyyətlərinin qeyri-məhdud olmasını təsdiq etdirməyə çalışırdılar. Kazak starşinasının aşağı rəqəbli təbəqəsi isə öz növbəsində Ukrayna getmanı və ali kazak starşına rəhbərliyi tərəfindən torpaqlar üçün imtiyaz fərmanı verilməsinə cəhd göstərir, buna nail olduqda isə çar hakimiyyəti orqanlarında onun təsdiq edilməsinə çalışırdılar.

Ukraynada kazak starşinasına məxsus torpaq mülkiyyətinin əsas mənbəyi "**skuplya**" ("alınmış") olmuşdur. Kəndlilərə məxsus torpaqlardan ibarət olan "skuplya" çox vaxt məcburi xarakter daşıyırdı. İri torpaq sahibliyinin yaranmasına, Sloboda Ukraynasında mövcud sahibsiz boş torpaqların ("**pustuyuşix**") olması da tökan verirdi. XVIII əsrdə kazak starşinasına məxsus iri mülklərdə kütləvi şəkildə torpaqsız kəndlilər yaşayırdılar. Əsasən hərbi peşə sahibləri olan kazaklar tədricən iri torpaq sahiblərinə çevrilirdilər. Moskva zadəganları hərbi xidmət ovozinə çərdən torpaq mülkləri aldıkları kimi, kazaklar da qulluğa görə torpaqlar alaraq onun vərsəliyə verilməsinə çalışırdılar. Lakin Ukrayna kazakları özlərini Moskva zadəganlarına (dvoryan) bərabər tutmaları da, onları şlyaxta (palyak termini ilə zadəgan) adlandırirdilər.

Ukrayna əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən kəndlilər XVI əsrdən başlayaraq kütləvi olaraq torpağa təhkim edilirdilər. Asılı kəndlilərin iki kateqoriyası dövlətdən və sahibkardan asılı olanlara bölünürdü. Maqnat və şlyaxta təhkimçilik zülmü, eyni zamanda milli zülm tətbiq etməklə dözülməz şərait yaratmışdılar. 1435-ci ildə verilmiş privileyeye görə kəndlilərin bir feodal təsərrüfatından digərinə köçməsi ildə iki həftə ilə məhdudlaşırı. Polşa panları və şlyaxta kəndlilərin ömləki və

həyatı üzərində qeyri-məhdud hüquqlara malik idilər. Polyak feodal-ları məhsuldar torpaqları kəndlilərdən alır, biyanı gücləndirir, töycünü artırırdılar. 1588-ci il Litva statutu təhkimçilik hüququnu rəsmiləşdi-rərək kəndlilərin bir təsərrüfatdan digərinə keçməsinə qadağan edir. Qaçmış kəndlilərin isə 20 il ərzində axtarılıb tapılması qaydasını müəy-yən edirdi.

1557-ci il Volok nizamnaməsi mülkədar və kral torpaqlarının ye-nidən qurulmasını nəzərdə tuturdu. Kəndliləri tamamilə müllis edən nizamnamə yeni torpaqsız kəndlilər zümresi yaradırdı. Bunlara **podso-sedlər, kamorniklər, oqorodniklər, xalupniklər** (daxma) aid edilirdi.

Hüquqsuz kəndlilər feodalların tam sərəncamında olmaqla polyak xəzinəsinə və yerli feodallara çoxsaylı vergi və mükəlləfiyyətlər ödə-yirdilər. Kəndlilərdən alınan əsas dövlət vergisi "**lano**" idi. 1620-ci ildə lano hər evdən alınan "**podımnı**" vergisi ilə əvəz edilir. Bu vergi hətta torpaqsız və evsiz kəndlilərdən alınır.

Ukraynanın ictimai quruluşunda **şəhər əhalisinin** – **məşşanların xüsusi** mövqeyi olmuşdur. Məhz şəhər əhalisi Ukrayna xalqının milli mədəniyyətinin, dilinin qorunmasında fəallıq göstərirdi. Xüsusilə Lvov şəhəri Qərbi Ukraynada maariflənmənin təşkilinə çalışırdı. Fe-odal mükəlləfiyyətləri, vergilər məşşanlara da təyin edilirdi. Məşşan-lar şəhər torpağından istifadəyə görə lano ödəyir, tacirlər və sənət-carların təyini etdiyi mükəlləfiyyətləri icra edirdilər. Məşşan silkinin yuxarı təbəqəsi olan iri tacirlər və sənət uсталarı dövlətdən özlə-ri üçün güzəştlər verilməsinə çalışır və buna nail olurdular.

Ukraynanın **şəhər əhalisi** şəhərdən kəndə torpaq almaq, kilso yepiskopu və ruhani vəzifələri tutmaqdan məhrum edilirdilər. Maqnat və şlyaxta vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad olmaqla bərabər öz imtiyazlarından istifadə edərək məşşanların hüquqlarını pozurdular. Ukrayna mənşəli məşşanların şəhər idarəçiliyində vəzifə tutması qeyri-mümkün idi.

Ukraynanın ictimai quruluşunda **kazakların xüsusi mövqeyi** olmuşdur. XV əsrdən başlayaraq feodal istismarına qarşı özünəməxsus etiraz fərnması olaraq, sinfi zülmədən, milli və dini təqibdən qaçan Ukrayna

kəndliləri əsasən Dneprin hər iki sahilinin mənimlənməmiş ərazilərində məskunlaşmışdılar. Tezliklə kazak cəmiyyətinin mərkəzi olan Zaporoyje Seç yaranır. Kazakların Krıma və Qara dəniz sahillərindəki Türkiyə ərazilərinə basqınları, yerli maqnatlar üçün də böyük təhlükə törətməsi, artıq yeni güc mərkəzinin yaranmasından xəbər verirdi. Kazaklar Litva, sonra isə Polyak inzibati orqanlarına, həmçinin təhkimçilik hüququna tabe olmaqdan imtina edərək sərbəst ökinçilik və sənətlə məşğul olurdular.

1569-cu il uniyası kazak təhlükəsini görürək, onlara məxsus mülkiyyət sahibliyini və hərbi təşkilatı tanımadıqlarını bildirərək kazakların mənimləndikləri torpaqları iri maqnatlara paylamaq və onları təhkimli kəndlilərə çevirmək siyasəti aparırdı.

Zaporoyje Seçdə hərbi inzibati vəzifələri adətən varlı kazaklar tuturdular. Təhkimçilik hüququ və kəndlilərin təhkim edilməsi praktikasını Zaporoyje Seçdə mövcud olmamışdır. Torpaqdan istifadə, sənətlə məşğul olmaq, ov etmək və s. hər bir Seç üzvünün hüququ sayılırdı. Kazak ordusunda getman və digər hərbi rəhbər vəzifələrə seçkilərdə hamı bərabər iştirak edə bilirdi.

Zaporoyje Seçi ləğv etməyə çalışan Polşa krallığı kazakları xidmətə qəbul edərək onları xüsusi reystrə daxil edirdi. Krım xanlığından qorunmaq üçün kazakları sərhədə yaxın ərazilərdə keşikçi xidmətinə göndərirdilər. Lakin sonralar Polşa krallığı kazak üsyanlarından qorxaraq reystr kazaklarının sayını azaltmağa çalışırdı.

Dövlət quruluşu (XVI-XVIII əsrlər)

Ukraynanın idarəçiliyi Litva knyazlığı tərəfindən göndərilən mərkəzi və yerli orqanlar tərəfindən həyata keçirilirdi. Reç Pospolita uniyasından sonra inzibati ərazi quruluşu daxilində hakimiyyət strukturları fəaliyyət göstərirdi.

Müstəqil qurum kimi yaranan Zaporoyje Seç mərkəzi **Tomakovka** adasında olan yeni inzibati-hərbi idarəçiliyini təşkil etməyə başlayır. 1590-cı ildə seçin mərkəzi Bazavluka olur. **Zaporoyje Seç** Roma

senturiyasına oxşar **hərbi quruluş** yaratmışdı. Kazakların yaratdığı cəmiyyət (**tavarişestvo, qromad**) kurenı adlanan hərbi vahidlərdən ibarət idi. Kurenin üzvləri əsasən həmyerlilərdən (bir yerdən köçən köndlilərdən) təşkil edilmişdi.

Zaporojyədə ali orqan **Voyska Radası (Ordu Şurası)** bütün kazakların iştirak etdiyi yığıncaq idi. Voyska Radası ali icra orqanın başçısı olan **koşevo atamanını** seçirdi. Rada voyska starşinasını, hakimi və hərbi işlər üzrə köməkçi yasavulu da seçirdi. Müharibələr dövründə Voyska Radası xüsusilə məsuliyyətli idi. Belə ki, müharibə və sülh məsələləri, hərbi yürüşlərin təşkili, hərbi mükəlləfiyyətlər, qonşularla münasibətlər və s. Voyska Radasında qəbul edilirdi. Sonralar Moskva hökumətinin təsiri ilə Voyska Radasının və kazak starşinasının başçılarının mövqələrinin möhkəmlənməsi Voyska Radasının ümumi yığıncağının hüquqlarının məhdudlaşdırılması ilə nəticələndi.

Voyska Radasının səlahiyyətlərinə daxil olan bir çox cari məsələlər artıq Starşına Radasında həll olunurdu. Beləliklə, Starşına Radası daha müntəzəm (adətən milad bayramı və pasxa günlərində) toplanaraq getmanın iştirakı ilə mühüm məsələlərə baxırdı. Digər tərəfdən Starşına Radası Ukrayna feodal cəmiyyətinin yuxarı təbəqələrinin maraqlarını ifadə edirdi.

İdarəçilik funksiyasını yerinə yetirən getmanın qərargahında, inzibati-hərbi və məhkəmə funksiyası **kazak koşuna** və onun ataman koş və starşına koş üzvlərinə məxsus idi. Ataman koş hərbi, inzibati və məhkəmə hakimiyyətini, həmçinin xarici siyasət məsələlərini özündə birləşdirirdi. Ataman öz fəaliyyətində koş starşına, polkovnik və kurien (kuriya) atamanlarına arxalanırdı.

Yerli idarəçilik. Ukraynanın yerli idarəçiliyi hərbi təşkilat quruluşu formasında olmuşdur. Kazak qoşunu təşkil olunduğu vaxtdan polklara (alaylara) bölünürdü. XVIII əsrdən hərbi bölgü kazak torpaq sahibliyinin müəyyən olunmasında əsas götürülmüşdü. Kazak polkları artıq müəyyən olunmuş sərhədlər daxilində fəaliyyət göstərirdilər. Burada kazak starşinası məhkəmə və inzibati-idarəçilik funksiyasını yerinə yetirirdi. Andursov barışıqından (1667-ci il) sonra polyak yerli idarəçiliyi ləğv edilir. Hərbi quruluşa malik olan polk hakimiyyət or-

qanları nəinki kazakları, köndüləri, hotta meşşanları da özünə tabe edir. Ukrayna şəhərləri Maqdeberg, şəhər hüququ əsasında özünüidarə orqanları təşkil etmək hüququnda olsa da, əslində, kiçik şəhərləri polkovnik və polk starşinaları özlərinə tabe etmişdilər.

Polkların sayının və ərazilərinin dəyişməsi bütövlükdə kazak voyskasının ərazisinin dəyişilməsindən asılı idi. Andrusovo barışıqından sonra Sol sahil Ukraynasında on polk: Starodubski, Çerniqovski, Kiyevski, Nejinski, Priluksk, Pereyaslavsk, Lubenski, Qadyask, Mırqorodsk və Poltava yerli inzibati ərazi vahidi kimi yenidən qurulmuşdu. Sloboda Ukraynasına yaxın Getmanşına adlanan ərazilərdə isə Axtır, Xarkov, Uzyum, Sumsk və Ostroqojk polkları yaradılmışdı.

Polklar 1000 nəfərdən 3000 nəfərə qədər əhalini əhatə edirdi. Polklara polkovniklər başçılıq edirdi. Yerli idarəçilik ilə bağlı məsələləri polkovnik özü təkbaşına həll edirdi.

Pereyaslav maddələri (1654-cü il) Ukraynanın gələcək idarəçiliyi üçün hüquqi baza yaratmışdı. 1663-cü ilə qədər Ukraynanın idarə olunması posol prikazı tərkibində olan Malorosiysk işləri üzrə dəftərxanaya həvalə edilmişdi. Ukraynanın xarici siyasət məsələləri posol, hərbi qüvvələrlə bağlı məsələlər isə Rozryad prikazının səərəmında idi. 1663-cü ildə Ukrayna işlərinə baxan Malorosiysk dəftərxanası ayrıca prikaza çevrilir. Malorosiysk prikazı I Pyotrun əmri ilə kollegiyaya çevrilir. Malorosiysk prikazı ləğv edildikdən sonra 1727-ci ildə Ukraynanın idarə olunmasında rəhbərlik xarici işlər kollegiyasına, 1750-ci ildə isə Senata həvalə edilir.

1769-cü ildən Ukraynanın inzibati-siyasi mərkəzi Baturin şəhərinə köçürülür. Getman Mezepanın xoyanətindən sonra (1708-ci il) çar hökuməti Ukraynanın daxili işlərinə daha çox qarışırdı. Bu məqsədlə Malorosiysk prikazı Ukraynadakı baş uryadın yanına öz xüsusi nümayəndəsi olan dyaki göndərir. 1710-cü ildən isə rus qoşunları nəinki "Pereyaslav maddələri"ndə nəzərdə tutulan şəhərlərdə, hotta bütün Ukrayna ərazilərində yerləşdirilirdi. XVII əsrin ortalarında inzibati-siyasi mərkəz rus sərhədlərinə yaxın olan Qluxov şəhərinə köçürülür. 1764-cü ildə getman hakimiyyəti tamamilə ləğv edilir. Onun əvəzinə Malorosiysk kollegiyasının tərkibində prezident, dörd general və qo-

ratqahzabiti və ali starşınadan dörd nəfər olmaqla yeni inzibati-siyasi orqan təşkil olunur. Yerli idarəçilikdə də dəyişiklik aparılır və 1765-ci ildə Sloboda Ukraynasında Polk hərbi-inzibati quruluş ləğv edilir. Kazak polkları çar ordusunun daimi qoşununa çevrilir. 1781-ci ildə Sol sahil Ukraynasında yerli polk inzibati orazi idarəçiliyi ləğv edilir və quberniya (Kiyev, Çerniqov, Yekaterinoslavsk) inzibati orazi vahidləri yaradılır. Ukraynanın muxtariyyatını ləğv edən çar Rusiyası yerli feodallara arxalanırdı. Siyasi muxtariyyatın ləğv edilməsi ilə yanaşı Ukrayna feodallarının hüquqlarının rus zadəganları ilə bərabərləşdirilməsi üçün normativ aktlar verilir. Ukrayna şlyaxtası və kazak starşınasının hüquqları Rusiya zadəganlarının hüquqlarına bərabərləşdirilir. Rusiya imperiyasının təhkimçilik hüququ bütün Ukrayna kondlörinə şamil edilir.

Hüququn inkişafı

Ukrayna ərazisində hüququn mənbəyinə yerli adətlər, Litva, Polyak və Maqdeburq şəhər hüququ daxil idi. "Ruskaya pravdanın" normaları knyaz Vladimır və Yaroslavin kilsə nizamnamələri də qismən öz əhəmiyyətini saxlayırdı.

Zaporojye Seç Ukraynada müstəqil dövlət qurumu kimi adət hüququ normalarına geniş yer verirdi. Adət hüququ normaları, Polşa siyasi və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarından imtina edildikdən sonra, müəyyən müddətdə yaranmış hüquqi boşluqları aradan qaldırırdı. Hərbi-inzibati aparatın və digər seçkili orqanların, həmçinin mülki və cinayət-hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsində adət hüququ normaları müstəsna əhəmiyyət kəsb edirdi. Litva statutları və Maqdeburq hüququ Ukraynanın şəhər və kənd (kənd) məhkəmələrinə mənbə olaraq daxil idi.

Feodal-təhkimçilik normalarını özündə birləşdirən şlyaxta hüququ Litva statutlarına əsaslanırdı. Birinci (1529-cu il) və sonrakı Litva statutları geniş tətbiq edilirdi. Şlyaxta məhkəmələri Polşa krallarının universallarını (hüquq normalarını), polyak seyminin qərarlarını, "vo-

lok nizamnamələrini" və yerli seymlərin qərarlarını hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsində istifadə edirdilər.

Ukrayna milli azadlıq hərəkatı dövründən başlayaraq Litva-Polyak qanunvericiliyi faktiki olaraq fəaliyyətini dayandırır. Sol sahil, Sağ sahil və Zaporijye Seç adət hüququ normalarının birləşməsi ümumi adət hüququnun yaranması ilə nəticələnir. Ukrayna hüququnun mənbələrinə getmənin verdiyi **akt-universallar**, **"listlər"** və **"instruksiyalar"** ("təlimatlar"), həmçinin getman voyska konslərinin (dəftərxana) universalları daxil idi. Ukraynanın Rusiyaya birləşdirilməsinin ilk dövrlərində hüququn mənbəyi kimi istifadə edilən qanunvericilik aktlarının rolu nəinki azalmış, əksinə böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Hüquq mənbələrinin məcəllələşdirilməsinə isə cəhdlər göstərilirdi. Məsələn, Maqdeburq hüququnun Ukrayna dilində yenidən işlənmiş "Qayda"ların qısa göstəriciləri adlı qanunvericilik aktı nəşr edilmişdir. Lakin XVII əsrin sonlarında Rusiya imperiyası qanunlarının bütün Ukraynada tam istifadə edilməsi müddətinə qədər olan dövrdə hüququn əsas mənbəyi yenidən alman, polyak və bir neçə dəfə Ukrayna dilində nəşr edilən Litva statutları olmuşdur. Ukraynanın hakim dairələri təhkimçilik hüququnu özündə birləşdirən Litva statutuna Ukrayna ümumi adət hüququna nisbətən üstünlük verirdilər. Kəndlilərin istismarını asanlaşdıran və təhkimçilik hüququnu möhkəmləndirən Litva statutu və onun mənbə kimi istifadə etdiyi Sakson zersalı feodalların mənafeyinə tam cavah verirdi. Ukrayna hüquqşünaslarından ibarət olan komissiya 1728-ci ildən 1743-cü ilə qədər Litva və Sakson zersalı əsasında 30 bölmə, 531 artikul və 1716 bənddən ibarət olan "Malorosiya xalqının mühakimə edilməsi hüququ" adlı qanunlar külliyyatını hazırlayırlar. Qanun külliyyatı hökumət tərəfindən təsdiq edilməyə də onun hüquqi prinsiplərindən ümumilikdə istifadə edilirdi. Çünki XVIII əsdə çar hökuməti Ukrayna feodallarının hüquqlarını polyak şlyaxtasına bərabər tutan Litva statusundan istifadə edilməsini tövsiyə edirdi.

Ukraynanın birləşdirilməsindən sonra rus feodal hüququ geniş yayılmağa başladı. Belə ki, XVIII əsrin ikinci yarısında qaçmış kəndlilərin axtarış tapılması üçün Rusiya imperiyasınının 1649-cu il Məclisi

qanunnaməsi normaları tətbiq edilirdi. Rus qanunvericiliyində dövlətə xəyanət, çar hakimiyyəti orqanlarına qarşı çıxışlar kimi cinayət işlərindən də istifadə edilirdi.

1750-ci ildən başlayaraq 1758-ci ilədək tam işlənirək başa çatdırılmış məhkəmə və məhkəmə prosesi ilə bağlı hüquq normaları qeyd olunmalıdır. Silki xarakter daşmasına baxmayaraq mülki hüquq normalarında özündə birləşdirən külliyyəti hüquq normalarının sistemləşdirilmiş bazasını yaradırdı. Ali starşına F.Çuykeviçin 9 hissədən ibarət "Malorosiyalıların məhkəmə və cəza hüququ" adlı hüquq məcolləsini hazırlayır.

1767-ci ildə ali məhkəmə katibinin köməkçisi A.A.Bezbarodko çar məcollələşdirmə komissiyasında Malorosiysk kollegiyasının deputatları üçün "**Malorosiysk hüququnun ekstraktı**" adlı hüquq normalarından ibarət sənədi hazırlayır. Sənəd Ukraynadakı dövlət idarəçilik orqanlarının hüquqi statusunu, həmçinin maddi və prosesual hüquq (16 bölmədə) normalarını müəyyən edir.

1786-cı ildə A.A.Bezborodkonun "**Malorosiysk hüququnun ekstraktı**" əsasında yeni "Fərman, təlimat və təsisatların ekstraktı" adlı sistemləşdirilmiş hüquq normaları hazırlanır. Yeni ekstrakt Ukrayna quberniyalarının təsis edilməsi haqqında 1775-ci il fərmanından irəli gələn vəzifələrin hüquqi tənzimlənməsinə həsr edilmişdi.

Ayrı-ayrı hüquq mənbələrində **mülki hüquq** normaları torpaq üzərində feodal mülkiyyət formalarını vərəsəlik hüququnda təsbit edirdi. Litva hüququna görə otçin və dedin, universallara görə isə irsi sahiblik vərəsəlik torpaq mülkiyyətinə aid edilirdi. Xidmət əvəzinə verilən (ranq) torpaq mülkiyyəti universallarda hüququn inkişafını təsbit edirdi. Universallar torpaq mülkiyyətinin satın alınmasını da tənzimləyirdi. XVIII əsrin ikinci yarısında getman K.Razumovski verdiyi universallarda kazak starşınalarına və rus məmurlarına payladığı torpaq mülklərini "əbədi və nəsilliklə" istifadə edilən mülkiyyət kimi təsbit edirdi. Zaporozhye Seçin köş starşınası adət hüququna qışlaqlar üzərində mülkiyyət hüququnun təsbit olunmasını daxil etməyə nail olmuşdu. Feodalların torpaqlar üzərində sahiblik hüququ (irsi, satın alma, xidmət əvəzi) silki xarakter daşımaqla çox ciddi qorunurdu. Şəhərlərdə feodalların və meşşanların yuxarı təbəqəsinin daşınmaz əmlakı qa-

nunla ciddi müdafiə olunurdu. Litva-Polyak qanunvericiliyi təhkimli kondlilər üzərində feodalların qeyri-məhdud hüquqlarını təsbit edirdi. Feodallardan aslı kondlilərin və digər əhali kateqoriyalarının mülkiyyət hüququ konkret obyektlər üzrə tamamilə məhdudlaşdırılır (torpaq, daşınmaz əmlak və s.) və ya hüquqların məhdud dairəsi müəyyən edilirdi. XVIII əsrin ikinci yarısında getman aktlarına görə bir feodal mülkündən digərinə keçdikdə kondli əvvəlki daşınmaz mülkiyyətini əvəzsiz olaraq keçmiş ağasına verməli idi. Şəhərlərə aid torpaqlarda yaşayan meşşanlar onlara məxsus mirasın üçdə bir hissəsini vəsiyyət edə bilirdi. Qalan əmlakın üçdə iki hissəsi isə hərbi xidmət və digər mükəlləfiyyətləri yerinə yetirmək üçün övladlara saxlanılırdı.

Ukrayna adət hüququ və digər hüquq normaları **müqavilə əhdəlikləri** və əmlakla zərərvermə, həmçinin ailə-nikah və vərəsəlik hüququ ilə bağlı münasibətləri nizamlayırdı.

XVI əsrdə mövcud qanunvericilikdə **cinayət əməli** qanunla müəyyən edilmiş qaydaların pozulması kimi təsbit olunurdu. Adət hüququ normalarının üstünlük təşkil etdiyi Zaporozhye Seçdə cinayət əməli şəxsə və ya onun əmlakına fiziki, maddi və mənəvi, həmçinin bütün kazak cəmiyyətinə qarşı vurulmuş ziyan kimi təsnif edilirdi. Cəzanın məqsədi qorxutmaq (xüsusilə polyak-litva qanunvericiliyinə görə) və dəymiş ziyanın əvəzinin ödənilməsi (xüsusilə Ukrayna adət hüququna görə) idi.

Ukrayna ərazisində hüquqi qüvvəyə malik olmuş rəsmi qanunvericiliklərdə cinayətlərin aşağıdakı növləri təsnifləşdirilmişdi: din əleyhinə, dövlət əleyhinə, vəzifə, solahiyyətlər əleyhinə, şəxsiyyətin həyatı və fiziki sağlamlığı əleyhinə, əmlak əleyhinə və mənəviyyət əleyhinə. XVII-XVIII əsrlərdə tarixi şəraitə müvafiq olaraq cinayətlərin göstərilən təsnifatı dəyişmişdi. Cəzaların müxtəlif növləri: ölüm cəzası, həbsxana cəzası, bədən cəzası, cərimə, sürgün, rütbədən məhrum və s. nəzərdə tutulurdu. Ukraynada cəzaların xarakterik cəhəti onların aşkar icra olunmasında idi.

BELARUSIYA ƏRAZISİNDƏ DÖVLƏT VƏ HÜQUQ (XVI-XIX əsrlər)

Ümumi tarixi icmal

Bizim eranın ilk əsrlərində Belarusiya ərazisində şərqi slavyanlardan olan **kriviçlər**, **radimiçlər** və **dreqoviçlər** yaşayırdılar. Əkinçilik və maldarlıqla məşğul olan şərqi slavyan tayfalarında todricon ibtidai-icma quruluşu dağılır və sinifli cəmiyyət yaranırdı. Feodal münasibətlərinin üstünlük təşkil etdiyi slavyan tayfaları arasında feodal torpaq sahibliyi inkişaf edirdi. Qədim Kiyev rus dövlətinin tərkibinə daxil olan slavyan tayfaları Qızıl Ordanın işğalından sonra parçalanaraq Polotsk, Minsk, Turov, Pinsk və Smolensk müstəqil knyazlıqlara çevrildilər. XIV əsrdə Belarusiya torpaqları böyük Litva knyazlığının tərkibinə qatıldı. Məhz bu dövrdə Rusiyanın qərbində "**Belaya Rus**" adlanan ərazilərdə belarus xalqı formalaşırdı.

Litva işğalları dövründə feodal münasibətləri icma torpaq sahibliyinin yerli feodallar və işğalçılar tərəfindən zəbt olunması ilə xarakterizə edilirdi. Natural vergilər və biyar köndlilərin istismar olunması, onların feodaldan şəxsi asılılığını artırırdı. Alman cəngavər ordenləri də Belarus tayfaları üçün daim təhlükə törədirdi. Alman ordenlərinin və polyak panlarının təsiri ilə belarus feodallarının böyük hissəsi katolik təriqətini qəbul edirdi. Lüblin uniyasından sonra (1569-cu il) Belarusiya ərazisi starostalara və voyevodalıqlara bölünür. İnzibati idarəçilik polyak panları və şlyaxtanın səlahiyyətlərində cəmlənir. Feodal təhkimçilik qaydaları, milli və dini zülm daha da artır. 1596-cı ildə Brest kilsə uniyasına görə pravoslav kilsəsi Rəcə Pospolita katolik kilsəsinə tabe etdirilir. Bununla Qərbi Avropa dövlətləri ilə ticarətin inkişafı üçün şərait yaranır. Maqdeburq hüququ əsasında Qrodno, Minsk, Mogilyov, Vitebsk özünü idarə hüququnu əldə edir.

Təhkimçilik hüququnun güclənməsi, milli və dini təqiblər xalqın kütləvi etirazına səbəb olur. 1595-ci ildə Nalivaykonun başçılığı ilə

belarus köndliləri polyak panlarına və şlyaxtaya qarşı mübarizəyə qalxırlar. Ukrayna köndlilərinin də iştirak etdikləri üsyanda Nalivayko polyak qoşununu məğlub edərək Slusk və Magilyov şəhərlərini azad edirlər. Yalnız uzun müddətli cəhdlərdən sonra üsyançılar Belarusiya ərazisindən çıxarıldılar.

Litva-Polyak hakimiyyəti orqanlarına qarşı şəhər meşşanları da mübarizəyə qalxırlar. 1606-1610-cu illərdə Magilyov şəhərinin sənətkarları litva-polyak idarəçiliyi əleyhinə mübarizə aparmışdılar.

1648-ci ildə Boqdan Xmelnitskinin başçılığı ilə Ukrayna xalqının şlyaxtaya qarşı mübarizəsinə Belarus əhalisi də yaxından qoşulmuşdu. 1648-ci ildə ukrayna kazakı Qolovskinin Belarusiya ərazilərinə daxil olması ümumi üsyan üçün bir siqnal oldu. Lakin Ukraynadakı Zaporəjye Seçi kimi, Belarusiyada təşkil olunmuş hərbi qüvvələr olmadığından şlyaxtaya qarşı mübarizə aparmaq çətinləşirdi.

Rəç Pospolita-Rusiya müharibəsində (1654-1667-ci illər) belarus əhalisi rus qoşunlarının ərzaq və digər təchizatına kömək edirdilər. 1655-ci ildə rus qoşunları Belarusiyanı tutmasına baxmayaraq, polyak qoşunları onları geri çəkilməyə məcbur etdi.

Rəç Pospolitanın üç dəfə bölüşdürülməsi (1772, 1793, 1795-ci illər) nəticəsində Belarusiya torpaqları Rusiya imperiyasına birləşdirildi. Lakin Belarus xalqı çarizminin və velikoros şovonizminin tozyiqinə məruz qalırdı. 1804-cü ildə verilmiş fərmanla hətta "Belarusiya" sözünü işlətmək belə qadağan olunurdu.

XIX əsrdə Belarusiyada kapitalist münasibətləri inkişaf etməyə başladı. Minsk, Magilyov və Vitesk quberniyalarında sənaye daha çox tərəqqi etmişdi.

İctimai quruluş

Belarusiyada feodal cəmiyyəti iki sınıfdən: hakim feodal və tələkinli köndlilərdən ibarət olmuşdur. Feodal münasibətlərinin inkişafı iəna köndlilərinin torpaqlarının zəbt olunması, azad köndlilərin təhkimçiyə çevrilməsi, mülkədar torpaq sahibliyinin möhkəmlənməsi

ilə müşayiət olunurdu. Belarusiyada **folvar (kiçik malikanə)** biyar təsərrüfatı üstünlük təşkil edirdi.

Hakim feodal sinfinin tərkibi müxtəlif idi. İri torpaq sahibləri olan pan və knyazlar ön nüfuzlu təbəqə olmaqla öz əllərində böyük mülklər və malikanələr cəmləşdirirdilər. Pan və knyazların xüsusi feodal qoşunu və qəsirləri mövcud olmuşdur. İri feodallar tez-tez torpaq mülkləri uğrunda mübarizə aparırdılar.

Feodal silkinin əsas hissəsini kiçik və orta mülk sahibləri olan şlyaxta təşkil edirdi. Kiçik şlyaxta iqtisadi vəziyyətinə görə "sadə insanlardan" və ya hüquqi aktlarda göstəriləni kimi "**uboqoy**"lardan (kasıb, aciz) çox az fərqlənirdilər. Lakin öz hüquqi vəzifələrinə görə ön kasıb şlyaxtaçı belə varlı şöhrətdən üstün idi. Şlyaxtaçı rütbəsi irsi müəyyən edilirdi. Sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olmaq şlyaxta rütbəsinin itirilməsi və "**infamia**" şlyaxta şərəfindən məhrum edilmə ilə nəticələnirdi.

Feodalların böyük imtiyazları mövcud idi. Yalnız feodallar ali mülki və dini vəzifələr tuta, dövlət fondundan ömürlük mülkiyyət əldə edə bilərdi. Onlar mükəlləfiyyətlərdən azad edilirdilər. Ali vəzifələrə təyinatlar feodal oyanları sırasından aparılırdı. Getman, voyevoda, yepiskop və digər yüksək saray postlarına feodallar təyin olunurdu.

Belarus şlyaxtası təkcə siyasi və iqtisadi vəziyyətlərinə görə deyil, həm də dini əqidələrinə görə katolik şlyaxta və provoslav şlyaxta olaraq fərqlənirdilər.

XVII-XVIII əsrlərdə iri feodal torpaq sahiblərinin rolunun artması onların siyasi mövqelərinin möhkəmlənməsi ilə müşayiət olunurdu. Şlyaxtanın iri maqnatdan asılılığı qanunverici orqan olan Seymdə istənilən, maqnatlara sərəf edən qanunu keçirmək çox asan olurdu. Pan oyanları isə nə kralın, nə senatın, nə də Seymin qərarlarına əməl edirdilər.

Feodalizm dövrü qanunvericiləri kəndlilərin təhkimçiliyinin təsdiq olunması və rəsmiləşdirilməsini hüquqi cəhətdən təsbit edirdilər. Feodal istismarı formalarını işləyib ödəmə, pul və natural renta təşkil edirdi. Biyara gedən və töycü verən kəndlilər mülkədarlar üçün daşına mükəlləfiyyəti, yolların çəkilməsi, xəndək qazılması, bataqlıqların qurudulması və s. mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdilər. Kəndlilər şəxsi və əmlak azadlıqlarını tamamilə itirirdilər. Onlara daşınmaz əmlaka malik olmaq,

icarəyə iş götürmək, məhkəməyə şahid kimi ifadə vermək, zəmin durmaq, mülkədarın xüsusi icazəsi olmadan bir yana getmək qadağan olunmuşdu. Kəndlilər şəxsi azadlıqlarını itirərək ağanın mülkiyyətinə çevrilirdi. Onları bəxşiş vermək, satmaq, qumara qoymaq mülkədarın istəyindən asılı idi. Kəndlilərin müflisləşməsi onların yeni kateqoriyalarının yaranması ilə nəticələnirdi. Yaşayış yeri olan, lakin torpaqdan məhrum olan kəndlilər **xalupniklər**, evi olmayan özgə "küncələrində" yaşayanlar isə **kutniklər** adlanırdı. Tacirlər, sənətkarlar və varlı kəndlilər onların əməyini kirayə edirdilər. Təhkimli kəndlilər qullardan az fərqlənirdilər. Mülkədar onları təkcə öldürmək hüququna malik deyildi.

Böyük Litva knyazlığında qəbul olunmuş üçüncü yeni statut pənşyaxta və digər kateqoriyadan olan feodalların kəndlilər üzərində hökmran hüquqları təsbit olunurdu. Statut azad kəndlilərin hüquqlarını məhdudlaşdırır və təhkim olunmuş kəndlilərlə feodalın öz istədiyi kimi rəftar etmələri hüququnu təsdiq edirdi. Statut onlara şəxsi mülkiyyətə malik olmağı birbaşa qadağan edirdi.

XVIII əsrdə feodal-təhkimçilik münasibətlərinin inkişafı. İri torpaq mənqatların daha da məhkəmlənməsinə səbəb olurdu. Mülkədarların əkin yerləri genişlənir, kəndlilər kiçik pay torpaqlarından məhrum olurdular. Onlar pay torpağına malik deyildilər və mülkədarın istəyindən asılı olurdular. Təkcə XVIII əsrin birinci yarısında kəndlilərin torpaq nadeli yanbayarı azalmışdı və bu proses kəndlilərin tamamilə torpaqsız qalması ilə müşayiət olunurdu. Kəndli mülkədarın torpağında həftənin bütün altı gününü çalışır, öz nadelində isə gecələr və ya bayram günlərində işləyə bilirdi. Oqorodniklər (bostançılar) və xalupniklər (kənddə yaşayanlar) daha az nadelə malik idilər. Biyardan əlavə bir sıra "**tolok**" və "**qvalt**" adlanan mükəlləfiyyətlər (giləmeyvə və göbələk yığımı, bağ və bostan işləri) əlavə edilir ki, kəndlilər də bütün ailə üzvləri ilə birlikdə mükəlləfiyyətdə iştirak etməli olurdular. Mülkədarın özbaşınahığı, qəddarlığı və əzginliyinin qarşısı heç bir qanunla məhdudlaşdırılmırdı. Mülkədar kəndlinin şəxsi həyatı üçün bazar qiymətlərini müəyyən etmişdi. II Yekaterina dövründə verilmiş zadəganların 1785-ci il imtiyaz fərmanı qanunla bu zülmü tamamlayırdı. Mülkədar artıq kəndlini nəinki soyur və istismar edir, onu həm də ələ salırdı. Kəndlinin əri

arvadından, uşaqları valideynlərindən ayrılır, gənclərin nikahına maneçilik törədilirdi. Fransa feodal cəmiyyətində ağanın birinci nikah gecəsinə malik olmaq hüququna oxşar, gənclərin nikah məsələlərinə mülkədarla qarışırdılar. Təhkimli qadınlar və qızlar kütləvi olaraq həməxanalara verildilər. Ağa öz ov itinin küçüklərini təhkimli qadının döşünün südü ilə bəsləyirdi. Mülkədarlar təhkimli kəndlilərə zülm etmək üçün xüsusi işgəncə alətləri fikirləşmişdilər.

Dövlət kateqoriyasına daxil olan kəndlilər say etibarını ilə üstünlük təşkil edirdilər. Dövlət vergi və mükəlləfiyyətlərinin yerinə yetirilməsinin əsas ağırlığı onların üzərinə düşürdü. Dövlətin özünə məxsus olan, lakin hökmdar tərəfindən istifadə üçün feodala verilən dövlət torpaqları **derjav** (padşah, dövlət torpağı) və onun sahibləri isə **derjavslar** adlanırdılar. Bu torpaqlarda yaşayan kəndlilər əvvəllər tiunlar, sonraları isə derjavslar tərəfindən mühakimə edilirdilər.

Belarusiyanın **şəhər əhalisinin** yuxarı təbəqəsi feodalların varlı zümərəsindən və iri tacirlərdən, orta təbəqəsi sənətkar və tacirlərdən, aşağı təbəqəsi isə sənətkar şagirdlərindən, usta köməkçilərindən, qulluqçulardan və asılı çelyaddan ibarət idi. Şəhər əhalisinin yoxsul təbəqəsinin çox hissəsi şəhərli hüququndan məhrum edilmişdi.

Şəhər əhalisinin silki sinfi və sosial tərkibi şəhərin tarixi-siyasi inkişafında mühüm rol oynamışdır. İri şəhər qala olan Smolensk XIV-XVII əsrlər ərzində bu və ya digər dövlətin tabeliyində olmuşdur. 1611-ci ildə Polyak kralı III Sigizmund iki illik mühasirədən sonra Smolensk şəhərini tuta bilməyəcəyini anlayaraq onlara xüsusi imtiyazlar verərək şəhərin yuxarı təbəqəsini öz tərəfinə çəkməyi bacarmışdı. III Sigizmund privileyiyyə görə şəhərdə yaşayan zadəganlar, həmçinin tacir və sənətkarlar təhkimli kəndlilərə sahib olmaq hüququ əldə edirdilər. Sonralar Rusiya dövlətinə qaytarılmış Smolensk şəhərinə aid verilmiş priviley rus çarı Aleksey Mixayloviç tərəfindən 1654-cü ildə, senatda isə 1764-cü ildə təsdiq edilmişdir. 1861-ci ildə Rusiyada təhkimçilik hüququnun ləğvinə qədər Smolensk yeganə rus şəhəri idi ki, orada şəhərin yuxarı təbəqəsi təhkimli kəndlilərə sahib olmaq hüququna malik idi.

XVI-XVII əsrlərdə sex quruluşuna malik olan şəhərlərdə müxtəlif sənət sahələri üzrə onlarla peşələr mövcud olmuşdur. Sex starşinaları və sənətkarlar arasında gərgin sosial mübarizə davam etməkdə idi. Hər bir sexin öz nizamnaməsi mövcud idi. İstehsal və məhsul satışı, həmçinin sənətkarların şəxsi həyatı nizamnamələrdə tənzimlənirdi. Nizamnamə Çin feodal hüququnda (Kanfutsi təlimi əsasında) olduğu kimi, kiçiklərin (şagird) böyüklərə sözsüz təbə olmasını tələb edirdi.

XVII-XVIII əsrlərdə dünyəvi və dini feodalların – meşşanların zəifləməsi və müflisləşməsindən istifadə edərək, şəhərlərdə böyük mülklər və müəssisələr əldə edərək, həmin mülklərdə yaşayan əhaliyə özlərindən hüquqi cəhətdən asılı vəziyyətə salırdılar. Feodallar inhisarlarına daxil etdikləri ticarət sahələrindən, zəbt etdikləri torpaqlardan hər hansı bir vergi ödəməkdən yayınırdılar. Digər tərəfdən onların mülklərində məskunlaşmış meşşanlardan, vergiləri şəhər magistraturasına deyil, onlara ödənilməsinə tələb edirdilər. Belarus meşşanları nəinki sənət və ticarət sahələrində sıxışdırılır, həm də dini motivlərlə də təqib edilirdilər. Meşşanlar məcburiyyət qarşısında əkinçiliklə məşğul olurdular. Meşşan əkinçidən yığılan mükölləfiyyətlərin sayı o dərəcədə artmışdı ki, onlar təhkimli kəndlilərə yaxınlaşırdılar. Voluç pomeri (dövlət tərəfindən torpaqların ölçülməsi) adlanan islahatlar nəticəsində şəhərlilərdən (meşşanlardan) torpaqların müsadirə edilməsinə başlandı.

Belarusiya ərazisində dövlət idarəçiliyi

Polşa-Litva uniyasından sonra Reç Pospolitanın tərkibinə daxil edilmiş Belarusiya torpaqları şlyaxta respublikası tərəfindən idarə edilirdi. Nümayəndəli orqanın üzvləri (şlyaxta, pan, knyazlar) tərəfindən seçilən polyak kralı, eyni zamanda Böyük Litva knyazı idi. Reç Pospolitaya daxil olan Böyük Litva knyazlığı və Polşa kralığının hər biri öz daxili muxtar müstəqilliklərini saxlayırdılar. Lüblin uniyasından sonra Böyük Litva knyazlığının tərkibinə Litva torpaqları və Belarusiya daxil edilmişdi. Reç Pospolita kralı ildə ən azı iki dəfə ən mühüm

məsələləri həll etmək üçün Seymi toplamalı və yalnız onun razılığı ilə müharibə və sülh məsələləri barədə qərar çıxarmalı, ümumfeodal qoşununu toplamalı idi.

Böyük Litva knyazlığı və Reç Pospolita dövlət hakimiyyətinin spesifik xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, mərkəzi monarx hakimiyyətinin güclənməsi deyil, nümayəndəli orqan olan şlyaxtanın ön mövqedə olması xarakterik idi. Ona görə də Reç Pospolitanın dövlət quruluşu şlyaxta (Seymdə təmsil olunan nümayəndələr) respublikası olmuşdur.

XVII əsrin ortalarında Ukrayna və Belarus xalqlarının üsyanı, İsveç qoşunlarının Polşaya hücumu və Rusiya ilə uzunmüddətli müharibə Reç Pospolitada siyasi böhranı daha da dərinləşdirirdi.

Belarusiya torpaqlarının idarə olunmasında yerli orqanların rolu əhəmiyyətli idi. Belarusiya və bütövlükdə Reç Pospolita inzibati ərazi cəhətdən **voyevodalıqlara**, onlar isə **povetlərə** bölünürdü. Belarusiya ərazisində **8 voyevodalıq** və **16 povet** mövcud olmuşdur. Voyevodalıqlara başçılıq edən voyevodaların səlahiyyətlərinə hərbi qüvvələrə rəhbərlik etmək, şəhər məhkəmələrinə nəzarət etmək daxil idi. Povetlər starostalar tərəfindən idarə edilirdi. Starostalar dövlət mükəlləfiyyətlərinin icrasına nəzarət və rəhbərlik edir, dövlət vergilərinin toplanmasında məsuliyyət daşıyır, mülki və xırda cinayətlər üzrə məhkəmələrə sədrlik edirdi.

Yerli əhəmiyyətli dərəcəli mühüm məsələləri voyevoda və starostalar voyevodalıqlardakı seymin müzakirəsinə çıxarırdılar. Yerli seymin tərkibi korporativ (bir peşə və ya bir silkdən olanların birliyi) xarakter daşımaqla feodal silkindən təşkil edilirdi. Onlar Böyük Dövlət (Valni) Seyminə nümayəndələr seçir, zem, podkomorsk məhkəməsinə, həmçinin ali məhkəmə və tribunala namizədlər verir və yerli silki xarakterli işləri həll edirdilər.

Yerli seymlər müstəqil fəaliyyət göstərməyə, yerli şlyaxtanın məsafeyini müdafiə etməyə çalışır və beləliklə, mərkəzləşmiş dövlətin parçalanmasına xidmət edirdi. Povet seymlərində kiçik şlyaxta maqnatların siyasətini yerinə yetirməyə cəhd göstərirdi. Böyük Dövlət Seyminin işinin tez-tez pozulması, real hakimiyyətin yerli seymlərdə toplanması, burada varlı və güclü maqnatların böyük səlahiyyətlərə

malik olması onunla nəticələnirdi ki, dövlətin ayrı-ayrı ərazilərində hakimiyyət - yerli seymlərdə cəmləşirdi.

Şəhər idarəçiliyi Belarusiyanın bütün ərazisində, şəhərlərdə eyni təşkil olunmamışdı. XVI-XVII əsrlərin birinci yarısında bütün iri şəhərlər və əhəmiyyətli dərəcədə kiçik şəhərlər özünüidarəçiliyə nail olmuşdular.

Belarusiya şəhərlərində Maqdeburq şəhər hüququ tətbiq ediləndə, qədim Novqorod və Pskov şəhərlərində mövcud olmuş **veçe** özünüidarə orqanları sisteminin müəyyən elementləri özünü göstərirdi. Belə ki, bəzi şəhərlərin magistratlarında onbaşı və yüzbaşı (Polosk və Ori şəhərlərində) idarəçiliyi saxlanılmışdı. Seçkilər çox vaxt ikipilləli deyil, birbaşa keçirilirdi. Yəni meşşanlar voytlarla birlikdə Radanın tərkibinə seçilirdi. Şəhərlərin özünü idarəçilik hüququ adətən xüsusi qramota (fərman) privileyələrdə təsbit olunurdu. Şəhərlər Rada və ya voyt başda olmaqla Böyük knyaz tərəfindən təyin olunmuş magistratlar tərəfindən idarə olunurdu. Rada və magistrat şəhərlərin varlı yuxarı təbəqəsindən təyin edilirdi.

Voyevoda və starostalar daim şəhər idarəçiliyinə müdaxilə edər, şəhərlərin gəlirini mənimsəyir, şəhərlərə məxsus əkin sahələri və örişləri zəbt edirdilər. Sənətkarlıq və ticarətin tənəzzül etməsi şəhər özünü idarəçilik orqanlarının əhəmiyyətini azaldırdı. Şəhərlərdə bir çox ev mülkləri və torpaqlar şəhər idarəçiliyinə tabe olmayan dünyəvi və dini feodalları əllərinə keçirdi. Şəhər magistratı iri maqnatlarla mübahizə aparmaq qüvvəsinə malik deyildi. XVII əsrdə Belarusiyanın bir çox şəhərləri bütövlükdə iri feodalların ömürlük və irsi sahibliyinə keçir. 1776-cı il Böyük Dövlət Seyminin qərarı ilə Belarusiyanın iri şəhərlərindən olan Minsk, Brest, Qrodno, Lide, Mozır, Novoqrudk və Pinskiə Maqdeburq şəhər hüququ idarəçiliyi tətbiq edilirdi.

Məhkəmə orqanları. Ali məhkəmə orqanı Qospodor məhkəməsi idi. Bu məhkəmə orqanı 1581-ci ilə qədər feodalların mühakimə işləri üzrə birinci məhkəmə instansiyası və apellyasiya məhkəməsi kimi fəaliyyət göstərirdi. 1581-ci ildə verilmiş qanuna görə ali apellyasiya məhkəməsi kimi də fəaliyyət göstərəcək Ali məhkəmə və ya Ali tribunal təşkil edilirdi. Ali tribunalın üzvləri yerli povet seymlərində

şlyaxtaçılardan seçilirdi. Ali məhkəmə zəm, podkomornik və şöhr məhkəmələrindən gələn şikayətləri ali apellyasiya instansiyası kimi araşdırırdı. Birinci instansiya kimi Ali məhkəmə ilk növbədə əvvəllər, dövləti xəyanətlər istisna olunmaqla, digər işlər üzrə qospodar məhkəməsindən gələn şikayətlərə baxırdı. Ali məhkəmənin qərarı səs çoxluğu ilə qəbul edilir və ondan şikayət etmək qəbul edilmirdi.

Podkomorsk məhkəməsi torpaq mülkiyyəti ilə bağlı mübahisələri araşdırıb qərar çıxarırdı. Torpaq hüququ ilə bağlı bütün işləri bir nəfər hakim, 1588-ci ildən başlayaraq şlyaxtaçılar arasında irəli sürülmüş bir nəfər namizəd tərəfindən seçilən podkomor həll edirdi. Podkomor qərar çıxarmaq üçün birbaşa soyyar məhkəmə orqanı kimi yerlərə gedirdi. Podkomorsk məhkəmələri torpaq sahibliyinin bölüşdürülməsi və onun sərhədlərinin müəyyən edilib dəqiqləşdirilməsi ilə bağlı mübahisələrə də baxırdı.

Şöhr məhkəmələrində voyevoda və starostalar hakim olaraq ya işlərə özləri baxır və ya şlyaxta üzvlərindən seçilmiş xüsusi nümayəndələrinə, rus dilində yazı və hüququ bilən köməkçilərinə məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirməyi həvalə edirdilər. Şöhr məhkəmələrinin icraatına quldurluq, soyğunçuluq, zorlama, cadugərlik, şlyaxtanın evinə basqın, həmçinin qaçmış təhkimli kundlilər və saray çelyadasının asılı əhəlisinin işi ilə bağlı mühakimələri araşdırmaq daxil idi.

Zəm məhkəməsi povet tərəfindən ömürlük seçilmiş şlyaxtaçı haqından, onun köməkçilərindən və mirzədən ibarət olmuşdur. Zəm məhkəməsi şlyaxta tərəfindən törədilmiş cinayət işləri və mülki işlər üzrə məhkəmə araşdırmaları aparmaqla yanaşı, mülki-hüquqi müqavilələrin bağlanması şahid kimi iştirak edir və daxil olduğu povetin ərazisində baş verən vəzifəli şəxslərin qanunsuz hərəkətlərini araşdırırdı. **Kop məhkəmələri** icma üzvlərinin işləri ilə bağlı mübahisələri həll edirdilər. Onun üzvləri daşınmaz mülkiyyətə sahib olan kəndin varlı təbəqəsindən seçilirdilər. Kop məhkəməsi yerli adət hüququ və yazılı qanunlara əsaslanırdı. Onların bütün qərarları voyevoda və starosta tərəfindən ləğv edilə bilərdi.

1588-ci il statutu cinayətin təqib edilməsini hökumət orqanlarına həvalə edirdi. Ağır cinayət törətmiş cinayətkarın tutulması vəzifəli

şəxslər tərəfindən həyata keçirilirdi. Statuta qədər olan dövrdə cinayətkarın təqib olunması zərərçəkmişin üzərinə düşürdüsə, indi artıq məmurların hakimiyyəti və məsuliyyəti artırılaraq həmin vəzifəni onlar icra etməli idilər.

Hüququn inkişafı

Lüblin uniyasının bağlanmasıdan sonra da Böyük Litva knyazlığında və onun tərkibinə daxil olan ərazilərdə (voyevoda və starostalıqlarda) hüququn əsas mənbəyi 1529-cu ilin birinci Litva statutu, 1566-cı ilin ikinci Litva statutu və 1588-ci ilin üçüncü Litva statutu olmuşdur. Adət hüquq normalarına deyil, daha çox feodalların mənafeyini müdafiə edən və şlyaxtaya verilmiş privileylərə əsaslanan üçüncü Litva statutundan daha geniş istifadə edilirdi. Bu statut hətta Belarusiyanın Rusiya imperiyasına birləşdirilməsindən sonra da tətbiq edilmiş və yalnız 1840-cı ildə ləğv edilmişdir.

Belarusiya feodal hüququnun əsas mənbəyi kimi istifadə olunan Maqdeburq şəhər hüququ yerli adət hüququna və ənənələrə uyğun olaraq əlavələr edirdi. Belə ki, Orş şəhərinin 1621-ci ildə qəbul edilmiş Nizamnaməsinə cinayət və mülki məhkəmə işlərinə dair bir çox əlavələr və düzəlişlər edilərək yeni hüquq normaları tətbiq olunmuşdu.

Adət hüququ daşınar əmlaklara dair alqı-satqı müqaviləsi üzrə, həmçinin cinayət və cəza məsələlərinə dair işlərdə əhəmiyyətli rolunu saxlayırdı. Adət hüququnun bir sıra normaları statut və privileylərdə təsbit olunurdu.

Belarusiya ərazisində kanon hüququ katolik və pravoslav kilsələrin təsiri ilə inkişaf etsə də nə katolik, nə də pravoslav kanon hüququ öz inhisarlarını təsdiq edə bilməmişdir. Digər tərəfdən isə katolik və pravoslavlar arasında fikir ayrılığı olduğundan dövlət orqanlarının üzərinə rəsmi arbitr kimi onların mübahisələrinə baxmaq vəzifəsi düşürdü. Bütün bu mübahisələr kanon hüququnun cəmiyyətdə təsir qüvvəsini azaldırdı.

Rusiya imperiyası tərkibinə qatıldıqdan sonra Belarusiya ərazisində ümumi imperiya qanunları tətbiq ediləndə, köhnə hüquq normaları qalmaqda davam edirdi.

Mülki hüquq normalarına müvafiq olaraq torpaq üzərində mülkiyyət hüququ hakim silk olan şlyaxtaya məxsus idi. Şlyaxtanın sahibliyində hətta hütöv povelələr və şəhərlər olmuşdur. Xidmətə görə verilmiş torpaqlar çox vaxt irsi istifadəyə verilirdi. Dini müəssisələrə aid olan torpaqların həcmnin artmasından narahat olan şlyaxta 1635-ci ildə Böyük Dövlət Seymində şlyaxta sahibliyində olan torpaqların ruhanilərə verilməsini qadağan edən qanun verilməsinə nail oldu. Feodal hüququ kəndlilərin torpaq üzərində mülkiyyət hüququnu tanımır və onlara dünyəvi, dini və dövlətə məxsus torpaqlardan ayrılmış nadellərin (pay torpaqları) ağır şərtlərlə istifadəsinə icazə verirdi.

Böyük Litva knyazlığının statutları feodal mülkiyyətinin toxunulmamazlığı hüququnu təsbit edirdi. Şlyaxta mülkiyyətini məhkəmənin qərarı olmadan müsadirə etmək qadağan idi.

XVI-XVII əsrlərdə qanunvericilik öhdəlik hüququ ilə bağlı müqavilələrin bağlanmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Alqı-satqı müqaviləsi şlyaxta mənşəli şahidlərin iştirakı ilə yazılı bağlanmalı və müvafiq yerli və ya Ali məhkəmədə qeydiyyatla alınmalı idi.

Qanun vəərəsi kimi ilk növbədə or və ya arvadı və onların övladlarını tanıyırdı. Özünüidarəçilik hüququnda olmayan şəhərlərin meşşən əhalisi və digər şəhər yoxsulları mirasın üçdə birini vəsiyyət edə bilərdilər. Qalan üçdə iki hissəsi uşaqlara, onlar olmadıqda isə feodal mülkiyyətinə çatırdı.

Cinayət hüquq normaları dövlət əleyhinə, din əleyhinə, əmlak əleyhinə, şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətləri təsnifləşdirirdi. Qaçmış cinayətkarı gizlətmək və ya onun barəsində xəbər verməmək dövləti cinayətlərə aid edilirdi. Cəzanın ən müxtəlif növləri ilə yanaşı şlyaxtanın rütbədən məhrum edilməsi də mövcud idi. Həbsxana cəzası geniş tətbiq edilirdi.

III FƏSİL

QƏRB SLAVYANLARININ DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

POLŞANIN DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

Ümumi tarixi icmal

B.e.əvvəl II minilliyin sonlarında Odra, Visla və Varta çayları hövzələrində qərbi slavyan tayfalarından olan **polyanlar, mazoşanlar, vislyanlar, slezyanlar** və b. məskunlaşmışdı. VII-X əsrlərdə qərbi slavyanlarda ibtidai icma quruluşunun dağılması və feodal münasibətlərinin yaranması prosesi gedirdi.

VIII-X əsrlərdə ilk knyazlıqlar yarandı. X əsrin ikinci yarısında öz dövrünə görə erkən feodal monarxiyası təşəkkül tapdı. Belə ki, alman feodal dövlətlərindən gələn təhlükə polyak torpaqlarının vahid dövlətdə birləşməsinə zəruri edirdi.

X əsrdə Varta çayı vadisində Pyats sülaləsi başda olmaqla Polyan knyazlığı gücləndi. **Pyatslar sülaləsindən** olan knyaz **I Meşkonun** (960-992-ci illər) hakimiyyəti dövründə Polşanın tərkibinə Böyük Polşa, Kiçik Polşa, Lujisk, Kuyaviya, Mazoviya və b. torpaqlar daxil idi. Qonşu dövlətlər yeni yaranmış qurumu Sklaviya adlandırırdılar. X-XI əsrlərdən dövlət Poloniya və Polşa kimi tanınmağa başladı. Polşanın sərhədləri şimalda Baltik dənizi sahillərini, cənubda Karpat və Sudet dağları, qərbdə Oder çayı, şərqdə isə Buq çayına qədər olan əraziləri əhatə edirdi.

966-cı ildə xristianlığın qəbul edilməsi ilə əlaqədar olaraq knyaz hakimiyyəti daha da gücləndi. **I Cəsur Boleslavın** (992-1025-ci illər) dövründə Polşa torpaqlarının vahid dövlətdə birləşməsi başa çatdı.

Polşa feodal dövləti öz inkişafında aşağıdakı mərhələlərdən keçmişdi: **erkən feodal monarxiyası (X-XII əsrlər)**; **feodal pərakəndəliyi (XII əsrin ortaları – XIV əsrin birinci yarısı)**; **silkli nümayəndəli monarxiya (XIV əsrin ortaları – XV əsr)** və **XV əsr-**

dən XVIII əsrin sonlarına qədər iki dövrə ayrılan şlyaxta demokratiyası və oliqarxiyanın iri maqnatlarının hökmranlığı.

Erkən feodal monarxiyası dövründə Qərbi Avropa dövlətlərində olduğu kimi kral drujinalarına, yepiskop və monstralara torpaqlar paylayırdılar. Qəbilə nəslindən olan güclü və varlı əyanlar **lekslər** və ya **lyaşlar** da feodallara çevrilirdilər. Kraldan torpaqlar almış cəngavərlər şlyaxta (zadəgan) silkinə daxil olurdular. Qəbilə icmalarının üzvü olmuş azad kəndlilər **kmetlər** yaranırdı. Kmetlərin yuxarı təbəqəsi isə cəngavərlərə çevrilirdilər.

XII əsrin ortalarından başlayaraq Polşa dövləti kiçik knyazlıqlara parçalanır. Feodal pərakəndliyi iri torpaq sahibləri olan panların və xırda torpaq sahibləri şlyaxtanın formalaşdırılmasını başa çatdırdı. Polşa ərazisində onlarla xırda knyazlıqlar yaranırdı. Feodal ictimai münasibətlərinin inkişafı Polşada feodal votçinalarının (malikanələrinin) yaranmasına və natural təsərrüfatın hökmranlığına şərait yaradırdı. Monastır və ruhanilər, həmçinin, dünyəvi feodallar kraldan immunitet (imtiyaz) qramotaları alırdılar. Feodalların siyasi hakimiyyətlərinin möhkəmlənməsi kəndlilərin təhkim olunması üçün şərait yaradırdı. Qərbi Avropa dövlətlərindən fərqli olaraq kəndlilər feodaldan şəxsi, əmlak və məhkəmə asılılığında idilər.

1138-ci ildə Polşa knyazı III Boleslav Əyriağız kralığı bir neçə oğlu arasında bölüşdürüdükdən sonra Sleziya, Mazobiya, Kuyabiya, Böyük Polşa, Sandomir və Krakov müstəqil qurumlara çevrilirlər.

XIII-XIV əsrlərdə iri torpaq sahibləri olan pan maqnatlar Polşanı şoriksiz idarə edirdilər.

XIII əsirdə alman cəngavərlərinin Tevton ordeni və tatarlar Polşanı işğal etdilər. Alman feodalları Polşa şəhərlərində məskunlaşdırlar. XIV əsrin birinci yarısında Polşanın birləşdirilməsi üçün zəmin yaranırdı. İlk növbədə iqtisadi inkişafda müvəffəqiyyətlər, alman ordenləri ilə mübarizə aparmaq təşəbbüsü Polşanın birləşdirilməsini sürətləndirirdi. Birləşmə prosesinin ilk təşəbbüsçüsü Kuyavi knyazı I Vladislav (1306-1333-cü illər) 1320-ci ildə kral titulumu bərpa etdi. Onun oğlu III Kazimirin (1333-1370-ci illər) dövründə Polşanın siyasi bəhdədən birləşdirilməsi başa çatdı. Lakin III Kazimirin hakimiyyəti

yəti dövründə iri panlarla mübarizə davam edirdi. 1352-ci ildə kral panlara məxsus hərbi ittifaqı dağıtdı. III Kazmir kiçik və orta feodal-
ların köməyinə arxalanırdı.

III Kazimirin söylərinə baxmayaraq, pan və şlyaxtanın yuxarı hissəsi geniş siyasi və silki imtiyazlar əldə etməyə çalışırdılar. III Kazimirin vəfatından sonra (onun övladı olmamışdır) hakimiyətə onun qohumu Macarıstan kralı Lüdovik (1370-1382-ci illər) gəlir. Macarıstanlı Lüdovikin hakimiyətə gəlməsinə kömək etmiş polyak panları və şlyaxtanı mükafatlandıraraq yeni kral 1374-cü ildə **Koşisk privileyini** imzalayır. Priviley pan və şlyaxtanı, demək olar ki, bütün vergi və mükəlləfiyətlərdən azad edirdi. Lüdovikin vəfatından sonra Polşa bir neçə il kralsız qalır.

1386-cı ildə Polşa kralı Lüdovikin qızı Yadvıqa ilə evlənmiş Litva knyazı Yaqaylo (1386-1430-cu illər) Polşanın kralı seçilir. 1386-cı ildə Polşa-Litva arasında bağlanmış Krevo uniyası (ittifaq) hər iki dövlət üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

1410-cu ildə polyak, litva və rusların birləşmiş qüvvələri Tevton ordenini Qrünvald döyüşündə məğlub edirlər. 1466-cı ildə orden Polşanın vassalına çevrildi.

Polşa kralı Yaqaylo (onu Polşada II Vladislav kimi tanıyırdılar) öz hakimiyətini möhkəmləndirmək üçün iri feodallara güzəştə gedirdi. 1422-ci ildə qəbul edilmiş **Çervinski privileyinə** görə feodalların torpaq sahibliyinin toxunulmazlığı təsbit edilirdi. Feodal mülkü kral tərəfindən yalnız məhkəmə qərarından sonra müsadirə oluna bilərdi. 1430-1433-cü illərdə verilmiş **Edlinsk** və **Krakovo privileylərinə** görə isə məhkəmə qərarı olmadan feodal əyanlarının həbs edilməsi qadağan edilirdi.

Alman ordenləri ilə mübarizəni davam etdirən Polşa kralı IV Kazimir (1447-1492-ci illər) şlyaxtanın etirazları ilə qarşılaşırdı. 1454-cü ilin payızında şlyaxta qoşunu müharibə etməkdən imtina edəcəklərini bildirərək kraldan köhnə privileyləri bir daha təsdiq etmək və yeni privileylər vermək tələbi ilə çıxış etdilər. IV Kazimir məcburiyyət qarşısında **Neşavsk statutunu** imzalayır. Neşavsk statutu maqnat panların istədiyi qədər götürdükləri torpaqları "**mojnovlad-**

stvo" (istənilən qədər sahiblik) məhdudlaşdırırdı. Dövlət torpaqlarının panlar tərəfindən tutulması qadağan edilirdi. Onlar eyni zamanda bir neçə vəzifə də tuta bilməzdilər. Neşavsk statutuna görə şlyaxta yerli inzibati məhkəmə sistemində çalışa bilərdi. Statutun ən önəmli əhəmiyyəti ondan ibarət olmuşdur ki, kralın bundan sonra verəcəyi bütün hüquqi aktlar şlyaxtanın razılığı ilə olmalı idi.

1496-cı ildə Petrovsk statutu şlyaxtaya gömrük rüsumu ödəmədən ölkədən məhsul çıxarmaq və ölkəyə məhsul gətirmək hüququ verirdi. Maqnat və şlyaxtaya verilmiş privileyələr 1505-ci il **Radomsk konstitusiyasında** təsbit olunurdu. Beləliklə, düşünəki cəngavər şlyaxta artıq sahibkar mülkiyyətçiyə çevrilirdi.

XVI əsrdə Polşa iri feodal dövləti idi. Kral II Siqizmund Avqust (1548-1572-ci illər) Polşanın ərazisini genişləndirirdi. Livoniya müharibəsi gedişində Polşa və Litva knyazlığı yeni 1569-cu il Lüblin uniyasını imzalayaraq Reç Pospolita ("reç pospolita" və ya dəqiq tərc. "res rublika") vahid dövlətin əsası qoyuldu. Lüblin uniyasına görə Ümumi Seym (Volny Seym) dövlət başçısını – kralı seçməli idi. Polşa-Livoniya müharibəsini müvəffəqiyyətlə davam etdirərək kral Stefan Batori (1576-1586-cı illər) hakimiyyəti dövründə (1583-cü il) sülh müqaviləsi imzalayır.

1587-ci ildə Vaza sülaləsindən olan III Siqizmund (1587-1632-ci illər) yeni kral seçildi. Polşada hakimiyyətə gəlmiş yeni sülalənin dövründə İsveç və Rusiya ilə aparılan ağır müharibələr əlverişsiz şərait yaradırdı. IV Vladislavın (1632-1648-ci illər) dövründə Reç Pospolita İsveçin xeyrinə güzəştlər etməyə məcbur oldu. Türkiyə ilə aparılan müharibələr də Polşanı zəiflədirdi. Kral Yan Kazimirin (1648-1668-ci illər) dövründə ölkə daxilində kəndli üsyanları baş verdi. Ukraynada Boqdan Xmelniskinin üsyanı ilə eyni vaxtda Kostka Naperski krala qarşı üsyan qaldırdı. 1651-ci ildə Naperski Krakovu ələ keçirib üsyanı bütün Polşaya yaymağa çalışırdı. Lakin Krakov yepiskopu onu ələ keçirərək edam etdirdi.

XVIII əsrin birinci yarısında Reç Pospolitanın zəifləməsi davam edirdi. Artıq Prussiya (Brandenburg) və Rusiya Polşanın daxili işlərinə güclü müdaxilə edirdilər. 1772-ci ildə Prussiya, Avstriya və

Rusiya Polşanın birinci bölüşdürülməsi barədə saziş imzaladılar. Sazişə görə Polşanın sahilboyu ərazisinin bir hissəsi Prussiyanın, Krakov voyevodalığının və Qərbi Ukraynanın Lvovla birlikdə bir hissəsi Avstriyanın tabeliyinə verildi.

1791-ci ildə Polşa seymində qəbul edilmiş konstitusiya feodal özbaşnalığının ləğvinə, maqnatların və şlyaxtanın siyasi mövqelərinin məhdudlaşdırılmasına yönəlmişdi. Konstitusiya islahatında ön mühüm yenilik "**liberum veto**" hüququ və **imperativ** (sifarişlə verilən) mandatların ləğv edilməsi idi. İslahata görə Seymin aşağı palatası **polyak izbası** (polyak komaları, daxmaları) Senat üzərində üstünlük əldə edirdi. Aşağı palata səs çoxluğu ilə qanunların qəbuluna nail ola bilərdi.

Polşa maqnatları və şlyaxta dərhal Rusiyanı köməyə çağırırdı. Rusiya və Prussiyanın müdaxiləsindən sonra Polşanın 1793-cü ildə ikinci bölüşdürülməsi başladı. Qdansk, Torun və Böyük Polşa Prussiyaya verildi. Polşanın ikinci bölüşdürülməsi ölkənin iqtisadiyyatına ağır təsir etdi. Ölkədə inqilabi şərait yaranmışdı. 1794-cü ildə Krakov şəhərində Tadeuş Kostyuşkonun rəhbərliyi ilə milli azadlıq hərəkatı başlandı. Üsyan Rusiya, Prussiya və Avstriyanın Polşaya müdaxilə etməsi üçün bəhanə oldu. Digər tərəfdən isə Avropada Böyük Fransa burjuva inqilabi feodal monarxiyalarını təşvişə saldığından onlar yubanmadan Polşaya qoşun göndərdilər. Üsyanın məğlubiyyətindən sonra Polşa üçüncü dəfə (1795-ci il) bölündü. Avstriya Kiçik Polşanı və Mazoviyanın bir hissəsini, Prussiya Varşava ilə birlikdə Mazoviyanın qalan hissəsini və digər qərb torpaqlarını ələ keçirdi. Müstəqil Polşa dövləti (şlyaxta respublikası) tamamilə süqut etdi.

1815-ci il Vyana konqresinin qərarlarına əsasən Napoleon dövründə yaradılmış Varşava hersoqluğu yenidən bölüşdürüldü. Varşava hersoqluğunun ərazisinin əksər hissəsi daxil olmaqla Polşa kralığı yaradılaraq Rusiyanın tərkibinə verildi. Hersoqluğun bir hissəsində Böyük Poznan knyazlığı yaradıldı və Prussiyanın idarəçiliyinə daxil edildi. Sileziya, Pomorye və digər Polşa torpaqları da Prussiyaya çatdı. Digər ərazilər Avstriyaya verildi. Krakov şəhəri ətraf ərazilər ilə birlikdə respublika elan edildi.

1830-1831-ci illərdə Rusiya təbəçiliyində olan Polşa krallığında milli azadlıq üsyanı baş verdi. Çarizm 1831-ci ilin oktyabrında üsyanı amansızlıqla yatırdı və 1815-ci il konstitusiyasını, Seymi və Polşa ordusunu ləğv etdi.

186-364cü ildə sosial və milli zülmə qarşı polyak xalqı yenidən üsyan etdi. Üsyanı yatıran çar hökuməti kapitalizmin inkişafına yol açan aqrar və s. islahatlar keçirdi.

Birinci dünya müharibəsi illərində Rusiyanın tabeliyində olan Polşa torpaqları Almaniya və Avstriya – Macarıstan ordusu tərəfindən işğal edildi. 1918-ci ilin noyabrında müstəqil Polşa dövləti yarandı.

İctimai quruluş

X-XI əsrlərdə Polşa icma cəmiyyətində feodallaşma prosesi başlamışdı. Polşa icma qəbilələrində ömləkin bölünməsində təbəqələşmə nəslə tayfa əyanlarının yuxarı təbəqəsinin varlanmasına səbəb olurdu. İctimai təbəqələşmə dövlət təsisatlarının yaranmasını da sürətləndirdi. Nəslə tayfa əyanları ümumi icmadan ayrılaraq öz əllərində iri torpaqlar cəmləşdirirdilər. Nəslə aristokratiya yaranmaqda olan feodal sinfinin əsasını təşkil etməyə başladı. Polşa tayfaları arasında feodallaşma prosesi knyaz drujinalarının ələ keçirdikləri torpaqlarda "mojnovladstvo"larda daha sürətlə gedirdi. Erkən feodal cəmiyyətdə əhəlinin əksəriyyətini azad kənd icma üzvləri təşkil edirdi. İcmaçı kəndlilər "**kmetlər**" adlanırdı.

Knyaz Meşko (960-992-ci illər) dövründə xristianlığın qəbul edilməsi dini ruhəni zümrənin hakim sınıfa çevrilməsi və iri torpaqlara sahib olması ilə nəticələnir. Kilsə xeyrinə onda bir vergisi tətbiq edilir. Polşada monastırların sayı artırdı.

Polşa knyazları hərbi drujinalara arxalanırdılar. Knyaz Meşkonun hakimiyyəti illərində 3 min nəfərə qədər drujinə mövcud olmuşdur. Knyaz və drujinalar arasında əlaqələr vassallıq münasibətlərinə əsaslanırdı.

Polşada vahid dövlətin yaranması ilə icmaçı kəndlilərin feodaldan asılı sınıfa çevrilməsi prosesi başlamışdı. Bu dövrdə eyni zamanda

patriarxal köləlik də qalmaqda davam edirdi. Köləliyin mənbəyi hərbi əsirlər, satın alınma və borca görə köləlik olmuşdur. Azad kəndlilərin əsas hissəsi knyazın xeyrinə vergi və mükəlləfiyyətlər verməyə borclu idilər. Polşada feodal münasibətlərinin inkişafı və möhkəmlənməsi Cəsur Boleslavın hakimiyyəti illərində davam etmişdi. Dünyəvi və dini feodallara benefisiya olaraq torpaqların paylanması əhəmiyyətli dərəcədə kəndlilərdən alınan vergi və mükəlləfiyyətlərin artmasına səbəb olurdu.

İcma torpaqlarının, əkin yerləri və otlaqların feodallar və dövlət tərəfindən tutulması kənd icmalarının iqtisadi cəhətdən zəifləməsinə və kəndlilərin əlavə olaraq vergi və mükəlləfiyyətlər ödəməsinə səbəb olurdu. Bunun nəticəsi kimi kmetlərin aşağı zümrəsi zəifləyərək təhkimli kəndlilər feodal tərəfindən torpağa təhkim edilmiş serv xolonlar səviyyəsinə qədər enirdilər. Kəndlilərin torpaqlarının zəbt olunması prosesi azad kəndli təbəqəsinin sayının kəskin şəkildə azalmasına gətirib çıxarırdı. Kmetlərin təhkim olunması prosesi təkcə onlara məxsus torpaqların zorla zəbt olunması səbəbindən deyil, həmçinin alınmış borcun (zakup) ödənilməsi, feodaldan **əmək ələtlərinin (ratai)** kirayə edilməsi, yeni feodal mülkünə köçməsi və s. səbəblərdən baş verirdi. Feodaldan asılı kəndli ağasının xeyrinə natural vergilər ödəməli və biyara getməli idi.

Azad icma üzvü olan kəndlilərin təhkim edilməsi onunla nəticələndirdi ki, artıq feodal üçün kölə xolonları saxlamaq əlverişsiz idi. Qulların əksəriyyətinə nadənə paylayan (zəbt olunmuş kmet torpaqları hesabına) feodal onları hüquqi cəhətdən asılı kəndlilərə yaxınlaşdırırdı.

Qərbi Avropanın digər feodal dövlətlərində olduğu kimi, Polşada da erkən feodalizm dövründə vahid kral hakimiyyəti iki-üç əsr davam etdi. Feodal ictimai münasibətlərinin formalaşaraq möhkəmlənməsi prosesindən sonra feodal pərakəndəliyi mərhələsi başlayır. Feodal münasibətlərinin inkişafı natural təsərrüfata əsaslanan feodal votçinalarının (malikanə) artmasına səbəb olurdu. Kral hakimiyyəti katolik ruhanilərə və monastırlara, həmçinin dünyəvi feodallara kəndlilərin təhkim edilməsinə yönəlmiş, onların siyasi, vergi, inzibati və məhkəmə hakimiyyətini möhkəmləndirən immunitet (intiyaz) qramotaları verirdi.

III Boleslav Öyriağızın 1138-ci ildə verdiyi və faktiki olaraq **udel** (**xarədan**) knyazlarının yaranmasını rəsmiləşdirən fərmanından sonra Polşada feodal pərakəndəliyi, tarixin qaçılmaz siyasi prosesi başladı. Udel knyazlıqları da öz növbəsində daha kiçik feodal sahibliklərinə (vassal, cəngavər) bölünürdü.

Erkən feodal monarxiyalarında olduğu kimi, Polşada da kəndlilərin təhkim edilməsi prosesi üç-dörd əsr davam etdi və XIII əsrdə başa çatdı. Polşa kəndlilərinin feodallar tərəfindən təhkim edilməsi kmetlərin ciddi həyəcanına səbəb oldu. Dünyəyə qədər azad kənd icmalarında yaşamış kəndlilər yeni feodal qaydaları ilə barışmaq istəmir və əvvəlki bütpərəstlik dövrünə qayıtmağı, mövcud olmuş bərabərliyi tələb edirdilər. 730-738-ci illərdə feodallara və katolik kilsəsinə qarşı kəndlilərin güclü üsyanları olur. Kmetlər katolik ruhaniləri və panları məhv edir, onların malikanələrini yandırırdılar. Digər güclü kəndli üsyanı 1148-ci ildə olmuşdur. Üsyan yerli panların və alman cəngavərlərinin köməyi ilə yatırılmışdı.

XIII əsrdən başlayaraq Polşada iri feodalların hökmranlığı dövrü başlayır. Polşanın hər bir vilayətində böyük və udel knyaz hakimiyyəti yaranır. Udel knyazlarından sonra iri torpaq sahibləri olan panmaq-natlar gəlirdi. Onlardan da öz növbəsində kiçik şlyaxta asılı idi. Faktiki olaraq knyazlıqlarda hakimiyyət iri feodalların əlində olmuşdur. İri torpaq sahiblərinin bölünməz hakimiyyəti "mojnovladstvo", yəni pan-maqnatların hökmranlığı kimi xarakterizə edilirdi.

XIII əsrin sonlarından başlayaraq öz mövqelərini möhkəmləndirməkdən ötrü "mojnovladstvo"lar alman kəndlilərinin və şəhər əhalisinin Polşaya köçməsi üçün şərait yaratmağa başladılar. Köçüb gələnlər üçün polyak panmaqnatları mənimşənilməmiş və sahibsiz torpaqları ayırırdılar. Alman kəndliləri polyak kmetlərindən fərqli olaraq özləri üçün güzəştlər tələb edir, müəyyən müddət **çins (töycü)** və s. vergilərdən azad olunur, özləri üçün ayrıca məhkəmələrin təşkil olunmasını tələb edirlər. Alman koloniyalarının digər hissəsi köhnə və yeni saldıqları şəhərlərdə məskunlaşaraq özləri üçün azadlıqlar və güzəştlər əldə edir, inzibati və məhkəmə orqanlarını yaradaraq mux-

tariyyat hüquqlarını təsbit edirdilər. Kaloniyalara verilmiş üstünlüklər kral və knyaz fərmanlarında təsdiq edilirdi.

Polşada iri torpaqların yaranması asılı kəndlilərin vəziyyətini kəskin pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Feodallara verilmiş immunitet qramotalarına görə onlar kəndliləri və öz qulluqlarını mühakimə edə bilirdilər. Ağa ondan asılı olanları öldürmək, asmaq və müxtəlif fiziki cəzalarla cəzalandırmaq hüququna malik idi. Azadlıqlarını saxlaya bilmiş kmetlərin digər hissəsinin vəziyyəti də yaxşı deyildi. Onların da vəziyyəti hüquqi statuslarına görə təhkimli kəndlilərin kimi yaxın idi. XIII əsrin sonlarında maqnatlar qaçqın kəndliləri tutmaq və onları köləyə çevirmək hüququnu verən knyaz qramotaları da aldılar.

Feodal pərakəndliyi dövründə feodallar arasında ara müharibələri daimi xarakter almışdır. Cəngavər şlyaxtaçılar və iri panlar arasında münasibətlər patron-pan əlaqələrinə əsaslanırdı. Belə ki, şlyaxta bir çox panları özlərinin patronu (himayədarı) hesab edir, onun fəmiliası adı altında gerb, bayraq tutur və cəngavər drujinası kimi patronun fəmiliası adından döyüşürdülər. Pan cəngavər şlyaxta qoşununa nəinki knyaz drujinaları, həmçinin **liyaxlar** (nəslə qəbilə icması dövründə güclü və adlı-sanlı ailələr) və azad kəndlilər olan kmetlərin yuxarı varlı təbəqəsi daxil olurdu.

Polşada silki nümayəndəli monarxiya dövründə ölkənin vahid dövlətdə birləşməsi üçün yaxşı zəmin yaranmışdı. Bu dövrdə pan və şlyaxta kraldan öz hüquq və imtiyazlarını genişləndirən, onları xüsusi silk kimi rəsmiləşdirən privileyələr alırdılar. Şlyaxtalar şlyaxta hüquqlarını pan-maqnatlara bərabərləşdirmək üçün 1374-cü ildə **Koşisk privileyinin** verilməsinə nail olurlar. Maqnat və ruhanilər kimi şlyaxta dövlət vergi və mükəlləfiyyətlərindən azad edilirdi. Şlyaxta silki yalnız hərbi mükəlləfiyyətli olmaqla, çox az vergi ödəməli idi. Şlyaxtanın vergilərdən azad olması xəzinənin boşalması ilə nəticələnirdi. Ona görə də yaranmış vəziyyətdən çıxmaqdan ötrü yerlərdə qanunverici orqan olan **seymiklər** yaradılır. Seymiklər vasitəsilə əhəliyədən vergi və mükəlləfiyyətlər toplamaq daha asan idi.

1442-ci ildə verilmiş fərmana görə zadəganlara məxsus irsi torpaqları məhkəmənin qərarı olmadan müsadirə etmək olmazdı. Seym

statutları bir-birinin ardınca polyak kəndlilərinin təhkim olunmasını, pannaqnatlar və şlyaxtanın hüquqlarının artırılmasını hüquqi cəhətdən rəsmləşdirirdi.

1496-cı il Petrakovski statutu şlyaxtanın ticarət etmək imtiyazlarını artırır. Statuta görə kəndli ailəsində yalnız bir nəfər qazanc daşınca gedə bilərdi. 1520-ci il statutu əvvəllər heç vaxt biyara cəlb edilməmiş kəndli zümrələrini həftədə bir gün biyar işlərinə cəlb etməyi nəzərdə tuturdu. 1532-ci il statutu kəndlilərin şəhərə köçməsinin qarşısını alırdı. 1543-cü il statutu qaçqın təhkimli kəndliləri (xlop) mülkədarə qaytarmağı nəzərdə tuturdu. 1573-cü il statutu pomestiye (feodal mülkü) qeyri-məhdud (pamın istəyindən asılı olaraq) biyar günləri müəyyən edirdi.

XII-XIII əsrlərdə ticarət və sənətkarlığın inkişaf etməsi şəhərlərin yaranmasına səbəb olurdu. Yeni şəhərlər əsasən alman koloniyaları tərəfindən yaradılırdı. Bu şəhərlərdə alman dili və adətləri qorunurdu. Digər polyak şəhərlərində özünüidarəçilik orqanları və məhkəmələr fəaliyyət göstərirdi.

Silki nümayəndəli monarxiya dövründə Polşa şəhərləri qısa müddətə tərəqqi etmiş, özünüidarəçilik orqanlarının hüquqları genişlənməmişdir. Rüsüm ödəmədən (1496-cı il Petrakovski statutu) ölkəyə mal gətirmək və mal aparmaq hüququnu əldə edən şlyaxtaya şəhərlərin ticarətdə oynadıqları vasitəçilik roluna ağır zərbə vurdu. Şəhərlərə şlyaxta məxsus torpaqları pulla əldə etmək və ali rübanə vəzifələr tutmaq qadağan edilirdi. Krakov şəhəri istisna olunmaqla, digər şəhərlərə yerli və ümumdövlət miqyaslı seymlərin işində iştirak etməyə icazə verilmirdi.

Dövlət quruluşu

X-XI əsrlərdə Polşanın dövlət quruluşu ilkin monarxiya olmuşdur. 1025-ci ildən Cəsur Bolislavin kral taxt-tacına çıxaraq özünü kral elan etməsindən sonra vahid monarxiya güclənir. Mərkəzi və yerli idarəçilik aparatı təşkil edilir.

Feodal münasibətlərin təşəkkülü, yeni sınıfların yaranması, yeni dinin qəbul edilməsi, köndlilərin istismarının güclənməsi sinfi mübarizəni kəskinləşdirirdi. Yarlanmış şəraitdə hakim sinfin köndlilərin çıxışlarını yatıracaq və feodalların hökumətini təmin edəcək güclü mərkəzi hakimiyyətə ehtiyac var idi. 1000-ci ildən alman təsirindən azad olaraq Qnezo şəhərində arxiyepiskopluğa çevrilmiş Polşa kilsəsi də mərkəzi hakimiyyətin güclənməsinə böyük kömək edirdi.

Polşa kralları geniş hakimiyyət səlahiyyətlərinə – qanunverici, məhkəmə, inzibati və hərbi hakimiyyətə malik idilər. Kral hakimiyyəti məşvətçi orqan olan Kral Şurası tərəfindən məhdudlaşır. Feodal qurultaylarına oxşar toplanan ali dünyəvi və dini oyanlardan ibarət **Kral Şurasında** mühüm dövlət məsələləri müharibə elan edilməsi, sülh bağlanması və s. müzakirə edilirdi. Kral Şurası üzvləri mühüm məhkəmə işlərinin araşdırılıb baxılmasında iştirak edirdilər. Polşa kralları arabit qurultay da çağırırdılar. Həm Kral Şurası, həm də qurultay kral yanında məşvətçi orqan olmuşdu.

İlkin monarxiya dövründə mərkəzi idarəçilik aparatında **voyevoda**, **kansler**, **komornik**, **skarbnik** (xəzinədar), **stolnik**, **çaşnik** kimi vəzifələr mövcud olmuşdur. Voyevoda kral saray işlərinə başçılıq edir, qoşuna komandanlıq edir, kral əvəzinə məhkəmə hakimiyyətini yerinə yetirirdi. Kansler kral dəftərxanası işlərini aparırdı. Kral sarayının zəruri təminatı kamornikə həvalə edilirdi. Skarbnik dövlət xəzinəsini sikkə ilə təmin edir və ordunun təchizatı ilə məşğul olurdu. Feodal pərakəndəliyi dövründə hər bir udei knyazları (xanədan) öz sahibliyində dövlət hakimiyyətini tam təmsil edirdilər. Knyaz silahlı qüvvələrə komandanlıq edir, digər dövlətlərlə müqavilələr bağlayır, öz sahibliyində ali məhkəmə funksiyasını yerinə yetirirdi.

Mərkəzi və yerli idarəçilik orqanlarının məhkəmlənməsində və Polşanın vahid dövlətdə birləşdirilməsində III Kazimirin (1333-1370-ci illər) islahatlarının böyük əhəmiyyəti olmuşdur. İnzibati, hərbi və qanunvericilik sistemində edilən dəyişikliklər kral hakimiyyətinin məhkəmlənməsinə və iqtisadiyyatın inkişafına kömək etməli idi. İnzibati islahat mərkəzi və yerli idarəçilik orqanlarını əhatə edirdi. Dövlətin maliyyə işlərini aparmaq üçün **podskarbi**, kralın və onun oyan-

larınin təhlükəsizliyini təmin edən **marşalok** vəzifələri təsis edildi. Yerli idarəçiliyi təkmilləşdirmək üçün starosta vəzifəsi yaradıldı. Kral tərəfindən təyin edilən starostanın səlahiyyətlərinə aşağıdakılar daxil idi: a) kral mülkiyyətini yerlərdə idarə etmək, b) kral xəzinəsinə gəlirlərin yığılması, c) quldurluq, yanğın və qətlə bağlı məhkəmə işlərini aparmaq, ç) yerli feodal qoşununa komandanlıq etmək.

III Kazimirin hərbi islahatına görə torpaq sahibi olan şlyaxta ruhanilər və varlı kəndlilər hərbi xidmətə cəlb olunurdular. Kral qoşununa göndərilən döyüşçülərin sayı feodal torpaq sahibliyinin həminlərdən asılı idi.

Kralıqda vahid hüquq sisteminin yaradılması üçün məcəllələşdirmə sahəsində böyük işlər görülür. Köhnə adət hüququnun, məhkəmə təcrübəsinin ("zem hüququ") və yeni qanunların hazırlanması kral hakimiyyətinin məhkəmələnməsinə yönəlmişdir. Kəndlilər üçün liberal qanunlar verilməsinə çalışan III Kazimir pan və şlyaxtanın təciliyində olan kəndlilərə həddən artıq zülm etdikdə onların ağarı tərk etməsi, həmçinin qaçmış kəndlilərin tapılmasında feodalların hüquqlarının məhdudlaşdırılması haqqında verdiyi qanunvericilik təşəbbüsü feodallar tərəfindən etirazlarla qarşılanır və 1352-ci ildə ona qarşı qiyama çevrilir.

XIV əsrin sonlarından başlayaraq silki nümayəndəli monarxiya formalaşdı. Kral hakimiyyətinin məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş pan və şlyaxtanın ümumdövlət miqyasında və ayrı-ayrı vilayətlər üzrə toplanan xüsusi orqanı qurultay yaradırdı. İlk dövrlərdə feodal qurultayları müntəzəm toplanmır, yeni kralın seçilməsinə və ya müharibə elan edilməsi ilə bağlı məsələlərə baxırdı. Qurultayın tərkibi və səlahiyyətləri dəqiq müəyyən edilməmişdi. Onun işinə əsasən iri dünyəvi və dini feodallar, yüksək rütbəli kral məmurları, qurultayda iştirak etmək istəyən şlyaxtanın bir hissəsi daxil edilmişdir.

XV əsrdən şlyaxtanın rolu artır və onlar ayrı-ayrı voyevodalıqlarda "**seymiklər**" adlanan **qurultay toplayırdılar**. Yerli seymlərdə şlyaxta onun maraqlarına cavab verən bütün məsələləri, o cümlədən yeni vergiləri müzakirə edirdilər. Seymiklərin siyasi rolunun artması Polşa kralından onların nümayəndələrinin ümumi dövlət seyminin işinə dəvət olunmasına səbəb edirdi. XVI əsrin əvvəllərində Polşada

ümumdövlət qanunverici orqan **Valny Seym** (Ümumi Seym) formalaşır. Digər Avropa ölkələrində olduğu kimi Seym iki palatadan ibarət olmuşdur. Ümumi Seymin yuxarı palatası senat və ya Kral Şurası, aşağı palata isə polyak izbası adlanırdı.

Ümumi Seymi ildə iki dəfə toplamaq nəzərdə tutulurdu. Yuxarı palataya iri dünyəvi və dini feodallar (mojnovladlar), kral sarayının ali rütbəli məmurları daxil idi. Aşağı palata və ya polyak "komaları" şlyaxta seymiklərində (yerli seymlərdə) seçilmiş deputatlardan təşkil olunmuşdu. Şəhərilərin (bürgerlərin) isə seymin işində nə yuxarı, nə də aşağı palatada iştirakı ümumiyyətlə nəzərdə tutulmamışdı. Polşa kralını Ümumi Seymin toplantısında seçmək nəzərdə tutulurdu.

Ümumi Seymin deputatları "liberun veto" hüququndan istifadə etməklə istənilən qanun layihələrinin qəbul ediləsinə mane ola bilərdilər. Digər tərəfdən əyalətləri təmsil edən, seymiklər tərəfindən ümumi seymə seçilmiş şlyaxta onlar üçün müəyyən edilmiş "təlimatdan", imperativ mandatdan (qəti tələb) kənara çıxma bilməzdilər.

Maqnat və şlyaxtanın nümayəndəli orqanı olan Ümumi Seymin rolu 1573-cü ildə cəmi bir neçə ay hakimiyyətdə olan Henrix Anjuyskinin (Valya) verdiyi artikuldan sonra daha da artdı.

Artikul kralın maqnatlar və şlyaxta tərəfindən seçilməsini bir daha təsdiq etməklə yanaşı, iki ildə bir dəfə Ümumi Seymin çağırılmasını qəti rəsmiləşdirməklə bu seymin kral tərəfindən buraxılmasını qadağan edirdi. Ali qanunvericilik hakimiyyəti Seymin üstün səlahiyyətləri kimi təsdiq edilirdi. Beləliklə, Polşada kral hakimiyyəti ümumilikdə zəif olaraq qalırdı. Kral kürsüsü Ümumi Seym tərəfindən seçilən nümayəndələrlə tez-tez əvəz edilirdi. Kral yanında fəaliyyət göstərən 16 nəfərdən ibarət Şura məşvərətçi orqan olaraq ona təsir etmək qüvvəsinə malik idi. Kral Şuranın razılığı olmadan bir nəfəri də vəzifəyə təyin edə bilməzdi.

Yerli idarəçilik. Polşada vahid krallığın yarandığı dövrdə ölkə 7 dairəyə bölünmüşdü. Dairələr kral tərəfindən göndərilən canişin tərəfindən idarə olunurdu. Canişinlərin səlahiyyətlərinə vergi və mükkələfiyyətləri icra etmək, məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirmək,

xalq qoşununa və nizamlı silahlı qüvvələrə komandanlıq etmək, ictimai təhlükəsizliyi təmin etmək daxil idi.

Feodal pərakəndəliyi dövründə dairələrdə ali inzibati hakimiyyət **kaştelyanlara** məxsus idi. Dairələrin tərkibində olan şəhərlərə və digər ərazi vahidlərinə də kaştelyanlar başçılıq edirdilər. Kaştelyan dairədə yerləşən hərbi qüvvələrə başçılıq edir, polis – məhkəmə funksiyasını yerinə yetirirdi. Yerlərdə vergilərin toplanması, şəhər və kənd əhalisinin mükəlləfiyyətləri icra etməsinə nəzarət (qalaların, şəhər divarlarının tikilməsi, körpülər və yolların salınması və s.) kaştelyanların səlahiyyətlərinə daxil idi.

Polşa-Litva uniyalarından sonra krallığın ərazisi inzibati vahidlər olan voyevodalıqlara ayrılırdı. Yerli inzibati və hərbi idarəçilik voyevoda və kaştelyanların səlahiyyətində idi. Məhkəmə hakimiyyəti isə starosta və zem hakimlərinə məxsus olmuşdur.

Polşa krallığında feodal dövlət quruluşunun inkişafı Qərbi Avropa dövlətlərindən xeyli fərqlənirdi. Belə ki, digər Avropa ölkələrində feodal hakimiyyəti məhkəmələndirərək mütləqiyyət monarxiyasına keçdiyi halda, Polşada kral hakimiyyətinin səlahiyyətlərini getdikcə daim məhdudlaşdıran nümayəndəli orqan (seym) və onların üzvləri hakimiyyətlərini artırıdılar. Kral hakimiyyəti siyasi və iqtisadi cəhətdən zəif təsir gücünə malik orqanizmə bənzəyirdi. Digər tərəfdən, şəhərlər yenə də Avropa ölkələrindən fərqli olaraq, ölkəni siyasi cəhətdən birləşdirib, məhkəmələndirilməsi üçün heç bir cəhd göstərmirdilər. Əksinə keçmiş cəngavər şlyaxta nəinki siyasi hakimiyyəti mənimsəyir, hətta ticarət-siyasi əlaqələri də öz əlinə alırdı. Polşanın idarəçiliyinə daxil edilmiş Litva, Belarusiya və Ukraynada sınıf və milli azadlıq hərəkatı krallığı əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədirdi. Beləliklə, Polşa şlyaxta respublikasını əvəz etmiş panmaqnat və şlyaxtanın nəhayətsiz oliqarxiya rejimi ölkədə siyasi və iqtisadi xaos yaranaraq XVIII əsrdə Polşanın qonşu mütləqiyyət rejimləri tərəfindən asanlıqla işğal olunması və onun 3 dəfə parçalanması üçün əlverişli imkan yaratmışdır.

Hüququn əsas cəhətləri

Hüququn mənbəyi. Polşada hüququn mühüm mənbəyi **adət**lər olmuşdur. Artıq XI əsrdə ümumdövlət miqyasında adət hüququnun vahidliyi mövcud idi. Dövlətin möhkəmlənməsi, hakim sinfin maraqlarına və müdafiəsinə yönəlmiş normativ hüquqi aktların verilməsi, xüsusilə də cinayət və cəza məsələlərinin müəyyən edilməsini zəruri edirdi. Mülki-hüquqi münasibətlər isə, əsasən, adət hüququ normaları ilə tənzimlənirdi. Feodal cəmiyyətinə daxil olan ayrı-ayrı sülkərin, qrupların hüquq və səlahiyyətlərini müəyyən edən normalar yaradırdı. Feodalların və azad kəndlilərin hərbi mükəlləfiyyət keçməsi, vassallıq münasibəti ilə bağlı yeni qanunlar verilirdi.

Adət hüququ normaları zaman keçdikcə ayrı-ayrı sülklərin (şlyaxta, ruhanilər, şəhərlilər) üstünlüklərini təsdiq edən priviley və statutlarla əvəz olunurdu. Statutlar əsasən dövlət hüququ və məhkəmə sisteminin təşkili ilə bağlı məsələləri nizamlayırdı.

Polşa adət hüququ mənbəyinə "**Elblon dəftəri**" adlanan Polşa pravdası daxil idi. 1867-ci ildə məlum olan Polşa pravdası XIII əsrdə ölkənin şimal ərazilərində tərtib edilmişdi. Müəllifi bilinməyən qanunnamə alman dilində tərtib edilmişdir. Alman məhkəmə hakimləri və cəngavər ordeni üçün hazırlanmış sorğu-məlumat xarakterli "Elbon dəftəri" polyaklar arasında mübahisələrin həll edilməsində yerli adət hüququ normalarından istifadəni asanlaşdırmaq məqsədi daşıyırdı. "Elbon dəftəri" rəsmi dövlət sənədi olmasa da, o dövr üçün orta əsrlərdə geniş yayılmış fərdi məcəllələşdirmələr sırasına daxil idi. Polşa pravdası prosessual hüquq və maddi hüquq normalarını, həmçinin məhkəmə sisteminin təşkili və hakimlərin fəaliyyətini tənzimləyirdi.

Polşa hüququnun mühüm mənbəyinə **statutlar, qanunlar, privileylər**, həmçinin hüquq normalarını özündə birləşdirən **müqavilələr, məhkəmə qərarları** və s. daxil idi. Böyük Kazmirin 1347-ci ildə verdiyi statut rəsmi məcəllələşdirmə kimi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Polşa feodal hüququnun mənbələrinə katolik kilsəsinin hazırladığı kanon hüququ da aid edilirdi. Almanların üstünlük təşkil etdiyi şəhər və kəndlərdə "**Sakson zersalı**" və "**Maqdeburq şəhər**" hüququndan

geniş istifadə olunurdu. 1386-cı Polşa-Litva uniyasından sonra dövlətin tərkibinə daxil edilmiş rus, belarus və Ukrayna torpaqlarında, həmçinin Polşanın müəyyən hissəsində rus pravdaları, Litva statutları və digər normativ aktlar hüququn mənbəyini təşkil edirdi.

Mülkiyyət hüququ. Feodalizm dövründə polyak hüququ torpaq və ona sahibliklə bağlı ictimai münasibətləri tənzimləyirdi. Mülkiyyət daşınan və daşınmaz əmlakla bölünürdü. XIII əsrdə icma mülkiyyətində torpaqla (otlaqlar, meşələr) bağlı predmetlər daşınmaz əmlaklar sırasına daxil edilirdi. X-XI əsrlərdə feodala və azad kəndliyə məxsus torpaqlar **dedina** (votçına, malikanə) adlanırdı. Dedina bütün ailənin mülkiyyəti hesab edilirdi. Lakin dedina üzərində sərəncam hüququ məhdud idi. Belə ki, onu kənar şəxslərə vərəsəliyə vermək, digər ailə üzvlərinin və qanuni varislərin razılığı olmadan özgəninkiləşdirmək olmazdı. Bu məhdudiyətlər satın alınmış və ya bəxş edilmiş torpaq sahibliklərinə aid edilmirdi.

Polşada allod torpaq mülkiyyət forması uzun müddət mövcud olmaqla davam etmişdi. Çünki len (iqta) hüququ və ya benefusiyə xüsusi mülkiyyət forması kimi geniş inkişaf etmişdir. Allod sahibi olan hər kəs öz mülkiyyətindən sərbəst istifadə edirdi. Çünki ondan yuxarıda sərəncam verən süzərən hakimiyyəti mövcud olmamışdır. Torpağı olan zadəganların hamısı bərabər hüquqa malik olmaqla, yalnız kralın vassalı kimi ona xidmət edirdilər.

Zadəgan şlyaxta XIV əsrdən müstəqil torpaq mülkiyyətçisi kimi o qədər geniş sahiblik hüququna malik olmuşdur ki, kral nəinki onlardan torpağı almaq, hətta len vermək hüququndan da məhrum idi. Torpaqların imtiyaz kimi verilməsi kraldan alınaraq Ümumi Seymin səlahiyyətlərinə daxil edilmişdir. 1576-cı ildə yerin təkindən istifadə hüququnu əldə edən şlyaxta kralı mühüm gəlir mənbəyindən, dövlətə məxsus inhisar hüququ rəqəldən məhrum edir.

Polşa krallığında benefusiyasının xüsusi forması olan, köçüb gələn alman koloniyaları üçün şəhər mülkiyyətinə daxil edilmiş məskunlaşma institutu olmuşdur. Məskunlaşma alman hüququnda vahid sistemləşdirilərək kəndli məskunun torpaqla bağlı hüquqlarını tənzimləyirdi. Kəndli məskun tərəfindən feodaldan satın alınmış torpaq mülkiyyəti ilə dedina

mülkiyyəti arasında ciddi fərq var idi. Pulla satın alınmış torpaq mülkiyyəti sahibini torpağa sahiblikdən məhrum etmək qadağan edilirdi. Belə torpaqları yalnız feodalın və ya starostanın razılığı ilə özgənəkləşdirmək olardı. Şəhər mülkiyyəti də hüquqi statutuna görə dedinəyə bərabərləşdirilirdi.

Mülkiyyətə sahib olmanın ota keçirmə, hərbi qənimət, satın alma, vərəsəlik, bəxşiş və əzəli sahiblik müddəti formaları mövcud olmuşdur.

Polşada mülkiyyətə sahiblik institutunun inkişafına Roma hüququnun təsiri böyük olmuşdur. Sahibliklə bağlı mübahisələr məhkəmələrdə həll edilirdi. Feodal məhkəmələri isə şlyaxta tərəfindən zəbt edilmiş kəndli torpaqları barədə verdikləri sanksiyada torpağı tutulmuş kəndli bərcəli çıxarıldı, yəni feodalın həmin torpaq üzərində sərəncam hüququ onun sahibi olan kəndlidən daha çox idi.

Böyük Kazimirin statutlarında xüsusi mülkiyyətin sahibkarın sərəncamında məhkəmələndirilməsi təsbit olunurdu. Bu öz əksini torpaq və digər mülkiyyət üzərində mülkiyyətçinin hüquqlarının genişləndirilməsinin təsbit olunmasında tapırdı. Buna qohumlar tərəfindən əmlakın satın alınma müddətini, atanın sağlığında oğulları tərəfindən mülkiyyətin bölünməsinin tələb edilməsini və s. göstərmək olardı. Mülkiyyətə məhkəmə iddia müddəti üç illə məhdudlaşdırılırdı ki, bütün bu tədbirlər mülki-hüquqi münasibətlərin sabitləşməsinə xidmət edirdi.

XVI əsrdə Polşada mayorat institutu özünü təsdiq edir. Mayorat torpaqları mülki dövriyyədən çıxarılır və irsi olaraq böyük oğula verilir.

Öhdəlik hüququ. Feodal hüququna görə öhdəlik hüququnun yaranması müqavilələrin yerinə yetirilməsindən yaranan hüquq pozuntuları və dövlətin məhkəmələnməsindən sonra isə qanunların pozulması kimi müəyyən edilirdi.

Polşa feodal hüququna deliktlərlə bağlı ümumi müddəalar daxil edilməyə də, dəymiş ziyanın zərərçəkmişə ödənilməsi barədə o dövrün hüquq məəcəllələrində çoxsaylı göstərişlər mövcud olmuşdur.

Feodal Polşasında öhdəlik hüququnun əsas mənbəyi müqavilələr olmuşdur. Alqı-satqı, dəyişmə, kirayə, bərcə və s. müqavilə növləri geniş yayılmışdır. Əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar əla-

raq alqı-satqı və borc müqaviləsindən daha çox istifadə edilirdi. Kirayə müqaviləsi (şəxsi və əmlak) isə bir sıra səbəblərdən geniş inkişaf edə bilmirdi. Belə ki, ölkədə natural təsərrüfat hökmranlıq edir, digər tərəfdən istehsalçılar özləri bilavasitə istismar edilirdilər.

Borcun ödənilməsində əsas təminat vasitəsi girov və zəminlik idi. Girov və zəminlik kəndlilərin köləliyə (təhkimçiliyə) və torpaqsız qalmalarına xidmət edirdi. Girov qoyulmuş torpağın əvəzini ödəmək lazım gəlirdi. Əgər 15 il ərzində girovun əvəzi ödənilmirdisə, həmin torpaq girovu saxlayanın mülkiyyətinə keçirdi.

Polşa hüquq mənbələrində mirasın vəsiyyətlərdən qızlarına qatacaq cehizə əvəzinə verilməsi, şəxsin mükafatlandırılması, dəfina tapılması və təbii arı pətəyinin tapılması ilə bağlı və s. qanunla nəzərdə tutulan öhdəliklərdə təsbit olunurdu.

Ailə-nikah hüququ. Xristianlığın qəbul edilməsindən sonra monaqamiya nikahı tam özünü təsdiq edir. Erkən feodal dövlətində ata və ya babanın başçılıq etdiyi polyak patriarxal ailələri mövcud olmuşdur. Torpaq və digər əmlak ailənin ümumi mülkiyyəti hesab edilirdi. Ona görə də nikahın bağlanması, yəni oğlun evlənməsi və qızınərə getməsi bütün ailə üzvlərinin əmlak mənafeyi ilə bağlı münasibətlər dairəsinə daxil idi.

Nikah müqaviləsi valideynlərin razılığı əsasında nikaha daxil olanların iradəsi nəzərə alınmadan bağlanırdı. Kilsə ayinlərinin müşayiəti ilə bağlanılan kəbin qanuni nikah hesab edilirdi. nikaha daxil olanların hüquqları qeyri-bərabər idi. Qadının gətirdiyi cehiz ərənin mülkiyyətinə daxil edilirdi. Kanon hüququ nikahın pozulmasını qadağan edirdi.

Erkən dövrlərdə Polşa feodal dövlətində vərəsəlik hüququ qanun üzrə vərəsəliyə üstünlük verirdi. Oğlan övladları qanuni varis olmaqla mirasdan bərabər pay alırdılar. XIII əsrdə qanun üzrə vərəsələrin dairəsi əhəmiyyətli dərəcədə genişlənir. Dördüncü dərəcəli qohum-ara qədər olanlar qanuni varis sayılırdılar.

XII əsrdən isə vəsiyyət üzrə vərəsəlik hüququ qüvvəyə minir. Polşada katolik kilsəsi öz maraqlarını nəzərə alaraq mirasın vəsiyyətlərdən tələb edirdi. Belə ki, bu halda mirasın vərəsələrə vəsiyyətlərdən tələb edilməsinə yanaşı, bir hissənin kilsəyə də verilməsi də nəzərdə tutulurdu.

Vəfat etmiş kəndlinin varisləri olmadıqda miras kralın və ya feodalın mülkiyyətinə keçirdi.

Cinayət və cəza. Cinayət hüququ Polşa feodal hüququnda müstəqil sahə kimi formalaşmışdır. Cinayət xətaları və əməlləri uzun müddət dövlətin nəzərindən kənar qalmışdır. Müqəssir, zorəçəkmişin özü və ya qohumlarının rəsmi şikayət ərizəsindən sonra məsuliyyətə cəlb edilirdi. İlk monarxiya dövründə qəsdən və səhlənkarlıqdan törədilən cinayətlər fərqləndirilmir, günahsız məsuliyyətə cəlb etməkdən geniş istifadə edilirdi. Ailə üzvlərindən birinin etdiyi cinayətə görə bütün ailə üzvləri, kənddən tapılmış meyitə görə bütün kənd cavab verirdi.

Polşa feodal dövlətinin möhkəmlənməsindən sonra feodal icimai və dövlət quruluşunun müdafiəsinə yönəlmiş cinayət-hüquq normalarının yaradılması prosesi sürətlənirdi. Polşa qanunvericilikləri aşağıdakı cinayət növlərini fərqləndirirdi: dövlətə xəyanət, icimai qaydaların pozulması, qətl, quldurluq, oğurluq, yanğın törətmək, zorlama, bədənə xəsarət, təhqir və s.

Dövlət və xüsusi mülkiyyət əleyhinə (xüsusilə quldurluq və yanğın) olan cinayətlər ən ağır cinayətlər hesab edilirdi. Göstərilən cinayət əməlinə görə müqəssirin əməlini müsadirə etmək və ölüm cəzası verilirdi.

Polşa feodal hüququ qətl və bədən xəsarəti ilə nəticələnən cinayətlərə xüsusi diqqət verirdi. XIII əsrə qədər qan intiqamı qalmaqda davam edirdi. Qatil həbs edilərək mərhumun qohumlarının mühakiməsinə verilirdi. XIV əsrdən başlayaraq qan intiqamı qan bahası pulu (vergeld) ilə əvəz edildi. Qanunvericiliyə görə qətl hadisəsi icimai yerdə baş verirdisə, müqəssir mərhumun qohumlarına qan pulu verməklə yanaşı, "knyaz sülhünün" pozulmasına görə də dövlətə cərimə ödəməli idi. Polşa cinayət hüququnun sinfi xarakteri törədilməyi aydın şəkildə göstərirdi. Polşa cinayət hüququnun sinfi xarakteri törədilməyi aydın şəkildə göstərirdi. Belə ki, şlyaxtaçının ölümünə nisbətən kəndlinin ölümü dəfələrlə az cərimə ödəməklə nəticələnirdi. Şlyaxtaçının qətlinə görə qan pulu 60 qriven, kəndlinin ölümünə görə isə 10 qriven alınır. Əgər kəndli cərimə ödəməyi qabiliyyətində olmazdysa, onu ölüm cəzası gözləyirdi.

Bödənə xəsarət yetirməklə törədilmiş cinayətlərə və digər cinayətlərə görə cərimə ödəmək və qamçı cəzası müəyyən edilirdi.

Polşa feodal hüququnda məhkəmə prosesi erkən monarxiya dövründə ordaliyaya üstünlük verirdi. Sübutlar olmadıqda və ya kifayət etmədikdə günalandırılan şəxs qaynar su, qızdırılmış dəmir və s. "ilahi" sınaqlardan çıxarılırdı. İlk dövrlərdə məhkəmə hökmləri şifahi verilir. XIII əsrdən başlayaraq hökmlər yazılı aparılırdı. Hökmdən apellyasiya şikayəti vermək olardı.

ÇEXİYANIN DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

Ümumi tarixi icmal

V-VI əsrlərdə Laba (Elba) çayının yuxarı axarı, Baltva və Morav çayları hövzəsində qərb slavyanlarından olan **çex-morav** tayfaları məskunlaşmışdılar. Avropanın mərkəzində yerləşən çex-morav tayfaları arasında ibtidai icma quruluşu qalmaqda davam edirdi. VII əsrdə bu ərazilərdə **Samo dövləti** yaranmışdı.

IX əsrin əvvəllərində Böyük Moraviya knyazlığı meydana gəldi. **Moraviya dövlətinin** tərkibinə **slovak, mujsk tayfaları** və Sileziya ərazisində yaşayan tayfalar daxil idilər. Böyük Moraviya knyazlığı Avropanın ən böyük dövlətlərindən birinə çevrilmişdi. IX əsrin sonunda Moraviya knyazlığı zəifləyir. **906-cı ilə macar tayfaları** Böyük Moraviya dövlətinə **son qoyaraq** Slovakiya torpaqlarını zəbt edirlər.

Böyük Moraviya dövlətinin tərkibində olan vilayətlərdə **çex knyazlıqları** fərqləndirilər. Xüsusilə Moraviyanın süqut etməsinin sonunda mərkəzi **Praqa şəhəri**, digəri isə **Libise şəhəri** olan çex knyazlıqlarının mövqeləri möhkəmlənmişdi. **Praqa knyazlığına Prjemisloviçlər, Libise knyazlığına isə Slavnikovlar** sülaləsi başçılıq edirdilər. Böyük Moraviya dövləti süqut etdikdən sonra iki çex knyazlıqları arasında mübarizədə **Prjemiskoviçlər sülaləsi qalib gəldi**. Bu sülalədən olan I Boleslav (935-967-ci illər) və II Boleslavın (967-999-cü illər) hakiri-

miyyətli dövründə Slavniklər və digər nəslə tayfa əyanlarının müqaviməti tamamilə qırılır və çex torpaqları Praqa knyazlığı ətrafında birləşdirilir. Yeni dövləti orta əsrlərdə həm də Bogemiya (kelt tayfalarından olan boyların adı ilə) adlandırırdılar. Sonralar həmin tayfalar slavyanlar tərəfindən assimilyasiya edilmişdilər.

XI əsrin ortalarında Çexiya **udel knyazlıqlarına** bölünür. Çexiyanın sosial-iqtisadi inkişafına alman koloniyalarının böyük təsiri olmuşdur. XII-XIII əsrlərdə çex kralları və panları gəliirlərini artırmaq məqsədilə alman köndli və sənətkarlarını öz torpaq mülklərində yerləşdirirdilər. Eyni zamanda alman cəngavər zadəganları da çex kralları yanına xidmətə qəbul edilərək onlardan torpaq payları əldə edirdilər. Hələ IX əsrdə xristianlığı qəbul etmiş Çexiyada alman monastırları da koloniyalarını yerləşdirmişdilər.

XII əsrin ortalarında alman imperatoru **Hohenstaufenlər sülaləsindən olan II Fridrix Barbarosa Çexiyanı** "Müqəddəs Roma imperiyası"nın tərkibinə daxil etdi. Çex kralları Alman imperatorunun vassalları idilər. II Fridrixin (1220-1250-ci illər) dövründə çex kralı knyaz kurfürst hüququ (alman imperatorunu seçmək hüququ olan 7 knyazdan biri) əldə edir.

Almaniya Çexiya uniyasının (ittifaqı) Çexiya üçün əlverişli cəhətləri ilə yanaşı, mənfi cəhətləri də olmuşdur. Belə ki, Çexiya imperiyadaxili intriqalara cəlb edilir, səlib yürüşlərinin iştiraklarına çevrilirdi. **Çex kralı II Pşemisł Ottakar** (1253-1278-ci illər) 1254-cü ildə prussiyalılara və litvalılara qarşı səlib yürüşünün iştirakçısı olmuş və Keniqşberq şəhəri ("Kral şəhəri") onun adı ilə adlanmışdı. II Pşemisł kurfürst hüququndan və nüfuzundan istifadə edərək öz namizədliyini alman imperatorluğuna irəli sürür. Lakin kurfürstlər Habsburqlar sülaləsindən olan I Rudolfu (1273-1291-ci il) imperator seçirlər. I Rudolf İen (vassal) andı içməkdən imtina edən II Pşemisł özünü və Çex krallığının nüfuzunu zorba altında qoyur.

1306-cı ildə Prjemisloviçlər sülaləsinin hökmranlığı başa çatır. Çex panları alman knyazı Lüksemburqlu İohanı (çexlərdə Yan) kral seçirlər. Yeni kral çex panlarına üstünlük qramotaları verir, onların silki imtiyazlarına təminatını təsdiq edir. 1310-cu ildən yepiskop, pan və

çəngavərlərin iştirakı ilə silki nümayəndəli orqan olan snem (seym) müntəzəm olaraq çağırılırdı. Şəhər nümayəndələrini (meşşanlar) yalnız şəhərlə bağlı məsələlər müzakirə edildikdə Seymin iclasına dəvət edirdilər.

Çexiya kralı Lüksemburqlu Yanın oğlu I Karl (1346-1378-ci illər) kral hakimiyyətinin nüfuzunu qaldırmağa çalışırdı. Onun hakimiyyəti illərində Çexiyanın ərazisi genişlənərək Sileziya, Brandenburg, Lujisiyanı da əhatə edirdi. **1347-ci ildə isə Çexiya kralı I Karl kurfürüst hüququndan** istifadə edərək IX Karl adı ilə **alman imperatoru seçilir**. Çexiya kralının imperator seçilməsi krallığın intiyazlı (1348-ci ildə Praqa Universiteti təsis olundu) vəziyyətdə olmasını təmin edirdi. **1356-cı il "Qızıl Bulla"** qanununa müvafiq olaraq, çex kralı birinci kurfürüst olmaqla imperiya daxilində və xaricində Çexiyanın dövlət suverenliyini təmsil edirdi. Praqa müstəqil yepiskopluğu da yaradılırdı.

XV əsrin əvvəllərində feodal istismarı və katolik kilsəsinə, həmçinin alman feodallarının zülmünə qarşı güclü anti-feodal və milli azadlıq hərəkatı başladı. **1419-1434-cü illərdə Hus müharibələri** feodal zülmünün ləğv edilməsinə yönəlmişdi. Husçular hərəkatı dövründə Çexiya krallığı alman imperiyası tərkibindən çıxır.

1526-cı ildə Çex krallığı muxtariyyətini saxlamaqla imperiyanın Habsburqlar sülaləsinin hakimiyyətini qəbul edir. Belə ki, vəfat etmiş çex kralı Lüdovikin varisi olmadığına görə, Çex Seymi alman imperatorunun qardaşı **Avstriya hersoqu Ferdinand Habsburqu kral seçirlər**. Yeni kral çex pənarlarının intiyaz və hüquqlarına, onların silki, məhkəmə hakimiyyətlərini, həmçinin adətlərini təmin edəcəyini bəyan edir. Beləliklə, Çexiya və Avstriya arasında fərdi uniya, Çexiyanın Avstriyaya tam təbə edilməsi ilə nəticələndi.

Çex xalqının 1547-ci ildə Habsburqlar əleyhinə güclü üsyanı oldu. 1618-1620-ci illərdə yenidən üsyana qalxmış Çex xalqı 30 illik müharibə dövründə (1618-1648-ci illər) yarıbayarı məhv edildi və Çexiya Alman imperiyasının əyalətinə çevrildi. **1627-ci ildə "Zem nizamnaməsinin təkmilləşdirilməsi"** adlı sənəd Çexiya torpaqlarını **Habsburqların irsi mülkiyyəti** elan edirdi. Çexiya Seymi kralı "qə-

bul etmək" və ona hər hansı bir şort irəli sürmək hüququndan məhrum edildi. Avstriya kralı dövlət hakimiyyətini özündə birləşdirirdi. Katolik ruhanilərin imtiyazları artırılır və onlar Seymin üzvlüyünə daxil edildilər. Alman dili çex dili ilə eyni hüquqda təsbit edilirdi. Beləliklə, Çexiya Avstriya monarxiyasının bir hissəsinə çevrildi.

İctimai quruluş

XI-XII əsrlərdə Çexiyada, digər Avropa ölkələrində olduğu kimi, feodal istehsal münasibətləri tam formalaşdı. Kral drujinaları, nəslə tayfa əyanlarından olan **lexlər** və **vladıklar** birləşərək iri və orta feodal sahiblərinə çevrilirdilər. Onlar krallığın torpaqlarının çox hissəsini zəbt etdilər. Feodalların mülklərində keçmiş qullar, icma üzvü olmuş kondlilər işləyirdilər. Torpaqların böyük hissəsi knyaz tərəfindən immunitet hüququnda drujinalara (vassal xidməti əvəzi) və kilsəyə verilir.

Kral hakimiyyətinə arxalanan feodallar kölələrlə yanaşı, keçmiş icma üzvü olan azad kondliləri də torpağa təhkim edirdilər. Belə kondlilər **sedlyaki** adlanırdılar. Hüquqi statuslarına görə onlar Fransa feodal dövlətindəki villənlərə müvafiq idi. Zaman keçdikcə sedlyakilər feodal pəməstiyeni tərk etmək hüququndan məhrum edilirdilər. Onlar müəyyən olunmuş töycü verir və biyar işlərini görürdülər.

Beləliklə, XI əsrin ikinci yarısında qəti olaraq formalaşan feodal istehsal münasibətləri zəminində feodal silkinin yaranması da başa çatır. Feodal sinfi iki silkə: dünyəvi və dini feodallara bölünürdü. Dünyəvi feodalların da iki qrupu: **ali zümrə olan panlar** və **aşağı zümrə olan vladıklar** fərqləndirilirdi.

Feodalların yuxarı təbəqəsi olan **panlar** (pan sözü tayfa başçıları olan jupanlar sözündən yaranmışdır) iri torpaq sahibləri olmaqla tayfa əyanları nəslindən idilər. Onların titul və var-dövlətləri irsi xarakter daşıyırdı. Mənbələrdə baronlar və əyanlar kimi də adı çəkilən panların böyük imtiyazları mövcud olmuşdur. Panlar ali dövlət vəzifələrini tutmaq, öz gerbinə sahib olmaq, hərbi yürüşlərdə şəxsi bayraq altında

iştirak etmək, öz vassalarının hərbi dəstələrinə başçılıq etmək və s. səlahiyyətlərə malik olmuşdur.

Vladikilər xidmətdə olan drujina nəslinin varisləri idilər. Xidmət əvəzinə drujina cəngavərlərə torpaq payı ayrılırdı. Knyaz qulluqçuları və imanın üzvü olan varlı kəndlilər vladikilər silkinə daxil idi. Xidmətdə olanlar xidmətləri əvəzinə ömürlük torpaq payı alırdılar. XII əsrdən torpaq payları irsi mülkiyyətə verilir.

Feodal pərakəndəliyi dövründə pan və vladikilər knyaz hakimiyyətindən immunitet qramotaları alaraq torpaqlarının vergi ödəməkdən azad olunmasına və kəndlilər üzərində məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsinə nail olurlar. Feodal mülkündə natural təsərrüfat hökmranlıq edir, iri panlar öz daxili qanunlarını müəyyən edir, hətta öz həbsxanalarını yaradaraq kəndlini karsə (zindana) salırdılar.

Ruhani silkinə daxil olanlar iri feodallar olmaqla, knyaz hakimiyyətinin bəxş etdiyi və xüsusi ianələr hesabına geniş torpaq və əmlak sahibkarlarına çevrilmişdilər. Fransa feodal cəmiyyətində mövcud olmuş "ölü öl" dini kilsə torpaq sahibliyinin başqa formasından Çexiyada istifadə edilirdi. Kiçik və hətta orta sahibkarlar öz torpaq mülklərini kilsə və monastır təsisatlarına verir, sonra isə həmin mülkə len (feod) hüququnda geri alaraq dini idarəçilik vassalarına çevrilirdilər.

Kral hakimiyyətindən müstəqillik əldə etmiş kilsə bir sıra üstünlük və imtiyaz hüququna malik idi: yepiskop və digər ruhani vəzifələrinin tutulması hüququnu müəyyən etmək, nəinki ruhaniləri, həmçinin dini maraqlar baxımından ruhani olmayan əhalini mühakimə etmək hüququ; kilsə idarələrinin dövlət vergilərindən azad edilməsi və kilsənin onda bir vergisini toplamaq hüququ.

Çexiyada feodal asılı kəndlilər hüququ vəziyyətlərinə görə fərqlənirdilər. XIII əsrin sonu, XIV əsrlərdə **dediçi** adlanan azad kəndlilər təbəqəsi mövcud olmuşdur. Ata-babalarından qalma (ded sözündən ölüb baba deməkdir) torpağa irsi sahiblik hüququna malik dediçilər İema adətlərini saxlamaqla, yalnız bəzi hüququ münasibətlərə görə feodaldan məhkəmə asılılığında idilər. Dediçi hüququna müvafiq olaraq feodal əvəzi ödənilmədən onları öz torpaqlarından məhrum edə bilməzdi. **Dediçi kateqoriyasına daxil olan kəndlilərin** icra etdikləri

mükəlləfiyyətlər təhkimli kəndlilərə nisbətən çox az nəzərdə tutulurdu. İlk dövrlərdə dedicilər müəyyən edilmiş vergi və mükəlləfiyyətləri (yolların çəkilməsi, qalaların tikilməsi, körpülərin salınması və s.) yerinə yetirməklə kraldan asılı idilər. XIII-XIV əsrlərdə dedicilərin sayı kəskin şəkildə azalırdı. Onlara məxsus icma torpaqları iri dünyəvi və feodallar tərəfindən müxtəlif yollarla olə keçirilir, dedicilər asılı vəziyyətə düşürdülər. Belə ki, dedicilərin bir qrupu knyaz tərəfindən torpaqla birlikdə feodallara verilir, digər qrupu isə yeni məskunlaşmış torpaqlarda feodallardan asılı vəziyyətə düşərək ağır şərtlərlə natural mükəlləfiyyətlər yerinə yetirirdilər. Bu kəndlilər qrupu "qonaqlar" adlanmaqla feodalların mükəlləfiyyətlərini ödəmədən torpağı tərk edə bilməzdilər.

Çexiyada şəxsən azad kəndlilərlə yanaşı, bir neçə qrup asılı kəndlilər də olmuşdur. Asılı kəndlilər qrupu təhkim olunan torpağı tərk edə bilməzdilər. Bu qrupa ilk növbədə torpağa təhkim edilmiş qullar; borclarını ödəyə bilməmiş borclular; ölüm cəzası verilmiş cinayətkarlar və s. daxil idi. Onlar biyar və natural mükəlləfiyyətləri icra edirdilər.

Çexiya kəndlilərinin hüquq və sosial-iqtisadi vəziyyətlərinə **alman koloniyalarının təsiri böyük** olmuşdur. Alman koloniyalarının yaranması çex pənarlarının gəlirini daha da artırırdı. Çexiyada alman cəngavərləri, ruhanilər, tacirlər, sənətkarlar və kəndlilər məskunlaşmışdılar. Alman məskunları torpaqları vərəsəlik hüququnda icarəyə (emfitevzis) götürmək, çex kəndlilərinə nisbətən çox aşağı pul və natural mükəlləfiyyətlər ödəmək hüququna malik olmuşdular. Bu məskunlar "alman hüququ" əsasında təşəkkül taparaq inkişaf edirdi.

Çex feodalları "alman hüququnu" çex kəndlilərinə tətbiq etməyə başlamışdılar. Çünki icma hüququ artıq iri feodallara sərəf etməirdi. Kənd icmalarının mövcud quruluşu və icma hüququnun istifadəsindən imtina edilirdi. Lakin alman məskunlarının istifadə etdikləri emfitevzis (irsi icarə) çex kəndlilərinə şamil edilmir, mükəlləfiyyət və biyarm miqdarı feodalın istəyindən asılı olurdu. 1487-ci ildə verilmiş qanuna görə kəndlilər ağa torpağını tərk etmək hüququndan məhrum edilirdi. Qaçqın kəndlini gizlətməmiş şəxsləri isə cəzalandırmaq nəzərdə

tutulurdu. Digər qanun isə pan sahibliyində olan əyalətdən kənara ödəməyi qadınlara qadağan edirdi. 1512-ci ildə verilmiş qanun töycü verən kəndlini öz əmlakından hər hansı əşyani bağışlamaq və ya vəsiyyəət etmək hüququndan məhrum etdi. Öz ağaları əleyhinə iğtişas etməyə cəhd göstərən kəndlini ölüm cəzası gözləyirdi.

Dövlət quruluşu

Erkən çex monarxiyasına əvvəllər seçki yolu ilə seçilən, sonralar isə irsi müəyyən edilən **knyaz** başçılıq edirdi. Ali qanunverici, inzibati, məhkəmə və hərbi hakimiyyət ona məxsus idi. Knyazlığın torpaq fondu onun sərvətində olmuşdur. Knyazın xeyrinə əhalidən müxtəlif xərəc yığılır, ticarət və məhkəmə rüsumları tutulurdu.

Feodallardan ibarət təşkil edilmiş mərkəzi və yerli idarəetmə aparatı knyaz hakimiyyətinə tabe edilmişdi. Cari məsələlər knyaz yanında fəaliyyət göstərən yüksək rütbəli knyaz inzibati aparat nümayəndələrindən ibarət olan **Rada (Şura)** tərəfindən həll edilirdi. Radaın tərkibinə: **saray jupanı** (knyaz sarayını idarə edən), **komornik** (baş xəzinədar), saray hakimi və başqaları daxil idi. Bu vəzifəli şəxslərin hər birinə yerli inzibati aparatın müvafiq məmur vəzifəli şəxsi (uryadniklər) tabe etdirilmişdir.

Hərbi demokratiyanın elementlərini özündə birləşdirən xalq yığıncağı və ya azad çexlərin silah tutmaq qabiliyyəti olan kişilərinin ümumi yığıncağı knyaz qərarlarının rəsmi elan edildiyi orqana çevrilir. XI əsrdən isə xalq yığıncağı və ya "bütün çexlərin" toplantısının çağırılması dayandırılır. Həmin dövrdə isə dünyəvi və dini feodal əyanların yığıncağı olan **snem** və ya **seym** toplantıları çağırılırdı. Seym dövlət həyatının bütün mühüm məsələlərini – müharibə və sülh, xarici diplomatik əlaqələr, yüksək dövlət vəzifələrinə təyinatlar və s. məsələləri həll edirdi.

I Boleslavın dövründə əhalinin tayfalar üzrə bölgüsü ləğv edilir və ölkə inzibati ərazi vahidləri olan jupanlara (diyarlara) bölünür.

Jupanlara knyaz canişinləri başçılıq edirdilər. Onlar yerlərdə inzibati və məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirir, knyaz xeyrinə vergilər

toplayır, özləri üçün müxtəlif vergi və rüsumlar müəyyən edir, yerli xalq qoşun dəstələrinə başçılıq edirdilər.

Jupanlarla yanaşı, yerlərdə knyaz adından idarəçiliyi həyata keçirən və məhkəmə rüsumlarını yığan məmurlar da fəaliyyət göstərirdilər.

Çexiya feodal dövlətinin möhkəmlənməsindən sonra tayfa yığıncaqları jupan seymləri ilə əvəz edilir. Yerli jupanların maraqlarını ifadə edən jupan seymləri feodal əyanlarının nüfuzlu toplantısına çevrilirdi.

Mərkəzi və yerli knyaz məmurlar xidmət əvəzində mükafatlandırılaraq torpaq payları əldə edir və beləliklə, feodal torpaq mülkiyyətçiləri olurdular.

XI əsrin ortalarından (1055-ci ildən) başlayaraq Çexiya krallığı udellərə (xanədarlara) bölünür. Çex kralı iri torpaq sahiblərinə imunitet qramotaları (imtiyaz fərmanı) verərək yerli əhalinin iri feodal-lardan siyasi asılılığını rəsmiləşdirirdilər. Lakin digər feodal monarxiyalarından fərqli olaraq Çexiyanın əsas hissəsi bölünməmiş qalmış, mərkəzi hakimiyyət nisbətən zəifləmiş, knyaz inzibati, hərbi, məhkəmə hakimiyyətini qoruyub saxlaya bilmişdir. Artıq XII əsrin sonu, XIII əsrin əvvəllərində knyaz I Prjemisl Çexiya dövlət hakimiyyətinin vahidliyini bərpa etmişdi.

Çexiya feodal dövlətinin dövlət-hüquqi inkişafının xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarət olmuşdur ki, "Müqəddəs Roma imperiyasının" tərkibinə daxil olan Çex knyazlarının rəsmi hakimiyyət səlahiyyətləri alman imperatoru tərəfindən təsdiq olunmalı idi. Bu vəziyyətdən istifadə edən alman imperatorları Çexiyanın daxili işlərinə qarışır, taxt-tacə namizədlər arasında münaqişə yaradaraq özlərinə sərf edən knyazların hakimiyyətini təmin edirdilər. Öz növbəsində çex kralları alman imperatorlarına etdikləri xidmət əvəzində onlardan müxtəlif imtiyazlar əldə edirdilər. Belə ki, alman imperatoru I Fridrix Barbarossanın İtaliya yürüşlərinə kömək etmiş Çexiya knyazı **II Vladislav 1158-ci ildə imperatordan irsi kral titulu** alır və beləliklə Çexiya krallığına çevrilir.

XII əsrdə krallığın mərkəzi aparatı formalaşır. Çexiya knyazlığı dövründə mövcud olmuş və knyaz saray idarəçiliyinə başçılıq edən saray jupanı ilə yanaşı, bir neçə saray idarəçiliyi ilə bağlı vəzifələr: saray dəftərxanası, saray hakimi, xəzinədar, ovcubaşı və s. yaradılır.

Dövlət işlərinin aparılmasına pan və vladikilərin daxil olduğu Seymin təsiri böyük olmuşdur. Seymin razılığı olmadan kral yeni qanunlar verə, ölkədən kənardakı hərbi səfərlərdə iştirak edə bilməzdi. Dövlət xəzinə torpaqları və feodal mülkləri ilə bağlı müharibələrin həlli, starşınaların hüquqlarının pozulmasına görə knyaz hakimlərinin dəyişdirilməsi, həmçinin taxt-taca namizədlər arasında mübarizədə knyazın seçilməsi kimi məsələlər seymin səlahiyyətinə daxil idi.

Çexiya krallığının rəsmiləşdirilməsindən sonra yerli idarəçilikdə də dəyişiklik edildi. Əvvəla dövlət xəzinəsində olan torpaqların imtiyaz hüququnda feodallara verilməsi, dövləti yerli pan və vladikilərdən asılı edirdi. İkincisi isə yerli idarəçilik mərkəzdən göndərilən məmurlar tərəfindən deyil, yerli feodallar tərəfindən həyata keçirilirdi.

XII əsrdə Çexiyanın inzibati ərazi bölgüsündə müxtəlif adlarla iri vilayətlər yaranır. Hər bir vilayətin mərkəzi, knyaz canişini olan **kaştelyanın** başçılıq etdiyi iri şəhərlər olmuşdur. Kaştelyan vilayətdə (bu vilayətlər Çexiyanın müxtəlif yerlərində kray, krain, nahiyə və jup adlanırdı) hərbi və polis funksiyasını yerinə yetirirdi. Şəhərlərə tabe edilmiş kəndlərlə bağlı idarəçiliyi də kaştelyan həyata keçirirdi. XII əsrdə kaştelyan idarəçiliyi yanında bir neçə vəzifəli şəxs: vilayət hakimi, knyaz gəlirini yığan komorniklər, knyaz torpaq mülklərini idarə edən vladari, ovçubaşı, meşəbəyi və s. fəaliyyət göstərirdi. Göstərilən vəzifəli şəxslər knyaz sahibliyində olan torpaqlardan gələn gəlir hesabına təmin edilirdilər. Bütün vəzifələri yerli feodal torpaq sahibləri tuturdular.

Yerli əhəmiyyətli işləri müzakirə etmək üçün feodalların kray qurultayı adlanan yığıncaqları toplanırdı. Kray qurultayının üzvü olan feodallar yerli hərbi birləşmənin özəyini təşkil etməklə zəruri hallarda vilayətin şəhərlərinin müdafiəsində iştirak edirdilər.

Çexiyada silki nümayəndəli monarxiyanın təşəkkülü, Alman İmparatorunun "Müqəddəs Roma imperiyasında" aparıcı yerə çıxması övrü ilə üst-üstə düşür. 1347-ci ildə çex kralı I Karl Lüksemburqun Alman imperatoru seçilməsi Çexiyanın imperiya daxilində imtiyazlı dövlətə çevrilməsinə səbəb oldu. **1356-cı il "Qızıl bulla"** qanununa görə Çexiyada Lüksemburqlar sülaləsinin hakimiyyəti başa çatdırsa,

yeni kralı Çex Seymi tərəfindən seçmək nəzərdə tutulurdu. Məhz bu dövrdən başlayaraq dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsində seymin rolu artır. Husçu müharibələrinə qədər Seymin tərkibi əsasən ruhani və dünyəvi feodallardan ibarət olmuşdur. İri feodallar Seymdə şəxsən özlərini, vladikilər isə seçdikləri nümayəndələri vəsaiti ilə təmsil olunurdular. Hər də bir Seymin yığıncaqlarına şəhər nümayəndələri də dəvət olunurdular. Lakin kral çox vaxt özü meşşanlarla ayrıca razılığa gəlməyə üstünlük verirdi.

Huşçular hərəkəti dövründə şəhərlərin də iştirak etdiyi silki nümayəndəli monarxiyanın rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdı. Belə ki, Taboritlər (Tabor şəhərinin adı ilə) kilsəni tənqid etməklə yanaşı, şəhərlərin hüquqlarının genişləndirilməsi uğrunda da mübarizə aparırdılar.

Huşçularla mübarizədə bir sıra məğlubiyyətə uğrayan imperator və Roma papası husçuların mühafizəkar qanadı ilə əlaqəyə girərək "Praqa kompaktları" adlanan razılıq əldə edirlər. Sənədə görüldüyü kimi, kilsə ömlətinin sekulyarizasiyası (müsadirə edib, dünyəvi mülkiyyətə qatmaq), cinayət işlərinin kilsə yurisdiksiyasından götürülməsi kimi taboritləri heç də tam qane etməyən siyasi qərarlar verildi. Lakin "**Praqa kompaktları**"na qədər taboritlərlə ittifaqda olan varlı bürgerlər və xırda zadəganlar müqavilədən razı qalmışdılar. Onlar imperatorun tərəfinə keçdilər.

Huşçu müharibələrindən sonra çex panları şəhəriləri Seymin işindən uzaqlaşdırmağa çalışırdılar. Lakin onlar öz istəklərinə nail ola bilmədilər. Beləliklə Çex Seymi üç silkdən – pan, vladik və şəhərlilərdən ibarət fəaliyyət göstərirdi. **Pan silki** Seymin iclaslarında şəxsən öz adlarından, **vladikilər** yerli orqanlar tərəfindən, **şəhərlilər** isə öz nümayəndələri arasından seçilərək təmsil olunurdular. Fransa Baş ştatlarında olduğu kimi, hər bir silk ayrıca iclas keçirərək müxtəlif məsələləri müzakirə edir və qərar qəbul edirdilər. Əvvəlcə pan silk qərar qəbul edir və müzakirə üçün vladikilər silkinə verir, onlar işi təklif və əlavələrlə onu şəhər silki nümayəndələrinin müzakirəsinə keçirirdilər. Hər üç silk tərəfindən müzakirə edilərək qəbul edilmiş və kral tərəfindən təsdiq edilmiş qərar qanun qüvvəsinə malik olur və zemski lövhəsi adlanan xüsusi kitabə daxil edilirdi.

Çexiya Seyminin səlahiyyətləri çox geniş idi. Belə ki, başa çatmış sülalənin hakimiyyəti əvəzinə yeni kral sülaləsini seçir, taxt-tacə sahib olan kralı qəbul edir, qanunvericilik fəaliyyəti ilə məşğul olur, müharibə və sülh məsələlərini müzakirə edir və əsas funksiya kimi vergilərin müəyyən edilərək yığılması üçün razılıq verirdi. Əslində Çexiya Seymində üstünlük pan oliqarxiyasının əlində idi. Polşa və digər Qərbi Avropa şəhərlərindən fərqli olaraq, Çexiya şəhərlərinin siyasi fəallığı çox zəif olmuşdur. 1500-ə qədər Vladislavın verdiyi qanun şlyaxta zadəganlarının inhiyaz və üstünlüklərini təsdiq etməklə şəhər patrisilərini Çexiya Seymində iştirakdan uzaqlaşdırdı. Beləliklə, Çexiyada "zadəgan demokratiyası" vladiklər silki panlara qarşı dura biləcək qüvvəyə çevrilə bilmədilər. Pan oliqarxiyasında, demək olar ki, bir neçə adlı-sanlı və varlı sülalələr hökmranlıq edirdilər.

Məhkəmə sistemi. XIII əsrdə kral II Prjemisl Ottokarın dövründə məhkəmə islahatı keçirildi. Ali məhkəmə instansiyası kimi Zem məhkəməsi təsis edilirdi. Zem məhkəməsi Praqa vilayət məhkəməsi olaraq, Praqa burqrafından, Praqa komernikindən, Praqa hakimindən (krallığın ən ali hakimi) və katibdən ibarət idi.

Yerlərdə cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsini popravslav həyata keçirirdi. Popravslavlar kral tərəfindən hər vilayətə (kraya) təyin edilirdilər. Torpaq sahibləri arasında mülki işlərlə bağlı mübahisələrə andlı iclasçılar olan yerli feodalların (kray hakimlərinin) iştirakı ilə Kray məhkəməsində baxılırdı.

Feodaldan asılı kəndlilər üzərində məhkəmə işləri feodalların (saray hakimləri) ixtiyarında idi.

Şəhər idarəçiliyi. Erkən feodalizm dövründə şəhərlər knyaz inzibati idarəçiliyinə tabe edilmişdi. Şəhərlərin artması, xüsusilə alman məskənlərinin salınmasından sonra şəhər özünüidarəçiliyi yaranırdı. İlk dövrlərdə Çexiya kralları özünüidarəçiliyi alman şəhər hüququ əsasında yalnız alman şəhərlərinə verirdisə, sonralar isə çex əhalisinin məskunlaşdığı şəhərlər də özünüidarəçilik hüququ əldə etdilər.

Çexiya knyazlığı dövründə şəhər məhkəməsi və idarəçiliyi **voyt** və ya **soltisa** adlanan və kral tərəfindən ömürlük və varisliklə vəzifəyə təyin edilən şəxslər tərəfindən həyata keçirilirdi. Andlı Şurası və

ya **şeffenlər** də məhkəmə və idarəçiliklə bağlı funksiyaları yerinə yetirirdilər. Sonrakı dövrlərdə növbə ilə həyata keçirilən, burqmistrlərin başçılığı ilə şəhər idarəçiliyi təşkil olunurdu. Məsləhətçilərin tərkibi hər il yarımbarı, ya da kral məmurları olan podkomorniklər və ya əhali (meşşanlar) tərəfindən seçilən vətəndaşlar hesabına dəyişdirilirdi.

Mülki və xırda cinayət işləri üzrə məhkəmə araşdırmaları hakimlərin və şeffenlərin (andlıların) icraatında idi. Onlar konkret olaraq bütün şəhərlərdə qüvvədə olan **Nürnberq** və ya **Maqdeburq** şəhər hüquqları əsasında mövcud olan hüquq normalarını rəhbər tuturdular.

Cəxiya krallığında **Praqa, Kutnaya Qora, Xeb** kimi kral şəhərləri və ya imtiyazlı şəhərlər mövcud olmuşdur. Bu şəhərlər kral torpaqlarında yerləşməklə, geniş özünüidarəçilik və imtiyaz hüquqlarına malik olmaqla birbaşa kralın tabeçiliyində idilər. Kral torpaqlarında yerləşən, lakin özünüidarəçilik hüququ olmayan şəhərlər dövlət xəzinəsi (komor) idarəçiliyinə verilir və komor şəhərləri adlanırdı.

XI-XIII əsrlərdə kilso xüsusi imtiyaz əldə edərək "**dövlət içəri-sində dövlət**" statusuna malik olur. İri torpaq fonduna malik olan kilsədən nəinki feodaldan asılı kəndlilər, həmçinin kilsədən lən hüququnda nadel almış çoxsaylı vassalar da asılı idilər.

Kilsə, həmçinin kralın xeyrinə toplanan bütün vergilərdən azad edilməyə də nail olmuşdu. Ruhanilərin dünyəvi məhkəmələrdə mühakimə edilməsi də qadağan edilirdi. Öz növbəsində isə kilso əhəlini dini məsələlərlə bağlı mühakimə etmək hüququnu özündə saxlayırdı.

Hüququn əsas cəhətləri

Hüququn mənbələri. Erkən feodalizm dövründə hüququn yeganə mənbəyi adətlər olmuşdur. Orta əsr yazılı mənbələri çex adət hüququ barədə çox az məlumat verir və adət hüququnun məcəllələşdirilməsi ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən aparıldığı göstərilirdi. Cəxiya hakim feodal sinfi adət hüququnun rəsmi, dövlət tərəfindən məcəllələşdirilməsinə heç bir cəhd etməirdi.

Fərdi məcəllələşdirmə aparmaqla adət hüququ külliyyatlarının yazıya köçürülmüş nümunələrinə XIII əsrdə tərtib edilmiş, əsasən par-

məhkəmələrindəki prosessual hüquq normalarını özündə birləşdirən 240 maddədən ibarət "Rozemberqli yaşlı panın kitabı", XIV əsrdə yazılmış feodal arasında mübahisələrin prosessual normalar əsasında araşdırılmasına həsr olunmuş 93 maddədən ibarət "Bir sıra zem hüququ", 1400-cü ildə hazırlanmış "Dubalı pan Andrey tərəfindən yazılmış çex zem hüququnun təfsiri" və başqaları aid edilirdi.

Çexiya feodal hüququ barədə tam geniş məlumat görkəmli çex hüquqşünası Viktorina Kornelişanın XIV əsrdə yazdığı "Çexiya torpaqlarının zem hüququ 9 kitabda" əsərində feodal hüquq normalarının məcolləşdirilməsi öz əksini tapmışdı.

Hüququn digər mühüm mənbəyini çex krallarının qanunvericilik aktları təşkil edirdi. İlk belə aktlardan biri Brjetislavin 1039-cu ildə verdiyi, köhnə adət hüquqlarının ləğv edilməsinə yönəlmiş (çoxarvadlılığa, nikahdan kənar ölaqələrə, nikahsız uşaq doğumuna və s.), həmçinin qətlə görə müqəssirin təqib olunması və s. hüquq normaları barədə dekreti olmuşdur. XIII əsrdə Konrad Ottonun verdiyi statut feodalların imtiyazlarını müəyyən edirdi.

Çex hüququnun mənbəyinə məhkəmə presedentləri də (təcrübəsi) daxil idi. Belə ki, zem məhkəmələrinin mülki və cinayət işləri üzrə qəbul etdikləri qərarlar aşağı instansiyalar üçün presedentlər olurdu. Zem məhkəmələrinin qəbul etdiyi qərarlar, həmçinin digər dövlət-hüquqi normativ aktlar "zem lövhələrinə" daxil edilərək hüquqyaratmada istifadə edilirdi. "Zem lövhələrinə" xüsusi şəxslərin mülki işlər üzrə bağladığı müqavilə nümunələri, həmçinin bəzi cinayət hərrəkətlərinin prosessual qaydaları da daxil edilirdi.

Çex hüququnda hər bir silkin özünə aid hüquq normaları mövcud olmuşdur. Zem hüququ feodal sinfi arasında münasibətləri tənzimləyirdi. şəhər hüququ meşşanlar, kanon hüququ ruhanilər arasındakı ictimai münasibətləri müəyyən edirdi.

Feodal mülkiyyət hüququ torpaq üzərində iki əsas mülkiyyət hüquqi münasibətlərini tənzimləyirdi. Dedina adlanan özəli torpaq mülkiyyət institutu irsi sahibliyi müəyyən etməklə nəsil-dən-nəslə verilibdi. Xidmət müqabilində verilən şorti torpaq mülkiyyəti məhdud sahiblik hüququnu müəyyən edirdi. XII əsrə qədər dedinaya sahib ol-

maq panların imtiyaz hüququ idi. Şorti torpaq mülkiyyəti isə vladik-lara (zadogan) xidmət əvəzinə verilirdi. Şorti torpaq mülkiyyətini öz-göninkiləşdirmək, vərəsəliyə vermək, bəxşiş etmək qadağan edilirdi. Əgər şərtin pozulması baş verərdisə, həmin torpaqlar ilkin sahibi (kral) tərəfindən geri alınır.

XII əsrdən başlayaraq dedina mülkiyyəti ilə şorti mülkiyyət arasında fərqlər azalmağa başlayır. Belə ki, Otton Konradın 1229-cü ildə verdiyi statut şorti torpaq mülkiyyətini len hüququnda kişi xətti üzrə irsi verilməsi qaydasını müəyyən edirdi.

Çex feodal hüququ əzəli nəslə torpaq mülkiyyəti forması ilə satın almış torpaq mülkiyyəti formalarını fərqləndirirdi. Satın alınmış torpaqlar sahibinin tam sərəncamında olmaqla, ondan sahibin istədiyi kimi istifadə etmək hüququ təsbit olunurdu. Əzəli nəslə torpaqlar isə öz-göninkiləş-dirilərək yaxın qohumlar həmin torpaqları satdığı andan bir il bir gün müddətində almaq hüququna malik idilər. Daşınmaz əmlakın digər mülkiyyətçiyə verilməsi mürəkkəb formalızın tətbiq olunmaqla əldən ələ ötürülür və sənə tərəfindən təsdiq edilərək zem lövhələrində qeydiyyatla alınır.

Çex hüququna əmlak əldə etmiş viddəli mülkiyyət sahibinə həmin əmlakdan istifadə hüququnu müəyyən edən normalar məlumi idi. Belə ki, daşınmaz əmlaka sahib olma hüququnun əldə olunması müddəti 3 il 18 həftə müəyyən edilmişdi.

Feodal mülkiyyət hüququ həm cinayət hüququ, həm də mülki hüquq normaları əsasında müdafiə olunurdu. Özgədə qanunsuz sahiblikdə olan mülkiyyəti tələb etmək üçün vindikasiya iddiası qaldırılırdı.

Ailə-nikah hüququ. Ailənəlik münasibətlərində ibtidai icma quruluşu qalıqlarının (çoxarvadlılıq, yaxın qohumlar arasında nikah, gələnin uğurlanması) qalmasının davam etməsi, xristianlığın qəbul edilməsi və feodal dövlətinin möhkəmlənməsindən sonra həmin dövlət, həm də kilisə tərəfindən təqib edilirdi. Brjetislavın 1039-cü il dekreti çoxarvadlılığı, qan qohumları arasında nikahı və s. qadağan edirdi. "Bir sıra zem hüququ" qanunnaməsində göstərilirdi ki, əgər oğlan qızın razılığı ilə onu qaçırırsa, onlar birlikdə tutularaq qızın atasına veri-

lirdilər. O, isə hər ikisinin başını vurdururdu. Əgər qızın oğurluğu onun razılığı olmadan törədilirdisə, onda qızı oğurlayanın başı vurulurdu.

Xristianlığın qəbul edilməsindən sonra ailə-nikah münasibətləri kanon hüququ ilə tənzimləndi.

Çex hüququ ər-arvad əmlakının ayrıca mövcud olmasına təminat verirdi. Belə ki, ərİN vəfat etməsi və ya boşanmadan sonra əgər varislər olmazdysa, qadın və onun valideyinləri həmin əmlak üzərində sərəncam vermək hüququna malik idilər. ərİN sağlığında qadının məhkəmədə iddia qaldırmaq hüququ mövcud olmuşdur. Əgər əmlak bölünürdysə, qadın bütün əmlak üçün cavabdehlik daşıyırdı. Əmlak (cehiz) ərİN sərəncamına daxil edilirdisə, o, həmin əmlakı özgenin-kləşdirmək hüququna malik olurdu. ərİN vəfatından sonra dul qalmış qadın öz uşaqları ilə həmin ailədə qalıb yaşaya bilirdi. Lakin öz arzusuna müvafiq olaraq cehizini götürərək çıxıb gedə də bilirdi.

Vərəsəlik hüququnda qanun üzrə vərəsəliyə üstünlük verilirdi. Kişi cinsindən olan varislər ilk növbədə mirasa sahib olmaq hüququna malik idilər. Qızlar isə cehiz almaq və birbaşa varislər (qardaşlar) olmadıqda isə mirasa sahib olmaq hüququnu öldə edirdilər. Miras varislər arasında bərabər bölüşdürülürdü.

Cinayət və cəza. Çexiya dövlətinin cinayət və cəza sistemi ilk növbədə feodaldan asılı kəndlilərə qarşı yönəlmişdi. Ağalarından şəxsi və məhkəmə asılılığında olan kəndlilər feodal cəza sisteminin ağırliqlarına dözməyərək tez-tez üsyan edirdilər. Feodal öleyhinə yönəlmiş çıxışlara qarşı ibtidai icma quruluşu və erkən orta əsrlərdən qalma elliklə zəmanətdən geniş istifadə olunurdu. Belə ki, kənddə baş vermiş cinayət və digər təhlükəli əməllərə qarşı kollektiv məsuliyyət müəyyən edilirdi. Cinayət törətmiş müqəssirlə yanaşı, onu gizlətməmiş şəxslər də cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurdular.

Çex cinayət hüququ normaları sinfi xarakter daşıyırdı. Belə ki, əgər eyni silkdən olanlardan biri digərinə bir sille vurardysa, xəsarət alan tərəf ona iki sille və burnuna bir yumruq vurmaq hüququna malik idi. Əgər bu hərəkəti aşağı silkdən olan yuxarı silkə qarşı törədərdysə, onun öli kəsilirdi. Panlara və ya vladikilərə qarşı eyni hərəkəti törətmiş asılı kəndli başı ilə cavab verirdi.

Çex adət hüquq və qanunvericilik sistemi cinayətlərin dörd böyük qrupunu müəyyən edirdi: 1) kilsə və din əleyhinə olan cinayətlər, 2) dövlət əleyhinə olan cinayətlər, 3) şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər, 4) mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər.

Din və kilsə əleyhinə olan cinayətlər xristianlığın qəbul edilməsindən sonra formalaşmışdı. Brjetislavın dekretinə görə kilsə göstərişlərinin pozulmasına görə on müxtəlif cəzalar, o cümlədən ölüm cəzası müəyyən edilirdi.

Dövlətə cinayətlərə kral və dövlət əleyhinə xəyanət, qiyam, "zəm qanunları əleyhinə yönəlmiş cinayət hərəkətinə görə canını" gizlətmək, hakimiyyət orqanlarına müqavimət göstərmək, məhkəmə hakimiyyətinə qarşı (hakimi təhqir etmək, təkbətək döyüşə gəlmək və s.) cinayətlər aid idi.

Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlərə də xüsusi diqqət verilirdi. İlk dövrlərdə qan pulu ilə əvəz olunması praktikası tətbiq edilirdi. Ottotunun 1229-cu il verdiyi statuta görə qətli törətmiş şəxs qan pulu ödəməklə yaşadığı yerdən qovulurdu. Qan pulunun miqdarı vasitəçinin iştirakı ilə müəyyən edilirdi. Bəzi adətlərə görə qatil və mərhumun qohumları barışıq (pokor) mərasimi keçirirdilər. Pokor barışıq mərasimi qohumların qan intiqamının aradan qaldırılmasına yönəlmişdi. Bədən xəsarəti ilə nəticələnən cinayətlərə görə cərimə ödəmək nəzərdə tutulurdu.

Xüsusi mülkiyyətin qorunmasına böyük diqqət verilirdi. Erken adət hüququna görə cinayət yerində tutulmuş oğrunu məhkəməsiz asmaq, əmlakını isə kralın xeyrinə müsadirə etmək müəyyən edilmişdi. Konradın 1189-cu ildə verdiyi dekret isə oğrunu tutaraq məhkəməyə gətirmək, əmlakını zərərçəkmişin xeyrinə müsadirə etmək, özünü isə kral hakimiyyəti orqanlarının mühakiməsinə verməyi nəzərdə tuturdu. Gecələr törədilmiş oğurluğa görə dərhal ölüm cəzası verilirdi.

Çex feodal hüququ cəzaların bir neçə qrupunu fərqləndirirdi: ölüm cəzası, həbsxana, bədən üzvlərinin kəsilməsi, mülki hüquqlarda məhrum etmə, yaşadığı orazıdan sürgün etmə, əmlakın müsadirə edilməsi. Göstərilən cəzalarla yanaşı, zərərçəkmişin xeyrinə dövlət tərəfindən sanksiyalaşdırılmış ziyanın ödənilməsi də nəzərdə tutulurdu.

Məhkəmə prosesi. Çexiyada məhkəmə prosesi silki xarakter daşıyırdı, yəni hər silkin öz məhkəmə orqanı mövcud idi. Fərdi məəcəllələşdirmələrdə cinayət və mülki-prosesual işləri fərqləndirilmirdi. Proses xüsusi ittiham xarakterli olmaqla zərərçəknişin və onun yaxın qohumlarının təşəbbüsü ilə başlayırdı. Proses ciddi formalizmi ilə fərqlənirdi.

Məhkəmə istintaqına başlamaq üçün qətlə yetirilənin qohumları şifahi olaraq hadisə barədə, qatilin kim olması və s. haqqında məlumat verirdilər. Cavabdehin məhkəməyə çağırılmasına qədər hakim cinayətin baş verdiyi yeri, cinayətin izlərini, meyitin müayinəsini, köynəkdəki qan izlərini və s. maddi sübutlar götürülərək məhkəməyə gətirilirdi. Tədqiqatın nəticələri protokola köçürülərək ittihamçı tərəfin şikayətləri ilə birlikdə zem lövhəsinə daxil edilirdi. Bundan sonra cavabdeh məhkəmənin təyin etdiyi vaxtda prosesə gəlməli idi. Cavabdehin məhkəmə prosesinə gəlməməsi onun çox əlverişsiz şəraitə düşməsilə nəticələnmə bilirdi. Məsələn, qətl cinayətləri ilə bağlı, üç dəfə göndərilmiş çağırışdan sonra prosesə gəlməyən təqsirləndirilən şəxs ittihamçı (zərərçəkmiş) tərəfindən elə ilk rastlaşmada qətlə yetirilə bilirdi.

Məhkəmə prosesi başlayarkən tərəflər müəyyən edilmiş qaydaların qorunmasına təminat verilməsini tələb etmək hüququna malik idilər. Prosesdə birinci olaraq iddiaçı və ya ittihamçı çıxış edirdi. Tərəflər vəkil tutmaq səlahiyyətlərinə malik idilər. Vəkillər isə öz növbəsində iki nəfər pan olmaqla özlərinə məsləhətçi müəyyən edirdilər. Cavabdeh müqəssir olmadığını sübut etməyə cəhd göstərməli idi. Onun göstərdiyi dəlillər çox inandırıcı olmalı idi. Cavabdeh çoxsaylı sübutlardan, o cümlədən şahid ifadələri, maddi sübutlar, and içmək və s. istifadə edirdi. Əgər onun gətirdiyi dəlillər kifayət etməzdisə, onda olbəyaxa döyüş təyin edilirdi. Lakin döyüşdən əvvəl tərəflər birinci yığılan tərəfin məğlub hesab ediləcəyi şərti barədə and içməli idilər. Zədənənlər qılnc və qalxanla, kəndli və şəhərlilər isə silah gəzdirmək hüququndan məhrum olduqlarına görə dəyənəklə vuruşurdular. Döyüşənlər hər saatdan bir üç dəfə istirahət edə bilirdilər. Qələbə çalan tərəf rəqibin başını kəsirdi. Döyüşmək istəməyən cavabdehi sürgün edirdilər.

Üç dəfə məhkəməyə gəlməyən cavabdehi iddiaçı ilk qarşılaşdığı anda öldürmək hüququna malik idi. Lakin iddiaçı cavabdehə arvadı ilə birlikdə rast gəlirdisə və arvadı onu öz paltarına bükərək "qoruyardısasa", onda iddiaçı qan intiqamını başqa "vaxta" keçirməli idi. Çex adət hüququna görə qətlə yetirilən şəxsin kişi cinsindən olan qohumları olmazdysa, onda mərhumun arvadı və ya qızı cavabdehlə döyüşə çıxmalı idi. Bu zaman adət hüququ qadınlara üstünlük hüququ müəyyən edirdi.

XVI əsrdə ordalı, məhkəmə sübut növü kimi, praktikadan çıxartıldı.

Vindikasiya məhkəmə iddiasını əsaslandırmaq üçün iddia qaldıran həmin ərəzidə yaşayan 9 nəfər şahid gətirməli və onlardan üç nəfəri cavabdehin göstərişi ilə and içməli idi. Şahidin gecikməsi və ya and içərkən səhvə yol verməsi cavabdehin bəraət alması ilə nəticələnə bilirdi.

IV FƏSİL

CƏNUB SLAVYANLARININ DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

BOLQARISTANIN DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

Ümumi tarixi icmal

E.ə. VIII-VI əsrlərdə frakiya tayfaları müasir Bolqarıstan ərazisində məskunlaşmışdılar. VII əsrdən Qara dəniz sahilı boyunca yaranan yunan koloniyaları frakiya tayfalarına böyük təsir etmişdi. E.ə. V əsrdə Bolqarıstan ərazisində ilk dövlət qurumu olan Odris çarlığı yarandı. Bizim eranın əvvəllərində Frakiya torpaqları Roma imperiyasına birləşdirildi. Roma imperiyası bölündükdən sonra Frakiya və Meziya əyalətləri Bizans imperiyasına daxil edildi.

VI əsrdə slavyan tayfaları Balkan yarımadasında məskunlaşmağa başladılar. VII əsrdə Meziyada "yeddi slavyan tayfa" ittifaqı yaranır. Meziya şimalda Dunay çayı, cənubda Stariy Planin, qərbdə İskir (Timok), şərqdə isə Qara dənizlə əhatə olunmuşdu. Bu dövrdə Meziya ərazisində feodal münasibətləri yaranmağa başlayırdı.

677-678-ci illərdə **Asparux xan** başda olmaqla türk tayfalarından olan bulqarlar Meziya ərazisinə daxil olaraq Bizansı məğlub edirlər. 681-ci ildə Bizansı ağır məğlubiyyətə uğradan bulqarlar Bizans imperatoru IV Konstantini sülh bağlamağa məcbur edirlər. Beləliklə, slavyan və bulqar tayfalarının ittifaqı Bizansa qarşı etibarlı müdafiə birliyi olmaqla, faktiki olaraq, tarixdə Birinci Bolqar çarlığının əsasını yaratdı. Asparux xan paytaxtı Pliska şəhəri olan **Birinci Bolqar (680-1018-ci illər) çarlığının** başçısı oldu.

Bolqar çarlığında feodal münasibətləri inkişaf etməkdə idi. Dövlətdə xan və onun yaxın oyanları, həmçinin drujina böyük rol oynayırdı. Çarlıqda slavyan tayfaları xanın ali hakimiyyətini qəbul etməklə yanaşı, ayrı-ayrı vilayətləri idarə edirdilər. Xristianlığın 865-ci ildə rəsmi din kimi qəbul edilməsi dövlətin slavyanlaşmasını sü-

rətləndirdi. Bütün bunlar türk bulqarların slavyanlaşmasına, etnik fərqlərin aradan qaldırılmasına və slavyan dilli vahid bolqar xalqının yaranmasına kömək edirdi.

IX əsrin əvvəllərində Bolqarıstan böyük dövlətə çevrildi. Kırım xanın (802-815-ci illər) və knyaz Borisin (852-888-ci illər) dövründə Bolqarıstan ərazisi genişlənərək qərbdə Böyük Karl imperiyası ilə sərhəd təşkil edirdi. Boris xan Bizansın təsiri ilə 865-ci ildə xristianlığı qəbul etmişdi.

Knyaz Simeonun (893-927-ci illər) hakimiyyəti illərində Bolqarıstan Balkan yarımadasında hökmran dövlətə çevrildi. Serbiya və Makedoniya əraziləri də onun tərkibinə qatıldı. 918-ci ildə Simeon özünü bulqar və rumların bizansların imperatoru (vasilevs) çar) elan etdi. Bolqarıstan din sahəsində də avtokefəlliyə əldə edərək bolqar yepiskoplarının yığınağında bolqar kilsəsinin müstəqil olduğunu və öz patriarxlarının seçildiyini elan etdilər.

Simeonun imperiyası daxili iqtisadi və etnik birliyə malik olmamış, yalnız müvəqqəti hərbi-feodal gücə arxalanmışdı. Xorvat krallığını özünə tabe etməyə çalışan Simeonun cəhdləri uğursuzluqla nəticələnmişdi.

Bolqar çarlığı Simeonun oğlu Pyotorun dövründə (927-969-cu illər) vilayətlərə parçalanır. Hakim sinfin daxilində isə tez-tez fikir ayrılığı yaranırdı. Bütün bunlar dövlətin hərbi gücünü və birliyini zəiflədirdi.

Sosial ziddiyyətlərin gərginləşməsindən istifadə edən Bizans X əsrin ortalarında bolqarlara qarşı qəti hücumla başladı. Bu dövrdə bolqar dövləti Şərqi və Qərbi çarlıqlara parçalanmışdı. Bolqarıstan 968-971-ci illərdə Kiyev Rus dövləti ilə Bizansın müharibə meydanına çevrildi. Müharibələr ölkənin təsərrüfatına ağır zərbə vurur, kəndlilərin istismarını daha da artırırdı. Rus knyazı Svyatoslavı Bolqarıstandan çıxaran Bizans imperatoru İoahan Simisxiy paytaxtı Preslav şəhəri olan Şərqi Bolqarıstanı işğal edir. İşğal olunmuş Qərbi Bolqarıstan mərkəzi Oxrida ilə birlikdə tezliklə imperator II Vasili tərəfindən ələ keçirilir. **1018-ci ildə Bolqar çarlığı qəti olaraq süqut edir.**

X əsrin birinci yarısında Bolqarıstanda boqomilçilik (abidlər) adlanan böyük antifeodal kəndli hərəkatı başlandı. Boqomilçiliyin əsası dünyanın ikiliyi və xeyirli şərin mübarizəsi haqqında təsəvvürdən

ibarət idi. Bolqar xalqı eyni zamanda yadellilərin zülmünə qarşı da ciddi müqavimət göstərirdi.

Birinci Bolqarstan dövlətinin süqutu və Bizans işğalı xalqın vəziyyətini ağırlaşdırır, vergi və mükəlləfiyyətlərin əhalini müflisləşdirirdi. Bizans dövləti yeni vergi və mükəlləfiyyətlər sayını artırır. Kilsə (kanonikon) xeyrinə də vergi verilirdi. Məmurların rüşvətxorluğu və soyğunçuluğu əhalinin vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı.

Feodal münasibətləri və Bizans işğalı kəndlilərin müflisləşməsi və təhkimçiyə çevrilməsini sürətləndirirdi. XII əsrin ortalarında azad kəndlilərin sayı sürətlə azalırdı. Bizansın himayəsinə keçmiş bolqar feodalları öz torpaq mülkiyyətini və imtiyazlarını saxlamaqla kəndliləri istismar edirdilər.

Bizans hökmranlığı dövründə iri torpaq mülkiyyəti, xüsusilə də kilsə monastır sahibliyi hökmranlıq edirdi. Bizans imperatorları imtiyaz hüququnda bolqar kəndlilərini dünyəvi feodallara və məmurlara, həmçinin kilsə və monastırlara verirdilər.

Bizans zülmünə qarşı ilk kütləvi üsyan Qərbi Bolqarıstanda 1040-1041-ci illərdə başladı. Üsyanı birbaşa səbəb natural verginin pul vergisi ilə əvəz olunması olmuşdur.

1071-1073-cü illərdə Bolqarıstanda və Serbiyada ikinci böyük üsyan baş verdi.

XII əsrin sonlarında Bizans ayrı-ayrı müstəqil hissələrə bölünür. Serbiya kralı Stefan Nemanıç Balkanların xeyli hissəsini Serbiya dövlətinə birləşdirir.

1185-ci ildə Tırnovada Bizans zülmünə qarşı üsyan qalxdı. 1187-ci ildə Bolqarıstan müstəqillik əldə edir və **İkinci Bolqar çarlığı (1187-1396-cı illər)** yaranır. İkinci Bolqar çarlığına başçılıq edən çar Asen (1187-1197-ci illər) dövlətin möhkəmlənməsinə nail olur. Onun qardaşı Kaloyan dövründə (1197-1207-ci illər) Bolqar dövlətinin Bizans işğallarından əvvəlki sərhədləri bərpa olundu.

İkinci Bolqar çarlığı II Asenin dövründə (1218-1241-ci illər) ən yüksək inkişafına çatır. Onun hakimiyyəti illərində bolqarlar Frakiya və Makedoniyayı işğal edir, Epir və Fessaliyanın bir hissəsini özlərinə tabe edirlər. II Asenin sələflərinin dövründə Bolqar tədricən çarlığı

zəifləyir. 1261-ci ildə Konstantinopolu yenidən özünə qaytaran Bizans Frakiya və Makedoniyanın xeyli hissəsini işğal edir.

XIII əsrin ikinci yarısında iqtisadi cəhətdən zəifləmiş Bolqar çarlığı monqoltatarlardan asılı vəziyyətə düşür. XIV əsrin ikinci yarısında Bolqar çarlığı pərakəndəlik dövrünü keçirir. 1365-ci ildə üç yeni müstəqil qurumlar Tırnovo, Vidinski və Dobruca yaranır. Bu dövlətlərin də hər biri daha kiçik, boyarların başçılıq etdiyi feodal sahibliyinə bölünürdülər.

XIV əsrin sonlarında Osmanlı imperiyası Bolqar knyazlıqlarını zəbt etməyə başladı. 1393-cü ildə Plovdiv (Filippol), Sofiya, Varna daha sonra isə ölkənin paytaxtı Tırnova türklər tərəfindən tutuldu. 1396-cı ildə Nikopol və Vidin şəhərlərinin işğal edilməsilə İkinci Bolqar çarlığının süqut etməsi başa çatır.

Yalnız 1877-1878-ci illərdə Rus-Türk müharibəsindən sonra bağlanmış San Stefano (1878-ci il) sülh müqaviləsi Bolqarıstanın müstəqil olması üçün imkan yaratdı. Lakin həmin il Berlin konqresində azad olunmuş Bolqarıstan iki hissəyə parçalandı. Bolqarıstanın cənubunda Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil olan Şərqi Rumeli vilayəti, şimalında isə paytaxtı Sofiya olan və Osmanlılardan vassal asılılığında olan Bolqarıstan knyazlığı yarandı.

İctimai quruluş

VII əsrdə yaranan feodal ictimai münasibətləri Bolqar cəmiyyətinin iki sinfi: feodal torpaq sahiblərinə və kəndli-icmaçılara bölgüsünü qəti olaraq formalaşdırdı.

Hakim feodal sinfi nəslə ağısaqqallardan, knyaz drujinasından və ruhanilərdən ibarət təşkil olunmuşdu. İri feodallar boyarlardan və onların vassallarından ibarət olmaqla süzerenlik əlaqələrinə əsaslanırdı. Siyasi hakimiyyət iri feodal oyanlarına məxsus idi. Bolqar çarlarının verdikləri qramotalarda (fərmanlar) onlar "**böyük boyar**" və "**kiçik boyar**" adlandırılırdılar. Sonrakı dövrlərdə boyar silki, fərqlənmiş **drujinalar** və **çar məmurları** hesabına artırdı. İri feodalların, öz torpaqları və vassallardan ibarət, feodal qoşunu mövcud olmuşdu.

İkinci Bolqar çarlığı dövründə torpaq üzərində feodal torpaq sahibliyi iki formada, **baştin** və **proniya** adlanan mülkiyyətdən ibarət olmuşdur. Baştin irsi və sərbəst özgəninkləşdirilən feodal mülkiyyəti idi. Proniya hərbi xidmət əvəzinə çar və ya iri feodal tərəfindən vas-sala verilirdi. Bizans hökmranlığı dövründən (XI əsrin sonu-XII əsr) proniya şerti torpaq mülkiyyəti forması inkişaf etməyə başlamışdı.

Bolqar çarlığında kilsə iri feodal idi. Feodallar köndlilər üzərində hökmranlıqlarını saxlamaq üçün siyasi hakimiyyət və hərbi güclərini möhkəmləndirməklə yanaşı, ideoloji mübarizədə də kilsədən istifadə edirdilər. Xristianlıq və kilsə təşkilatından silah kimi istifadə edən feodallar köndliləri itaətdə saxlayırdı. Kilsə və monastırların iri torpaq mülkləri mövcud olmuşdur. Onlar çar imtiyaz qramotaları, həmçinin feodal və köndlilərdən alqı-satqı, bağışlama, vəsiyyət, dəyişmə, girov və s. hesabına öz torpaq sahibliklərini genişləndirirdilər.

İri feodalların əhali üzərində vergi və inzibati immunitetləri çar tərəfindən verilmiş hüquqi sənədlərdə rəsmiləşdirilirdi.

Bolqar köndlilərinin əsas kateqoriyasını feodaldan asılı köndlilər olan **pariklər** təşkil edirdilər. Pariklərin əksəriyyəti öz mənşəyini təsərrüfatları olan azad icma üzvlərindən götürməklə sonralar feodaldan asılı vəziyyətə düşmüşdülər. Pariklər feodallara məxsus xüsusi torpaqları əkib becərirdilər. Onlar biyara gedir, feodalın xeyrinə mükəlləfiyyətlər yerinə yetirir, dövlət üçün müxtəlif vergilər ödəyirdilər. Bolqar çarları torpaqları köndlilərlə birlikdə feodallara paylayırdılar. Pariklər feodalların yurisdiksiyasına daxil idilər.

Əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı köndlilərin müxtəlif zümrələ-rə bölünməsinə artırır. Varlı köndlilər fərqlənsə də, köndlilərin əks-ər hissəsi müflisləşirdilər. Müflisləşmiş köndlilər əhəlinin ön aşağı təbəqəsi olan **otroklara** qarışırdılar.

Otroklar mənşələrin qullardan götürməklə torpaq payı almış könd-lilər kateqoriyasına daxil olmuşdular.

Onlar hüququn subyekti sayılmırdılar. Sahibi, oğurluq etmiş otrok-un əvəzinə oğurlanmış əşyanı qaytarmazdısa, onda otrok zərərçək-mişin mühakiməsinə verilirdi. Qul qadınların uşaqları və hərbi əsirlər də otroka çevrilirdilər. Boreunu ödəyə bilməyənlər və cinayətkarlar da köləyə çevrilirdilər. Qullar əsasən Bizansa satılırdı.

İlk dövrlərdə otroklardan ev təsərrüfatında nöqə və qulluqçu kimi istifadə edirdilər. Müəyyən müddət keçdikdən sonra onlar hüquqi vəziyyətlərinə görə pariklərə yaxınlaşdılar. XIII-XIV əsrlərdə Bolqar çarlığında təhkimçiliyin qəti olaraq formalaşmasından sonra köləlik bir dəfəlik aradan çıxır və otroklar da təhkimçi kəndliyə çevrilirlər.

Bolqar kəndlilərinin təhkim edilməsi gərgin sinfi mübarizə ilə müşayiət olunurdu. Kəndlərin istismara qarşı etiraz formalarından biri kimi qaçqın kəndlilərin sayının artması idi. Kəndlilər feodallara qarşı tez-tez silahlı mübarizə aparırdılar.

X əsrin ortalarında **boqomilçilik** (abidlər) adlanan bidətçilik (yerlər) hərəkatı boyar-feodal istismarına qarşı yönəlmişdi. Sonralar bütün Avropanı əhatə edən ilk yeretik hərəkat Bolqarıstandan başlamış, zəhmətkeş kütlələrin kütləvi etirazlarını əhatə etmişdir. Bolqar kəndlilərinin mənafevləri abidlərin görüşlərində ifadə olunur və anti-feodal sosiyyə daşıyırdı. Abidlər feodal mülkiyyətini və təhkimçilik hüququnun "şeytan", "şər qüvvə" tərəfindən yarandığını geniş təbliğ edirdilər. Onlar icma torpaqlarını ələ keçirmiş feodalları "şeytan xidmətçiləri" adlandırırdılar. Abidlərin təliminin təsiri altında X-XI əsrlərdə Bizansda, Serbiyada, Bosniyada və Kiyev Rus dövlətində zəhmətkeş kütlələrin yeretik hərəkatı meydana gəlmişdir.

Abidlər hərəkatının tez bir zamanda Bolqar xalqının müxtəlif təbəqələri arasında geniş yayılmasından qorxuya düşən feodallar kilsə ilə itüfaqa girərək onlara divan tutmağa başladılar.

Boqomilçilər pravoslav kilsəsinə və kilsə torpaq sahibliyinə qarşı çıxır və onları rədd edirdilər. Onlar öyrədirdilər ki, təhkimçilik hüququ müqəddəs kitabların göstərişlərinə ziddir. Abidlər hərbi mükəlləfiyyətlərin və vergilərin əleyhinə çıxış edirdilər. Onlar patriarxal kənd icma mülkiyyətinə üstünlük verir və icma torpaqlarının iri dünyəvi və dini feodallara verilməsini pisləyirdilər.

Yeretik hərəkat sonrakı əsrlərdə Avropada müxtəlif adlarla (katarlar, albiqoyçular, striqolniklər) davam etmişdi. Papa onlara qarşı inkvizisiya (təhqiqat) tətbiq etmişdir.

Bolqar çarlığında feodal təsərrüfat münasibətləri ilə yanaşı, müstəqil sənətkarlıq və ticarət də möhkəmlənirdi. İri şəhərlərdə sənətkarlıq

mallarına tələbat isə ticarətin canlanmasına səbəb olurdu. Bolqar tacirləri ənənəvi Bizans və Rusiya ilə yanaşı, Genuya və Venesiya ilə də ticarət əlaqələri qururdular.

Dövlət quruluşu

İlkin feodalizm dövründə Bolqar knyazlığında dövlət hakimiyyəti knyaza və onun mərkəzi və yerli inzibati aparatına məxsus idi. Erkan dövrlərdə dövlətə başçılıq edən monarx **xan** adlanırdı. Simeonun (893-927-ci illər) dövründə Bolqar knyazlığı **kesar** (çar və ya bazilevs) adlanmaqla imperator hakimiyyətinin yarandığı elan edildi. Bizans imperatorlarından fərqli olaraq, Bolqar çarının hakimiyyəti irsi xarakter daşıyırdı. Çarın oğlu və qardaşı hakimiyyətin varisi hesab edilirdilər. Bolqarıstanda çar hakimiyyəti özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə Simeon və II Asenin dövründə çatmışdı. Özlərini Bizans imperatoruna bərabər tutmağa çalışan Bolqar hökmdarları XIII-XIV əsrlərdən "Çar və mütləq hakim" titulu qəbul edirlər. Çarın əhatəsində olan məmurlar Çar Şurasının üzvlərindən ibarət idilər.

Bolqar çarlarının dayağı feodal hərbi qoşunu idi. Çar ali qanunverici hakimiyyətinə malik olmaqla baş hakim və ali baş komandan səlahiyyətlərini yerinə yetirirdi.

Çar hakimiyyəti **Boyar Şurası** ilə məhdudlaşdırılırdı. Onun tərkibinə böyük boyar və böyük patriarx daxil idi. Boyar Şurasının ən başlıca funksiyası bu və ya digər səbəbdən hakimiyyətdə olan sülalənin öz hakimiyyətlərini davam etdirə bilmədikləri təqdirdə (varislərin olmaması və s.) yeni çarı müəyyən etməkdən ibarət olmuşdur. Bundan əlavə Şura daxili və xarici siyasət məsələləri ilə bağlı məşvərçi orqanı kimi də çıxış edirdi. Boyar Şurasından istifadə edən iri feodallar hökmdarın siyasətini özlərinə sərf edən məcrada aparmağa yönəldə bilirdilər.

VII-VIII əsrlərdə **quldarlıq demokratiyasının** qalığı olan **xalq yığıncağını** çağırmaq ənənəsi qalmaqda davam edirdi. XIII-XIV əsr-

lördə öz əhəmiyyətini itirən xalq yığınağının işindən sadə xalq tamamilə kənarlaşdırılırdı.

Bolqar çarlığında ali məmurlar hakim feodal silkinin maraqlarını ifadə edən siyasət aparır, onların imtiyazlarını və üstünlüklərini qorumağa çalışırdılar.

Mərkəzi idarəçilik aparatına daxil olan məmurlar boyarlar tərəfindən seçilərək çar tərəfindən təyin olunurdular. Ali məmurlar arasından böyük **loqofet** fərqləndirilirdi. İkinci Bolqar çarlığı dövründə böyük loqofetin səlahiyyətləri daha da artırılır. İkinci Bolqar çarlığı dövründə böyük loqofet birinci nazir olmaqla çarın ən yaxın silahdaşı idi.

Digər mühüm məmur vəzifəsi olan protovestiariy maliyyə naziri olmaqla çar və dövlət xəzinəsi işlərini aparırdı. Böyük Voyevoda və protostrator ali rütbəli hərbiçiləri təmsil etməklə mühüm vəzifələr tuturdular.

Yerli idarəçilik. Bolqar çarlığının ərazisi vilayətlərə bölünürdü. Vilayətlərdə dövlət idarəçiliyini çarın səlahiyyətli nümayəndələri **duk** və **kefali** adlanan yerli hakimlər həyata keçirirdilər. **Duk** vilayətin baş şəhərində çar tərəfindən təyin edilərək onun səlahiyyətlərini yerinə yetirirdi. Ayrı-ayrı kiçik şəhərlərə başçılıq edən duklar vilayət hökmdarlarına tabe idilər. Hər bir şəhərdə mövcud olan komendantlara qalaların müdafiə olunması və yerli qamizonlara başçılıq etmək həvalə olunmuşdu. Bolqar köndliləri öz ağaları olan feodalların hakimiyyətində idilər.

Məhkəmə. Bolqar türklərdə ali məhkəmə funksiyasını xan və onun təyin etdiyi hakimlər yerinə yetirirdilər. Sonrakı dövrlərdə dövlətdə feodal və kilsəyə məxsus məhkəmələr yaradıldı. İnzibati hakimiyyət məhkəmə hakimiyyətindən ayrılmağına görə oyalətlərdə və şəhərlərdə yerli məmurlar, xüsusi maliyyə işlərinə baxan məmurlar məhkəmə funksiyasını yerinə yetirirdilər.

Hüququn əsas cəhətləri

Hüququn mənbəyi. Erkən xanlıq dövründə Bolqarıstanda adət hüququ normalarına üstünlük verilirdi. Çar Simeonun hakimiyyəti illə-

rində ilk qanunlar külliyyatı olan "**Mühakimə olunan adamlar haqqında qanun**" tərtib edildi. Qanunlar külliyyatı ölkədə feodal münasibətlərini hüquqi cəhətdən rəsmləşdirirdi. 32 fəsildən ibarət olan külliyyat cinayət və prosessual hüquq normalarını, həmçinin qismən mülki hüquq münasibətlərini özündə birləşdirirdi. Bizans hüququnun mühüm külliyyatı olan Ekloqanın təsiri altında hazırlanmış "Mühakimə olunan adamlar haqqında qanun" Məcəlləsi bolqar çarlarının imtiyaz qərar və qramotoları (xrisovullar) ilə zənginləşdirilərək feodal hüququnun özünə məxsus kompilyasiyasını təşkil edirdi. Külliyyatın ən əsas vəzifələrindən biri feodal şəxsiyyəti və mülkiyyətinin qorunmasından ibarət idi.

Xristianlığı Bizansdan qəbul etmiş Bolqarıstan Bizans mədəniyyəti və hüququnun təsiri altında inkişaf etmişdir. Bəzi Bizans hüquq külliyyatları bolqar dilinə tərcümə edilərək xüsusi məəcəllələrə – **nomokononlara** daxil edilmişdi. Nomokononlar həm **dünyəvi (nomos)**, həm də **kilsə (kanonos)** hüquq normalarını özündə birləşdirirdi. Nomokononlardan – Ekloqa və Əkinçilik qanunu bolqar hüququnda daha çox istifadə edilmişdir.

Mülkiyyət hüququ. Feodal mülkiyyət hüququnun xarakteri və məzmunu Bolqar çarlarının verdikləri **xrisovullarda** (fərmanlarda) daha dəqiq öz hüquqi qiymətini tapmışdır. Bu fərmanlarda feodal torpaq mülkiyyəti formasının **başına** və **proniya** növləri xüsusilə fərqləndirilirdi. Başına irsi torpaq mülkiyyəti olmaqla sahibi tərəfindən istənilən vaxt özgəninkiləşdirilirdi. Proniya xidmət müqabilində verilmiş şortı torpaq sahibliyi idi. Torpaq üzərində feodal hüququnun müəyyən olunması ağaya həmin torpaqlarda yaşayan kəndlilərlə birlikdə imtiyaz qramotalarının verilməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Çar II Asenin 1230-cu ildə verdiyi Vatoped qramotası Semalto kəndini torpaqları ilə birlikdə başına hüququnda Müqəddəs Moryəm monastırına bəxşiş edilməsini və həmin kənddə yaşayan kəndlilərin monastıra vergi verməsini və mükəlləfiyyət yerinə yetirməsini təsbit edirdi. Monastır iri feodal hüququnda bütün hakimiyyət səlahiyyətlərini iera etmək hüququ alırdı. Monastır idarəçilik və məhkəmə səlahiyyətləri funksiyasına da malik olurdu. Fərmana müvafiq olaraq dövlət məmurları,

məhkəmə və fiskal (vergi-maliyyə məmurları) nümayəndələrinin "mənastr sahibliyinə ayaq basmaları belə qadağan edilirdi".

Ailə-nikah hüququnda bütpərəstlik dövründən qalma adətlər aradan qaldırılırdı. Çoxarvadlılıq ləğv edilir və hətta ikinci arvadın olması belə qəti qəbul edilmirdi. Qanun ikinci arvadı uşaqları ilə birlikdə evdən qovmaq hüququnu müəyyən etdi. Yaxın qohumlar arasında nikah qadağan edilirdi.

Bolqar vərəsəlik hüququ ayrı-ayrı varlı ailələr arasında mülkiyyət sahibliyinin qorunmasına çalışırdı. Başına mülkiyyəti mərhumun övladlarına, əgər onlar olmazdysa, hətta üçüncü qohumluq dərəcələrinə qədər verilməsini nəzərdə tuturdu. Proniya mülkiyyəti sahibi vəfat edərdysə, əmlak formal olaraq mülkiyyətin ali sahibinə (əsasən çarə) qaytarılırdı. Mülkiyyətin ali sahibi öz arzusuna uyğun olaraq proniyanı mərhumun oğluna verə bilərdi.

Bolqar çarlığında digər əmlaka vərəsəlik (kəndli təsərrüfatından başqa) Ekloqanın (VII titulunun slavyan redaksiyası) müvafiq maddələri ilə tənzimlənilirdi.

Cinayət və cəza. Bolqar cinayət hüququ cinayətlərin bir neçə növünü fərqləndirirdi. Hökmdar əleyhinə olan cinayətlərə görə ən ağır cinayət olmaqla ölüm cəzası verilirdi. Xristianlıq dinindən imtina etmək eyni ağır cəzaya məruz qalmaqla nəticələnirdi.

Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər hüququnda qətlə bağlı cinayətlər çar məhkəmələrinin səlahiyyətinə daxil idi. Qəsdən adam öldürməyə görə ölüm cəzası verilirdi. Qəsd olmadan törədilən cinayətlər qançı cəzası və həbsxanaya salınmaqla nəticələnirdi. Qatilin əsas cəzası ilə yanaşı, dövlət xəzinəsinə ödənilən **xüsusi cərimə (fun)** verməsi də nəzərdə tutulurdu.

Bolqar cəza sistemi feodalizm dövrü üçün xarakterik olan imtiyaz hüququ cəhətlərinə üstünlük verirdi. Belə ki, cəzanın ağırlıq dərəcəsi cinayətkarın silki mənsubiyyətindən asılı idi. Belə ki, ali silkin nümayəndələri maksimum üstünlüklərə malik olmuşdular. Onların həyat və sağlamlıqlarına qəsd edilməsi ağır cəzalara məruz qalırdı. Əksinə onların törətdiyi cinayət əməlləri maksimum yüngül cəzalarla nəticələnirdi. İri feodallar faktiki olaraq öz qulluqçuları olan otrokları

öldürmək hüququna malik idilər. Otrokun qətli ağır işgöncələrlə baş verdikdə ekloqanın XVII titulunun 49-cu maddəsi müqəssir üçün cəza müəyyən edirdi. Digər hallarda isə istənilən azad şəxslər tərəfindən otrokun öldürülməsi qəsdən digərinin əmlakını məhv etmək kimi təsvif edilərək sahibinə dəymiş ziyanın ödənilməsinə nəzərdə tuturdu.

Mülkiyyət və əmlak əleyhinə olan cinayətlər sırasında feodal mülkiyyətinin, o cümlədən kilsə əmlakının qorunmasına xüsusi diqqət verilirdi. Kilsədən oğurlanmış əmlaka görə oğru kölə kimi satılırdı. Malqara oğurlayan birinci dəfə bədən cəzası, ikinci dəfə yaşadığı orazıdan (kənddən çıxarmaq) qovulmaq, üçüncü dəfə isə köləliyə verilmək cəzasına məruz qalırdı. Qəsdən ev yandırılması və qəsdən soyğunçuluğa görə ölüm cəzası müəyyən edilirdi və ya 12 il müddətinə hobsxana cəzası verilirdi.

Məhkəmə prosesi. Çar və kilsə əleyhinə törədilmiş cinayətlərə görə rəsmi axtarış prosesi müəyyən edilmişdi. Digər hallarda isə proses xüsusi ittiham xarakteri daşıyırdı. Mülki və cinayət prosesi üzrə işlər fərqləndirilmirdi. Bolqar məhkəmə prosessual hüququna müvafiq olaraq iddiaçı və ittihamçı eyni silkə mənsub olduqda bərabər prosessual təminatlara malik olurdular. İşin araşdırılması ("spor" mübahisənin) zorərcəkmişin təşəbbüsü ilə başlayırdı. Tərəflərə ittihamın və ona müvafiq etirazın hazırlanması və sübutların müəyyən olunması həvalə edilirdi. Sübutlar arasında şahid ifadələrinə üstünlük verilirdi. Şahidlərin iki əsas qrupu fərqləndirilirdi: baş vermiş hadisənin birbaşa iştirakçısı olan şahidlər və "xeyirxah məqsədlər" xatirinə şahidlik etmək istəyənlər. İşin xarakterindən asılı olaraq müxtəlif sayda şahidlər tələb olunurdu. "Böyük mübahisələr" üçün 11 nəfər, "kiçik mübahisələr" üçün isə 3 nəfərdən 7 nəfərə qədər şahid gətirilməli idi. Məhkəmələrdə ordaliya və and içmədən də istifadə edilirdi.

SERBIYANIN DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

Ümumi tarixi icmal

Serbiya ərazisində məskunlaşmış ilk tayfalar qədim **illiriyahlar**, **frakiyahlar** və **keltlər** olmuşdur. E.ə. 229-cu ildən başlayaraq Roma işğalçıları yerli tayfaların romalılışmasına səbəb oldu. VI-VII əsrlərdə burada cənub slavyanları məskən salmışdı. Cənub slavyanlardan olan serblərin **ilk tayfa birliyi Şərqi serb knyazı Vlastimirin (836-843-cü illər)** dövründə olmuşdur. Şərqi serb knyazlığının əsas ərazisi olan Raşkidən əlavə, ondan qərbdə yerləşən Bosniyada Alastimirin hakimiyyəti altında idi. Əsas vilayət olan Raşkinin ərazisinə Drin, Lima, İbra və Qərbi Maraviya çayları hövzələrində yerləşən torpaqlar da daxil idi. "**Serb**" termininə **ilk dəfə Lüdevit Posovskinin (IX əsr)** başçılıq etdiyi üsyan haqqında verilmiş məlumatda və Bizans imperatoru Konstantin Baqryanordinin (X əsrin ortaları) əsərlərində rast gəlinir.

Cənub slavyanlarının məskunlaşdığı Balkan yarımadasında qonşu icmaları birləşdirən **kuçi** və ya **zadruq** böyük patriarxal ailələr yaranmışdı. Bir neçə zadruq bir tayfayı, bir neçə tayfa isə **jup** adlanan tayfa birliyini təşkil edirdi. Tayfa birliklərinə jupanlar başçılıq edirdi. **Jupan, Ağsaqqallar Şurası və xalq yığıncağından** ibarət qanunverici və icraedici orqanlar hərbi demokratiyanın əsasını təşkil edirdi. Hərbi demokratiya dövründə xalq drujinası böyük rol oynayırdı.

Jupan və ağsaqqalların vəzifəsi tədricən irsi olmaqla, ayrı-ayrı varlı və nüfuzlu nəsilərin ölinə keçirdi. Jupan hakimiyyəti knyaz və ya serblərdə deyildiyi kimi, "knez" idarəçiliyi ilə əvəz olunurdu.

VIII-X əsrlərdə serb cəmiyyətində sosial təbəqələşmə sürətlənir. Bu dövrdə serblər tərəfindən ələ keçirilmiş kölələrin olduğu barədə məlumatlar mövcud olmuşdur.

XI-XII əsrlərdə Serbiya feodal dövlətinin təşəkkülü başa çatır. XII əsrdə qərbi və şərq Serbiya tayfalarını birləşdirən Böyük Serbiya dövləti yarandı. Serbiya tayfalarından olan **Nemaniçlər** sülaləsi hakimiyyətə gəlir. Şərqi Serbiyada "böyük jupan" sülaləsinin birinci hökmdarı olmuş Stefan Neman (1165-1195-ci illər) əvvəllər Bizans-

dan asılı olaraq jupanlığı idarə edirdi. XII əsrin 80-ci illərində o, Bizansa tabe olmaqdan imtina edərək Sredsaya (Sofiya) qədər olan şərqi torpaqlarını və Niş şəhərini ölə keçirir. Bizans imperiyası ilə bağlanmış 1190-cı il sülh müqaviləsinə görə imperator Serbiyanın dövlət müstəqilliyini tanıyır. Stefan Neman Şərqi Serbiya torpaqları ilə yanaşı Dunay Serbiyasını, Dalmasiya, Hersoqoviniya və Çernoqoriyanı da öz hakimiyyəti altında birləşdirir. **Stefan Neman vaxtında serblər pravoslav xristianlığını** qəbul edirlər.

Stefan Nemanın oğlu Stefan Pervovençanın dövründə (1195-1224-cü illər) Serbiya krallığa çevrilir. Serbiya öz kilsəsinin müstəqilliyi uğrunda Bizansla və Roma papası ilə mübarizəsi qələbə ilə nəticələnir. Serbiyada slavyan dilində moizə etmək hüququna sahib olan müstəqil patriarxlıq və pravoslav kilsəsi yaradılır. Stefan Nemanın digər oğlu Stefan Savva Serbiyanın ilk patriarxı təyin edilmişdi.

Nemaniçlər sülaləsinin dövründə (XII əsrin sonu - XIV əsrin ikinci yarısı) Serbiya dövlətində feodal münasibətləri daha da möhkəmlənir və dövlətin ərazisi genişlənir.

Serbiya dövləti özünün ən yüksək çiçəklənmə mərhələsinə kral Stefan Duşanın (1331-1355-ci illər) dövründə çatmışdır. Duşanın hakimiyyəti illərində Serbiya Balkan yarımadasında ən güclü dövlətə çevrilmişdi. Bizans və Bolqar çarlığı ilə aparılan müharibələr nəticəsində Stefan Duşa Makedoniya, Albaniya, Epir və Fessaliyanı zəbt edir. Bolqarıstan isə bir müddət Serbiyadan vassal asılılığında olur. 1346-cı ildə **Skople şəhərində** tacqoyma mərasimi keçirən Stefan Duşan özünü "**Serblərin və rumların (bizansların) çarı**" elan edir. Stefan Duşan bir neçə dəfə Konstantinopola yaxınlaşaraq onu tutmağa cəhd göstərir. Növbəti yürüşlərin birində Duşan vəfat edir.

Stefan Duşanın vəfatından sonra Serbiya bir neçə udel knyazlıqlarına bölünür. Onun oğlu Stefan V Uroşanın dövründə Serbiya çarlığının yalnız daxili vilayətləri onun idarəçiliyində idi. Daxili, knyazlararası müharibələr ölkəni zəiflədirdi. XIV əsrin 70-ci illərində Serbiya Osmanlı imperiyası tərəfindən işğal olunmağa başlayır.

1339-cu ildə Kosovo döyüşündə serbləri məğlubiyyətə uğradan türklər çarlığın böyük hissəsini Osmanlı imperiyasının tərkibinə

daxil edirlər. Şimali Dunay ətrafı ərazilər isə sultandan vassal asılılığını qəbul edir. 1459-sıncu ildə Serbiyanın bu ərazisi də türklər tərəfindən işğal edilərək imperiyanın tərkibinə qatılır.

Feodal Serbiyada ictimai münasibətlər kəskin sinfi mübarizə şəraitində inkişaf edirdi. Hakim feodal silki üçün boqomilçilik (abdilər) hərəkəti ciddi təhlükə törədirdi. Serbiya dövləti və dini feodallar yerli hərəkətə qarşı ciddi mübarizə aparırdılar. Stefan Duşanın 1354-cü ildə kilsə məclisində qəbul etdiyi "Qanunnamə"də də yerlərlə mübarizə aparmaq nəzərdə tutulurdu.

İctimai quruluş

Serbiya feodal cəmiyyətində hakim feodal silki iki təbəqədən ibarət olmuşdur. Feodal silkinin ali zümərəsinə təşkil edən **vlastelilər** knyaz və əyan nəslindən ibarət idi. Vlastelilər başına hüququnda torpağa sahib olmuşdular. Torpağa və digər əmlaklara tam sahiblik hüququnu müəyyən edən başına feodal mülkiyyəti formasını vlastelilər müdafiə edirdilər.

Feodal silkinin digər zümərəsinə süzərcən vassallıq xidmətinə əsaslanan **vlasteliçilər** daxil idi. Vlasteliçi öz süzerinindən proniya hüququnda müvəqqəti və ya şerti torpaq payı alırdı. Proniya vlastelinin mülkiyyəti olmaqla istənilən vaxt onun tərəfindən geri alınma bilirdi. Vlasteliçiyə isə proniya mülkiyyətini özgəninkiləşdirmək qadağan edilirdi.

Vlasteli zümərəsi yüksək mövqedə olmaqla siyasi ierarxiyanın ən yüksək pilləsində idi. İri vlastelilərin xüsusi qoşunu, sarayı və məmurları olmuşdur. Onlar vlasteliçilərin süzərcənləri idilər. Vlastelilərin hakimiyyəti o qədər güclənmişdi ki, onlar kralı bərabərlər arasında birinci hesab edirdilər.

Serbiya kralının vlasteli və vlasteliçilərə münasibəti onunla müəyyən edilirdi ki, **vlastelilərin əksəriyyəti mərkəzi hakimiyyətdən müstəqilliklərini** öldürməyə çalışırdılar. Ona görə də kral hakimiyyəti vlastelilərin separatizminə qarşı mübarizədə vlasteliçilərin hərbi qüvvələrinə arxalanırdı. Mərkəzi çar hakimiyyətinin güclənməsindən sonra vlastelilərin siyasi əhəmiyyəti daha da artdı.

Vlasteliçi kraldan iri torpaqlar almaqla öyanlar qrupuna daxil olurdular. Vlasteli və vlasteliçilər digər silklərə münasibətdə imtiyazlı olmaqla asılı köndlilər üzərində geniş səlahiyyətlərə malik idilər. Köndlü birlikdə torpaqlar onlara məxsus olmuşdur. Hərbi, inzibati və digər mühüm dövlət vəzifələrini müstəsna olaraq göstərilən imtiyazlı zümrənin nümayəndələri tuta bilərdilər.

Dünyəvi feodallarla yanaşı **ruhanilər** də hakim sinfə daxil idilər. Yüksək kilsə ierarxiyası iri ruhani təbəqəsində təmsil olunurdu. XIII-XIV əsrlərdə kilsə Serbiya dövlətində mühüm yer tuturdu. Monastır mülkiyyəti də geniş inkişaf tapmışdı. Monastırlar vergi, inzibati və məlikomə immuniteti əldə etmişdilər.

Serbiya çarlığında istismar olunan təbəqəyə köndlilərin müxtəlif zümreləri daxil idi.

Meropxi təhkimli köndli olmaqla, XIV əsrin ortalarında könd əhalisinin əsas hissəsini təşkil edirdi.

Meropxilər feodalın, dövlətin və kilsənin xeyrinə çoxsaylı mü-kəlləfiyyətlər yerinə yetirməli və vergilər ödəməli idilər. XIII-XIV əsrlər də Serbiyada feodal rentasının üç növü: natural, işləyib ödəmə və pul inkişaf etmişdi. Dövlət, meropxiləri feodal torpaqlarını tərk edərək qaçmasına görə, çox ağır cəzalandırırdı. Qaçqın meropxini damğalayaraq burnundan dəlik açırdılar. Nəinki köndlilər, hətta sənətkarlar və feodal üçün çalışan qulluqçular da təhkim olunmuşdular.

Hüquqi vəziyyətlərinə görə meropxilərə yaxın olan Serbiyanın dağ rayonlarının əhalisi valaxilər maldarlıqla məşğul olurdular. Onlar xüsusi yaşayış məskənləri olan **icmalarda (katunlarda)** yaşayırdılar. Valaxilərdə nəsil-qəbilə təşkilatının qalıqları qalmaqda davam edirdi. Onların otlaqları kralın mülkiyyəti hesab edilirdi.

Serbiya feodal cəmiyyətində əhalinin aşağı təbəqəsini təşkil edən, əsasən ağacın ev təsərrüfatında işləyən **otroki** adlanan qul-nökərlər də mövcud olmuşdur. XIV əsrdə otrokilərin feodal təsərrüfatlarında çalışması praktikasından geniş istifadə edilir. Artıq otrokilər hüquqi vəziyyətlərinə görə meropxilərə yaxınlaşırdı.

Azad icma üzvü olan, lakin müxtəlif səbəblərdən tədricən təhkimli köndlilərə çevrilən **sebrilər** xüsusi mövqedə olmuşdular. Feodal cə-

miyyətinin yaranmasından sonra feodal silkinə daxil ola bilməyən və daim təhkimçiyə çevrilmək qorxusu onları keçmişin qəbilə nəslə on-ənələrinin davamçılarına çevirmişdi. Ona görə də Serbiya feodal cəmiyyəti sebriləri qəbul etməmişdi. Sebrilərin xalq vəçəsi kimi toplanmışları sobor (yığıncaq) dövlət tərəfindən ciddi qadağan edilmişdi.

Serbiya əhalisinin böyük qrupunu şəhərlilər təşkil edirdi. Şəhər əhalisi kütləvi vergilərə cəlb olunsada təhkimli hesab olunmurdular. XIII-XIV əsrlərdə mərkəzi dövlətin yaranması şəhərlərin iqtisadi rolunu artırırdı. Şəhərlər xüsusi inzibati status əsasında fəaliyyət göstərirdilər. Stefan Duşanın "Qanunnaməsi" şəhər üçün müəyyən edilmiş güzəşt qanunlarının pozulması üçün ciddi məsuliyyət müəyyən edirdi. Dövlət tacirlərə xüsusi himayədarlıq etməklə onları feodalların təzyiqlərindən qoruyurdu.

Dövlət quruluşu

Serbiya feodal dövlətinə başçılıq edən **monarx** ən iri feodal idi. Nemanjiçlər sülaləsinin ölkəni birləşdirmək cəhdi monarx hakimiyyətinin möhkəmlənməsi ilə nəticələndi. 1217-ci ildə Serbiya monarxı Roma papasından kral titulu qəbul edir. Əslində isə bu akt Serbiya kralığının katolik kilsəsindən siyasi asılılığının etiraf edilməsi, demək idi. Digər tərəfdən katolik kilsəsindən titulun qəbul edilməsi, dövlət üçün də əlverişli idi. Çünki o dövrün ən qüdrətli dövlətləri olan istər Bizans imperiyası, istərsə də "Müqəddəs Roma imperiyası" arasında maneəçilik etməyə çalışan Serbiya çarlığı papadan kral titulu həvəslə qəbul etmişdi. Serbiya kralı da öz növbəsində dövləti möhkəmləndirərək onu Qərbi Avropanın qüdrətli monarxiyasına çevirmişdi. Mərkəzi kral hakimiyyəti Stefan Duşanın (1331-1355-ci illər) dövründə Makedoniya və Albaniyanın birləşdirilməsindən sonra yüksək inkişaf zirvəsinə çatır.

Kral hakimiyyətinin qüdrəti müddəli qoşun və iqtisadi cəhətdən digər feodallardan güclü olan üstünlüklər hesabına təmin edilirdi. Krala məxsus geniş torpaq mülklərindən və əhalidən gələn gəlirdən xəzinə zənginləşirdi.

Göhlərlərin əsas hissəsi kral sarayına qoşun saxlanılmasına və monarxın şəxsi tələbatına xərclənirdi. Feodal Serbiyasında dövlət xəzinəsi ilə kral xəzinəsi fərqləndirilmirdi.

Kral səlahiyyətində hakimiyyətin qanunverici, icraedici, hərbi və məhkəmə sistemi cəmləşirdi. Çoxsaylı məmurların daxil olduğu mərkəzi bürokratik aparat – **knyaz, voyevoda, jupan, sotnilər, kefal**, hakimlər və s. kral təbəçiliyində idilər.

Feodal qoşunundan əlavə Serbiya kralları atçılar və süvari qoşunun daxil olduğu xüsusi müddüli hərbi hissəyə malik idilər. Müddüli qoşundan mühafizə və ölkədə baş verə biləcək qiyamlara qarşı istifadə olunurdu.

Serbiya kral hakimiyyətinin daha bir spesifik xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, **kral patriarxla birlikdə kilsə təşkilatına başçılıq** edirdi. Kral ən yaxın əhatəsi ilə dövlət siyasətinin ən vacib cari məsələlərini həll edirdi.

Feodal silki suzeren vassallıq və feodal immuniteti əsasında təşkil olunmuşdu. Feodal nəinki torpağın mülkiyyətçisi, həm də torpağın sərhədləri daxilində siyasi hakimiyyətə malik idi.

Kilsə Serbiyada kollektiv mülkiyyətçi, əsas ideoloji qüvvə və əhəlinin istismar olunmasının təşkilatçısı kimi çıxış edirdi.

Serbiyada kral hakimiyyəti heç də mütləq monarxiya kimi olmamışdır. Belə ki, onun hakimiyyəti iri dünyəvi və dini feodalların qurultayı olan **soborla (məclis, yığıncaq)** məhdudlaşır. Serbiya soborunun səlahiyyətləri dəqiq müəyyən edilməmişdi. Ona görə də onun çıxarılması konkret siyasi vəziyyətdən asılı idi.

Sobor kralla birlikdə mühüm məsələləri: arxiyepiskopun təyin edilməsi, kralın seçilməsi, mühüm qanunların qəbul edilməsi kimi məsələləri həll edirdi. Kral hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması Stefan Duşanın Qanunnaməsində də təsbit olunmuşdu. Qanunnamənin 173-cü maddəsində göstərilirdi ki, çar qanunları poza bilməz, Qanunnaməyə zidd olan və ya onun ləğvinə yönəlmiş qanunları qəbul edə bilməzdi.

Yerli hakimiyyət və idarəçilik orqanları. Ertə monarxiya dövründə (IX-XII əsrin birinci yarısı) Serbiyadan başqa təbii sərhədlərlə əhatə olunmuş (dağ və çaylarla) **Raşka, Zeta, Trebine** və digər müs-

təqil knyazlıqlar mövcud olmuşdur. Bu dövrdə əsas inzibati ərazi vahidi **jup** olmuşdur. Jup ərazi vahidlərində nəslə qəbilə-tayfa münasibətlərinin qalıqları və özünüidarəçilik elementləri qalmışdı.

Juplara **jupanlar** başçılıq edirdi. Onlar öyan nəslindən olanlar arasından təyin edilirdilər. Jupanların əsas vəzifəsi vergilərin toplanması və əhali tərəfindən mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək olmuşdur. Jupanlar rəsmi nümayəndə olaraq jupu feodal mülkiyyət sahibi kimi idarə edirdilər. Toplanan gəlirin üçdə biri jupanın, üçdə ikisi isə xəzinə xeyrinə yığılırdı.

XII-XIV əsrlərdə Serbiyanın **inzibati ərazi vahidlərində dəyişiklik** edildi. İnzibati ərazi vahidlərinin yenidən qurulması, ilk növbədə, köhnə sistemin təşəkkül tapmış feodal ictimai münasibətlərinə və genişlənmiş dövlət ərazi sərhədlərinə uyğun gəlməsi, ikincisi isə yaranmış bir neçə knyazlığın mövcud olmasının Nemanicilər sülaləsinin mərkəzləşdirmə siyasətinə zidd olması ilə əlaqədar idi. Yeni ərazi bölgüsü Serbiya dövlətinin hərbi feodal xarakteri ilə müəyyən edilirdi. Bütün ölkə vilayətlərə bölünərək kral tərəfindən təyin edilən canişinlər tərəfindən idarə olunurdu. Vilayətdəki hərbi qüvvələrə başçılıq edən voyevoda canişinə tabe idi. Hər vilayət nahiyələrə (juplara) bölünürdü. Lakin nahiyələr əvvəlki jupların sərhədlərinə uyğun gəlmirdi. Yeni juplara (nahiyələrə) **knyazlar, çelniklər, keqralilər** başçılıq edirdilər.

Hüququn əsas cəhətləri

Hüququn mənbəyi. Serbiya hüququnun ilk mənbəyi hakim sinfin mənafeyinə uyğunlaşdırılmış adətlər olmuşdur. Bolqar çarlığında olduğu kimi, Serbiyada da Bizans hüququnun təsiri özünü göstərirdi. Lakin Serbiyada özünəməxsus hüquq normalarının külliyyəti olan Stefan Duşanın Qanunnaməsi Serbiya cəmiyyətinin ictimai münasibətlərinin tənzimlənməsində əsas hüquq mənbəyinə çevrilmişdi. Qanunnamə Serbiya monarxiyasının güclənməsi, ölkənin bütün vilayətlərinin mərkəzi kral hakimiyyəti ətrafında birləşməsi dövründə yaran-

nuşdı. Qanunnamə 1349-cu ildə Serbiya feodallarının Ali Məclisində qəbul edilmişdi. Serbiya dövlətinin feodallaşma prosesində öldürülmüş nailiyyətləri möhkəmləndirməli olan "**Cəsur Çar Stefanın Qanunnaməsi**" (Qanunnamənin rəsmi adı belə idi) feodal mülkiyyəti forması və onun möhkəmlənməsinə xüsusi diqqət verirdi.

Mülkiyyət hüququ. Feodal mülkiyyətinin əsas formaları **başına** və **proniya** olmuşdur. Qanunnamə başınanı azad surətdə özgəninkiləşdirmək, satmaq, bəxş etmək, "ölənin ruhunun rahatlanması üçün" kilsənin mülkiyyətinə vermək və s. hüquqlarını təsbit edirdi. Hərbi xidmət istisna olunmaqla, başına bütün ödənişlərdən və feodal öhdəliklərindən azad idi. Başına vərəsəliklə uşaqlara, onlar olmadıqda isə Stefan Duşanın Qanunnaməsinin 39-cu maddəsinə görə üçüncü dərəcəli qohumlara çatırdı. Serbiya dövləti çar hakimiyyəti ətrafında feodal sinfinin möhkəmlənməsində böyük marağı olduğu üçün onların imtiyazlarının pozulması, ilk növbədə başına hüququnun toxunulmazlığını elan edirdi. Qanunnamənin 41-ci maddəsi çar hözrətlərinə başın sahibliyini zəbt etməyi qadağan edirdi.

Stefan Duşanın Qanunnaməsində proniya feodal torpaq sahibliyinə münasibət başqa formada idi. Belə ki, onun sahibi torpağı satmaq və ya kilsəyə bağışlamaq hüququndan məhrum edilirdi. Kəndli vergi və mükəlləfiyyətləri ilə bağlı Qanunnamədə bir sıra maddələr təsbit olunurdu. 1354-cü ildə Qanunnaməsinə dəyişiklik və əlavələr edilərək bir tərəfdən kəndli mükəlləfiyyətinin artırılması qadağan edilirdisə və onların (o cümlədən təhkimli kəndlilərin) məhkəmə qaydasında mükəlləfiyyətlərlə bağlı hüquqlarının müdafiəsini müəyyənləşdirirdisə, edirdisə, digər tərəfdən dövlətə və mülkədarə göstərdiyi müqavimətə görə kəndliyə tətbiq edilən cəzaların artırılmasını nəzərdə tuturdu.

Cinayət və cəza. Qanunnamənin üçdə bir hissəsi cinayət və cəza məsələlərini əhatə edirdi. Dövlət, din, şəxsiyyət və mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər təsbit olunurdu. Dövlət başçısı və onun məmurları əleyhinə olan cinayətlərdən, demək olar ki, heç nə danışılmırdı. Bu onunla izah olunurdu ki, bu növdən olan cinayətlər açıq-aşkar bilinməklə, tətbiq edilən ən ağır cəza (ölüm cəzası və əmlakın mü-

sadirə olunması) növü mübahisə obyektinə ola bilməzdi. Ona görə bu barədə Qanunnaməyə əlavə maddələrin daxil edilməsinə heç bir ehtiyac olmamışdır. Qanunnamədə yalnız dövlət əleyhinə yönəlmiş hesab edilən bəzi çıxışların və toplantıların qadağan edilməsi barədə göstərişlər mövcud olmuşdur. Belə ki, serbiya kənd icmalarının azad toplantısı-soborların anti-feodal əhval-ruhiyyə yarada biləcəyindən ehtiyatlanan dövlət Qanunnamənin 68-ci maddəsində soborların toplanmasını qadağan edirdi.

Xristian dininin müdafiəsi ilə bağlı olan maddələrə xüsusi diqqət verilirdi. Köhnə (büt-pərəstlik) dinlərə qayıtmaq və ya başqa dini qəbul etmək ölüm cəzası, ən yaxşı halda isə bədən üzvlərinin şikəst edilməsi və ya katorqa işləri ilə cəzalandırılırdı. Kilsə ierarxiyasına daxil olan feodalların göstərişlərinin yerinə yetirilməməsinə görə kilsədən qovulmaq və beləliklə, orta əsrlərdə mövcud olmuş ən ağır cəzalardan birinə məruz qalmaq nəzərdə tutulurdu. Belə ki, kilsədən qovulmaq müqəssirin qanundan kənar ağır cəzalandırılması demək idi.

Qanunnamədə obyektiv məsuliyyət daşımaq və ya günahsız cəza verilməsi müddəaları da təsbit edilirdi. Belə ki, dövlət əleyhinə edilmiş cinayətlərə görə "qardaş qardaşa, ata oğula, qohumlar qohuma görə" məsuliyyət daşıyırdılar.

Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər sırasında hakim sinfin nümayəndələrinə qarşı edilmiş cinayətlərə xüsusi diqqət verilirdi. Belə ki, vlastelinin sebr tərəfindən öldürülməsinə görə müqəssirin öli kəsilməklə 300 perper (25 atın qiyməti) pul vahidi ödənilməsi müəyyən edilirdi. Sebrin vlasteli tərəfindən qətlə isə 1000 perper ödəməklə nəticələnirdi.

Qəsdən, ehtiyatsızlıqdan və homçinin təkrar (residiv) cinayətlər fərqləndirilirdi. Əmlak əleyhinə olan cinayətlər Stefan Duşan Qanunnaməsində mühüm yer tuturdu. Quldurluq və soyğunçuluq əmlak əleyhinə edilmiş ən ağır cinayətlər idi. Bu kimi cinayətlər törətmiş müqəssirin gözləri kor edilir və asılmaqla ölüm cəzasına məruz qalır. Qanunnamə cinayətə görə kollektiv məsuliyyət prinsipini müəyyən edirdi. Zadəruqa daxil olan sakinlər ya günahkarı müəyyən edə bilməli və ya bütün zadəruq üzvlərinin hamısı cavab verməli idilər. Öz

örzisinə quldurları buraxmış kond, quldurların "çar torpaqlarını" qarət etməsinə görə döymiş ziyarı ödəməli idilər.

Cəzaların müxtəlif növləri: ölüm cəzası, bədən üzvlərinin şikəst edilməsi, cərimə, qamçı cəzası geniş tətbiq edilirdi.

Məhkəmə prosesi. Dövlət və din öleyhinə olan cinayətlərin təqib edilməsi təşəbbüsü dövlətə məxsus olmuşdur. Kilsə məhkəmələrində inkvizisiya formasında aparılan proseslər üstünlük təşkil edirdi. Dövlət siyasi cinayətlərə dair işlərə baxarkən bu prosesdən istifadəyə üstünlük verirdi. Xəbərcilər hərtərəfli mükafatlandırılırdı. Qulların xəbərciliyini qəbul edir və hətta onları azadlığa buraxmaqla mükafatlandırılırdılar.

Məhkəmə prosesi zərərçəkmişin bəyanatından sonra başlayırdı. Prosesin özü tərəflər arasında aparılan mübahisə, çekişmə kimi xarakterizə edilirdi. 89-cu maddəyə görə prosesə gələn cavabdeh, iddiaçının üzürsüz səbəbdən məhkəməyə gəlməməsinə görə, ona verilmiş iddiadan azad edilirdi. Öz növbəsində cavabdeh prosesə gəlməzdisə, onda o iş uduzmuş hesab edilirdi. Hakim tərəflərin örizələrini qəbul etdikdən sonra proses başlayırdı. Cavabdeh verilmiş ittihama öz etirazını bildirsə də məhiyyəti üzrə işə baxılmalı, hətta onun, ən ciddi hər hansı bir cinayət barədə qarşı tərəfin irəli sürdüyü ittiham belə başlanılan "spot-nin" qurtarılmasından sonra baxıla bilirdi.

Cavabdeh tərəfindən günahın etiraf olunması prosesin başa çatmasını bildirirdi. Hakimlər bundan sonra müvafiq hökm və ya qərar verirdilər. Oğor etiraf olunmazdırsa, günahın sübut edilməsi prosesi davam edirdi. İddiaçı şahidlər və digər sübutlar gətirə bilirdi. Onların olmaması və ya kifayət etməməsi bəraət hökmünün çıxarılması ilə nəticələnirdi. Lakin oğurluq və ya soyğunçuluqla bağlı cinayətlər zamanı, hətta sübutedici faktlar olmadığı hallarda belə, mühakimə edilən Qanunnamənin 152 maddəsinə görə kilsə darvazalarından səcdəgaha qədər odun içərisində olan isti dəmiri əlin içərisində aparmalı idi. Məhkəmə başqa hallarda da ordaliyadan istifadə edirdi. Lakin "ilahi məhkəmə" yalnız aşağı silklərə tətbiq edilir, yuxarı təbəqə isə yalnız and içməklə "təmizliyə" çıxırdılar.

Serbiyada uzun müddət erkən dövrün qalığı olan porotniklər məhkəməsi qalmışdı. Andlılar məhkəməsi kimi xarakterizə edilən porot-

nik məhkəməsi "porota" və ya "rota" and içmək mənası verirdi. "Böyük işlərdə" 24, "orta işlərdə" 12, "kiçik işlərdə" 6 porotnik iştirak edirdi. Tərəfləri barışdırmaq qadağan edilirdi. Qanun ittihamı ya müdafiə etməyi, və ya ondan imfinanı tələb edirdi. Qərar səsçoxluğu ilə qəbul edilirdi.

Serbiyada məhkəmə hökmlərinin icrası pristavlara həvalə edilirdi. Hakimiyyət orqanlarından onlara hər cür kömək göstərilmək tələb olunurdu.

Otrokları ağaları öz feodal məhkəmələrində mühakimə edilirdilər. Ağır cinayət törətmiş otrokların isə çar məhkəmələrinə verilməsi nəzərdə tutulurdu.

ƏDƏBİYYAT

1. M.Məlikova, E.Nəbiyev. Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi. B., 1997.
2. M.Məlikova, X. İsmayılov. Qədim dövrlərdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. B., 2001.
3. E. Bayramov., R.Əkbərov. Feodalizm dövründə idarəçilik sistemi və hüquq. B., 2000
4. R.Əkbərov., S.Səlimov. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. B., 2001.
5. Корсунский А.Р. Образование раннефеодального государства в Западной Европе. М., 1963
6. C.Nəzirov. "Rus hüququna aid qanun kitablarında şəxsiyyət bəyaxatınə qəsd etmək üçün məsuliyyət qaydaları barədə bəzi tarixi qeydləri". "Odlar yurdu" universitetin elmi və pedaqoji xəbərləri. Jurnal № 3. Bakı 2000-ci il.
7. C.Nəzirov. "Признаки уголовной ответственности". "Qanun" jurnalı № 7. 1998-ci il.
8. C.Nəzirov. "Ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlə haqqında bəzi qeydlər". "Qanun" jurnalı № 8, 1996-ci il
9. C.Nəzirov. "Cinayət hüququnun anlayışına dair bəzi qeydlər". "Qanun" jurnalı № 11, 1996-ci il
10. C.Nəzirov. "Cinayət hüququnun xüsusi hissəsinin sistemində dair bəzi tarixi qeydlər". "Qanun" jurnalı № 7, 1996-ci il
11. C.Nəzirov. "Психологические особенности судебной деятельности", Университет "Тэфеккюр", журнал "Наука и образование", № 4, 2003 г.
12. Григулевич И.Р. История инквизиции.М., 1970.
13. Керов В.Л. Из истории борьбы народных масс против католической церкви в эпоху феодализма. М., 1961
14. Лозинский С.Г. История папства. М., 1961
15. Хрестоматия по истории средних веков. Пол. ред. Сказкина С.Д. Т. III М., 1963.

16. История южных и западных славян. М., 1969.
17. Вавичек В. История государства и права Чехословакии М., 1981.
18. Садаздар М.И. Основы мусульманского права. М., 1968.
19. История СССР. (часть первая) с древнейших времен до 1861 года. Под ред. П.И. Кабанова. М., 1974.
20. Хрестоматия по истории государства и права СССР. М., 1984
21. Хрестоматия памятников феодального государства и права. М., 1962
22. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права Под. ред. З.М. Черниковского. М. , ВЮЗИ, 1973.
23. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. М., 1984.
24. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-XIX вв. 1.,1949.
25. Калвынь В. Очерки истории государства и права Латвии в XI-XIX веках. Рига 1980.
26. Егоров Ю. История государства и права Эстонской ССР. Таллин, 1981.
27. История государства и права Украинской ССР. Т. 1. Киев, 1987
28. История СССР (с древнейших времен до 1861 года). М., 1983
29. История государства и права СССР. М: Юридическая литература, 1988.
30. Юхо А.И. Правовое положение населения Белорусии в XVIII веке. Минск, 1978.
31. Самбук С.М. Политика царизма в Белорусии во второй половине XIX века. Минск, 1980.
32. Хрестоматия по истории Древнего Востока (под ред. В.В.Струве и Д.Г.Редера). М., 1963.
33. Сборник документов по всеобщей истории государства и права (Составитель проф. К.Э.Ливанцевом), Л., 1977.

MÜNDƏRİCAT

<i>GİRİŞ</i>	3
--------------------	---

I FƏSİL

BALTİKİYANI XALQLARIN DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

BÖYÜK LİTVA KNYAZLIĞININ DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ	5
LATVİYA VƏ ESTONİYA ƏRAZİSİNDƏ DÖVLƏT VƏ HÜQUQ	31

II FƏSİL

ŞƏRQ SLAVYANLARININ DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

UKRAYNANIN DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ	46
BELARUSİYA ƏRAZİSİNDƏ DÖVLƏT VƏ HÜQUQ (XVI-XIX əsrlər)	59

III FƏSİL

QƏRB SLAVYANLARININ DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

POLŞANIN DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ	71
ÇEXİYANIN DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ	91

IV FƏSİL

CƏNUB SLAVYANLARININ DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

BÖLQARISTAN DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ	109
SERBİYANIN DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ	121
<i>ƏDƏBİYYAT</i>	132

R. Əkbarov, C. Nazirov
BALTIKYANI VƏ SLAVYAN
XALQLARININ DÖVLƏT VƏ
HÜQUQ TARIXI
(Azərbaycanda)

NAŞİR:

Şahbaz XUDUOĞLU

NƏŞRİYYAT REDAKTORU:

Fəxrəddin AĞAZADƏ

KOMPÜTER TƏRTİBATI:

Aygün HÜSEYNOVA

YIGICI:

Gülüstən Atakişiyeva

KORREKTOR:

Mehpara ƏSƏDOVA

Cəpa imzalanmışdır. 09.05.2004
Formatı 60x84 1/16.
Fiziki ç/v 8,0. Tirajı 200.
Sifariş 088.
Qiyməti müqavilə ilə.

QANUN NƏŞRİYYATI

*Bakı, Azərbaycan, 370033,
Ağa Nemətulla küçəsi 44.
Tel: 67-79-56; Faks: 67-88-87
E-mail: ms@azdata.net
Web: qanun-az.com*
